

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

4. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM
2016

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR
Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Tanácsadó és Lektorai Testület:

BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), KOCSIS KÁROLY akadémikus (Budapest) PALÁDI-KOVÁCS ATTILA akadémikus (Budapest), SÜLI-ZAKAR ISTVÁN egyetemi tanár (Debrecen), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi tanár (Szeged), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), NAGY MIKLÓS MIHÁLY c. egyetemi docens (Budapest), PAP NORBERT egyetemi docens (Pécs), SUBA JÁNOS térképtárvezető (Budapest), SZULOVSKY JÁNOS tudományos főmunkatárs (Budapest), Demeter Gábor tudományos munkatárs (Budapest)

Címkép: Tihanyi Barátlakások

Technikai szerkesztő:
TÓTH ZOLTÁN (toth.zoltan@nye.hu)

Szerkesztőség:
4401 Nyíregyháza, Sóstói u 31/b. Telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:
Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság
Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:
KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását a Nyíregyházi Főiskola Tudományos Tanácsa támogatja

A folyóirat az Interneten is elérhető:
http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek5.pdf

Nyíregyháza, 2016

Nyomdai munkák: TKK Kereskedelmi Kft.
Felelős vezető: **Tóth Csaba** ügyvezető igazgató

POLITIKAI KÉPLETEK A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZBAN (A POLITIKAI FÖLDRAJZ ÉS A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ KAPCSOLATÁRÓL)

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Political patterns in historical geography (The relationship of political geography and historical geography)

Both historical and political geography have been substantially changing in modern universal and Hungarian academia, something which cannot be separated from the processes of the history of science during the past few centuries. Some significant figures in modern historical geography have attitudes towards the issues of political geography that differ greatly from the customary mentality and methodology. While discussion of the political geographical issues of certain historical periods was emphasized a century ago, nowadays different questions are focused on in historical geography. At the same time, as the attitude of geographical science has been changing, historical geography has also adopted a different approach to past patterns of political geography, a shift which is also apparent in Hungarian historical geography. However, this process may also bring about harmful effects, as the political relationships typical of a certain era are tightly linked to all other spatial processes and mutually define one another. Ignoring this fact could lead our efforts astray. Research indicates that certain issues coming to the foreground disrupt the structural integrity of historical geography to a certain extent and sets a new direction for its development. This is what has also happened in the past, and so the history of the science of historical geography cannot present a straight and even path of development. The facts that it was not easy for historical geography to find its place within the entirety of geography and that political geography tends to lean towards contemporary politics make it difficult to form and build a tight relationship between these two fields and to establish historical political geography as a discipline in Hungarian academia. The current social and political geographical conditions cannot be interpreted without understanding past political geographical patterns and processes. This paper discusses the above-mentioned processes of the history of science along with some issues of geographical theory which determine the current situation. In addition, it also suggests a solution for managing political geographical issues in historical geography.

Történeti földrajzunkról

A közelmúlt és napjaink szakirodalma arról tanúskodik, hogy a magyar földrajz-tudomány és abban társadalomföldrajzunk tudományterületei az elmúlt negyed évszázadban jelentősen átalakultak. E módosulás – részben az egyetemes földrajztudomány fejlődéséből eredően – nyilván a minőség tekintetében is jelentkezik, ám ennél sokkal szembetűnőbb a kutatott és vizsgált témakörök, a művelt tudományterületek és -ágak halmazának bővülése. A

közelmúltban megjelent, az elmúlt huszonöt év fejlődési tendenciáit, olykor megtorpanásait és a mai állapot felmérését jelentő munkák (PROBÁLD F. 2006; PAP N. 2015) azt mutatják, hogy társadalomföldrajzunk, még ha nem is teljes mértékben, de bizonyos fokig megbirkózott azokkal a problémákkal, amelyeket BELUSZKY PÁL 1989-ben publikált s a magyar humán geográfia későbbi formálódására nagy hatást gyakorolt tanulmányában kifejtett. Ugyanakkor azt is reprezentálják, hogy társadalomföldrajzunk – főleg annak néhány tudományága – még nem érte el tudományos lehetőségei határát, hiátusokkal küzd. Az egyik ilyen hiátus, hogy sem a magyar geográfia egésze, sem pedig benne társadalomföldrajzunk az elmúlt negyed évszázadban nem alkotta meg nagy, szintetizáló – ha úgy tetszik – monografikus mélységű elméleti munkáit. Sőt, e korszak szakirodalmát vizsgálva azt láthatjuk, mintha a hazai földrajzos közélet ódzkodna az általános elméleti kérdésektől. Ebből eredően eddig, a magyarországi rendszerváltást követően nem született meg nagy földrajzi szaklexikonunk, mint ahogyan hiányoznak a társadalomföldrajz teljes elméleti alapját nyújtó, vagy éppen erre törekvő alkotások is.

Kivételek azonban vannak, amennyiben született néhány hosszabb-rövidebb tanulmány e téren, sőt rövidebb terjedelmű kötetek, összegző művek is napvilágot láttak (a teljesség igénye nélkül: TÓTH J. 2002, 2009; NEMES NAGY J. 1998; BERÉNYI I. 1992, 2003; VOFKORI L. 2003), de ennek ellenére itt még sok tennivalónk van. Úgy véljük, hogy társadalomföldrajzunk valószínűleg elkerülhette ugyan a rá leselkedő egyik veszélyt, nevezetesen, hogy „*elveszíti elméletalkotó képességét*” (BELUSZKY P. 1989, p. 54.), azonban e képesség pusztán megőrzése messze nem elegendő: alap- és általános elméleti kutatások nélkül a fejlődés csak lassú, akadozó, bizonytalan lehet. Egy fokig hasonló a helyzet történeti földrajzunkban is, amennyiben itt sem jött létre jelentős, e tudományág teljes elméleti alapjait összegző mű, miközben néhány fontos, az elméleti kérdéseket taglaló dolgozat született. Ezzel egy időben jelentős lépések történtek történeti földrajzunk tudománytörténetének feltárására, értelmezésére is. (BERÉNYI I. 2004, 2014; HAJDÚ Z. 2005; BELUSZKY P. et. al. 2008; GYÖRI R. 2002, 2004, 2005; FRISNYÁK S.-KÓKAI S. 2015) Az „*elméletalkotó képesség*” megőrzése lehetővé teszi, hogy történeti földrajzunk megfogalmazhassa jelenlegi állapotát, felmérje lehetőségeit, számot vehessen az elmúlt negyed évszázad eredményeivel és új célokat tűzhessen maga elé.

Tény kérdése, hogy a magyar társadalomföldrajz ágai közül az utolsó huszonöt évben történeti földrajzunk sikerekben gazdag időszakot élt át. Megtörtént ennek a hazánkban nem, vagy csak alig művelt diszciplínának újjászervezése (újból megteremtése), terjedelmes szakirodalma született és nem utolsósorban jelentős alkotásai készültek el. A FRISNYÁK SÁNDOR és KÓKAI SÁNDOR (2015) szerzőpáros munkájaként publikált, az előbb említett

időszakban elért eredményeket összegző tanulmány soraiból egy virágzó hazai történeti földrajz képe bontakozik ki. Hol itt akkor a hiba, miben vannak jelentős elmaradásaink? E kérdésre nem lehet egyetlen mondatban válaszolni, hiszen a már említett bő szakirodalmi termés látszólag azt igazolja, hogy az eddigi munkát pusztán folytatni kell.

Ám a magyar történeti földrajz helyzete – minden eddigi sikerét elismerve – mégsem indokolhatja, hogy elégedetten dőlünk hátra. Hiszen – hogy egyebet ne is említsünk – az elmúlt két és fél évtizedben ennek berkeiben sem született általános elméleti monográfia, és hazánk teljes körű történeti földrajzi összefoglalása is hiányzik. FRISNYÁK SÁNDOR 1990-ben *Magyarország történeti földrajza* címmel megjelent, a tudományágunk későbbi fejlődését – ma már bátran mondhatjuk – hosszú időre meghatározó munkája folytatásra, a teljes részletekig menő kidolgozásra vár. E hiányon némileg enyhít a *Magyar tudománytár* – EGYEDI GYÖRGY és HORVÁTH GYULA (2002) szerkesztésében megjelent – 2. kötete, de azt teljesen kitölteni nem tudja. Véleményünk szerint történeti földrajzunk további fejlődését, az „elméletalkotó képesség...” kibontakoztatását három fő tényező határozza meg. Elsőként az, amire egy korábbi írásunkban (NAGY M. M. 2010) már felhívtuk a figyelmet: a kutatói gárda szűkös volta és ebből eredően az elvégezhető munka keretei. Hazánkban a történeti földrajz művelését a múlt század kilencvenes éveinek elején szinte a nulláról kellett kezdeni, és a tudományterülettel foglalkozó szakemberek csoportja csak ezt követően szerveződhetett meg. Mára, vagyis negyed évszázaddal később jutottunk el abba az állapotba, hogy a társadalomföldrajz különböző ágaival foglalkozó geográfusok – láthatóan – szívesen dolgoznak fel egy-egy történeti földrajzi kérdést, de azok, akiknek fő kutatási területe maga a történeti földrajz, még mindig túl kevesen vannak. A másik determináló tényező, hogy szakmánk egy az egyetemes tudományosság szintjén is nagymértékben átalakuló történeti földrajzon belül kénytelen behozni az 1945 és 1989 között keletkezett hátrányát, a nemzetközi tendenciákhoz felzárkózni, miközben az általános elméleti kutatások terén is bőven van még tennivaló. A harmadik faktor pedig, hogy ez a szemléletmódjában erősen módosuló egyetemes történeti földrajz kutatási témáiban, a feldolgozott és feldolgozandó kérdéskörökben folyamatosan és nagymértékben bővül (BERÉNYI I. 2014). Ebből egyenesen ered, hogy történeti geográfiánk – a behozandó hátrányokat is szem előtt tartva – kettős kényszer alatt áll. Egyfelől a nagy magyar történeti földrajzi szintézis megvalósítása érdekében folytatnia kell eddigi kutatásait, másfelől – amennyiben nem akarunk újból lemaradni a világ tudományosságának fejlődésében – a külföldön művelt vizsgálatokkal is foglalkoznunk kell.

BERÉNYI ISTVÁN (2004) bő évtizeddel ezelőtt publikált tanulmányában mintegy összegezve a magyar történeti földrajz legfontosabb kutatási köreit azokat hat pontban határozta meg. Egyrészt a természeti táj, a természeti erőforrás és a társadalmi használat összefüggésrendszere. Másodsor a demográfiai és etnikai témák, harmadszor a történeti településföldrajz, míg negyedszer a „*komplex regionális és társadalomtörténeti leírások egy-egy régióra vagy megyére...*” vonatkozóan. (BERÉNYI I. 2004. pp. 637-638.) Ötödikként az életmód-történeti, a gazdaság- és művelődéstörténeti esettanulmányokat, míg hatodikként a rokontudományokban (kartográfia, néprajz, építészet, szociológia) folytatott földrajzi vonatkozású munkákat említette meg. Ez a részletes szakirodalmi ismereteken alapuló csoportosítás két fő jellemzőt egyértelművé tett. Egyfelől azt, hogy hazai történeti földrajzunk – részben az egyes kutatók személyes érdeklődéséből eredően – örzi tradicionális témaköreit, másfelől pedig azt, hogy milyen nagymértékben apolitikus. Apolitikus abban az értelemben, hogy a múlt politikai földrajzi állapotaira kevés figyelmet fordít, ezek vizsgálata láthatóan nem tartozott és ma sem tartozik a legfőbb kutatási területébe. Hangsúlyoznunk kell, ez nem azt jelenti – és szakirodalmi ismereteink is ezt bizonyítják –, hogy a politikai földrajzi kérdések teljes egészében hiányoznának történeti földrajzunkból, hanem pusztán arról van szó, hogy az e kérdésekkel foglalkozó tanulmányok, dolgozatok láthatóan mellőzöttek, kisebb arányban készülnek. Ez még önmagában nem is jelentene problémát, hiszen előbb-utóbb bármikor feltűnhet egy olyan kutatónk, aki a történeti politikai földrajz – mint ágazati geográfia – felé fordítja érdeklődését. A legfőbb, – és szakmai véleményünk szerint – mielőbb megoldandó feladatunk az ilyen jellegű vizsgálatok tudatos, átgondolt, szervezett keretek közötti elindítása. Ennek okát csak részben leljük meg magában a történeti földrajzban; nevezetesen annak teljessé tételében. Ennél sokkal nyomósabb, egyértelműen gyakorlatiasabb ok, hogy a múlt politikai földrajzi állapotainak, fejlődési tendenciáinak feldolgozása nélkül történeti földrajzunk nem kapcsolódhat a mai magyar történeti szakma előbb-utóbb elkészítendő nagy vállalkozásához: egy modern magyar történelem megalkotásához. Ez utóbbi természetesen elkészülhet a hazai történeti geográfusi szakma közreműködése nélkül is, csak éppen csonka lesz. Módszertani szempontból pedig egyértelműen visszalépést jelentene még a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveikhez képest is, amikor a kor magyar összefoglaló történeti szintézise – még ha nem is geográfusok tollából és eléggé következtelen módon – tartalmazott történeti földrajzi vagy ilyen vonatkozású fejezeteket. (PACH ZS. P. 1976-1989) Történeti földrajzunk egyik fontos feladatának tartjuk a köztörténetíráshoz való közeledést, – talán nem túlzás, ha ezt állítjuk – az abban való szervesülést. Ez biztosítaná igazán tudományterületünk és szakmánk eredményeinek bemutatását országunk társadalmának, és ami talán még ennél is fontosabb: a földrajzi viszonyrendszer hatásának tudatosítását a magyar történelemben. Nemzetünk históriájából

egyenesen fakad, hogy e cél eléréséhez számos, múltbeli politikai esemény és folyamat geográfiai értelmezését kell megalkotnunk. Így történeti földrajzunknak nyitnia kellene a politikai földrajz felé, ami viszont megköveteli a két tudományterület kapcsolatával foglalkozó elméleti kérdések tisztázását is.

Politikai földrajz a történeti geográfiában

A politikai jelenségek, folyamatok múltbeli geográfiai értelmezéséhez két szempontból közelíthetünk. E kérdéskörre választ adhatunk a politikai földrajz felől és a történeti földrajz felől is. Mindkét aspektus alkalmazása rámutat a geográfia e két tudományága közötti kapcsolatra, vagy legalábbis sokat elmond arról. Amennyiben a politikai földrajz és főleg annak szakirodalmi termése felől igyekszünk e viszonyt bemutatni, akkor sajátos eredményre jutunk. Ez az eredmény pedig nem egyéb annak látszatánál: mintha két történeti földrajz létezne, és abból az egyiket történetesen politikai földrajznak hívják. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a politikai földrajz, főleg a 19. század második felében, majd a századfordulón, később pedig a múlt század első felében nagyszámú történelmi példával dolgozott. Szakirodalmi ismereteink szerint történeti földrajzi arculatot öltött. Ebből egyenesen következett, hogy az előző történelmi korszakok egyes geográfiai jelenségeit feldolgozta, vagy éppen kénytelen volt feldolgozni. Ez a kényszer tulajdonképpen magából a FRIEDRICH RATZEL nevéhez kötődő politikai földrajz gondolatvilágából, az ehhez kapcsolódó gondolkodásmódból eredt. A századforduló világának embere – az EGON FRIEDELLE-féle újkor ember – ekkoriban az egyéb tudományokból származó ismeretei mellett a geográfiai tudását is igyekezett a törvényszerűségek szintjére emelve absztrahálni. Diszciplinált tudásra törekedett és ez erősen tükröződik RATZEL életművén. Míg antropogeográfiája csak szövegében, fogalmazásmódjában rendez jelenségeket szabályokká, addig politikai földrajza már külső megjelenésében és a szövegszerkesztésében is geográfiai törvényszerűségeket közöl: a hasonló geográfiai jelenségek halmazai tudományosan leírható és leírandó, általános tartamú földrajzi képletekké válnak. S ugyanezt mondhatjuk el a német gondolkodó néhány tanulmányáról is. (RATZEL, F. 1887, 1896, 1903) Az ilyen szintű általánosításhoz feltétlenül kellett a történelmi példák.

E helyen nem áll módunkban a politikai földrajzból fokozatosan kiváló geopolitika kultúrtörténetét adni, de témánk szempontjából – szakirodalmi ismereteink alapján – hangsúlyoznunk kell: a RATZEL-féle politikai földrajz, valamint a KJELLÉN-féle geopolitika annak fogalmát erősen leegyszerűsítve felfogható *történetfilozófiaként* is. Történetfilozófiaként annak primer értelmében: olyan geográfiai alapozású ismeretrendszer, amelynek segítségével értelmezhető lenne az emberiség politikai és köztörténete. (MAULL, O. 1925;

HAUSHOFER, K. 1928; HAUSHOFER, K.- OBST, E. - LAUTENSACH, H. - MAULL, O. 1928; LAUTENSACH, H. 1929; FOCHLER-HAUKE, G. 1959; HAJDÚ Z. 1998, 2002; SZILÁGYI I. 2013) Ma már tudjuk, hogy pusztán csak geográfiai alapon ez nem tehető meg. Ennek ellenére el kell ismernünk, a múlt század politikai földrajza és geopolitikája mégis nagymértékben hozzájárult egyes történelmi események és folyamatok geográfiai szempontú megítéléséhez, végeredményben a modern történelmi földrajz fejlődéséhez.

Az itt említett politikai földrajz és geopolitika – a kettő közé nem lehet éles cezúrát vonni – elsősorban politikai terekben gondolkodott. Ennek során sikerült olyan politikai földrajzi képleteket leírni, amelyek segítségével a mai térbeli folyamatokat éppúgy lehet értelmezni, mint a múltbelieket (pld. az államhatárok fejlődéstörténete, az orográfiai és a vízrajzi viszonyok hatása az államterek fejlődésére, az utóbbiak átalakulásai). Ezek a mintegy száz évvel ezelőtti tudományosság szintjén megfogalmazott törvényszerűségek, a közölt esettanulmányok – szakmai meggyőződésünk szerint – kellő kritika mellett ma is, napjaink történelmi földrajzában is alkalmazhatóak. (BARTZ, K. 1927; HAACK, H.-SCHMIDT, M. G. 1929; HENNIG, R.-KÖRHOLZ, L. 1933; LAUTENSACH, H. 1938; MÄRZ, J. 1931; MAULL, O. 1936; OTTLIK GY. 1923; PASSARGE, S. 1936; SCHUMACHER, R. 1938; VOGEL, W. 1924) Véletlenül sem szeretnénk azt a látszatot kelteni, hogy módszertanukban akár a mai politikai, akár a történelmi földrajzot az egy évszázaddal ezelőtti szintre kellene visszaállítani. A fentiekben elmondottakkal pusztán csak azt hangsúlyozzuk: az akkori kutatási eredményeket nagy hiba lenne figyelmen kívül hagyni.

A politikai földrajz fokozott történelmi (történelmi földrajzi) érdeklődését indokolja az a szakmai megfontolás, módszertani kérdés is, hogy a jelen kor politikai földrajzi viszonyai mennyiben értelmezhetőek a hozzájuk vezető történelmi folyamatok nélkül. Véleményünk szerint lehetséges ezek mellőzése, mint ahogyan készülnek is ilyen tanulmányok, sőt úti beszámolók is, de ezek vagy megrekednek a pillanatnyi politikai földrajzi helyzet rögzítésénél, vagy esetleg ezen túllépve nem teljes egészében hagyják figyelmen kívül a történelmi előzményeket. (PETE M. - KUMMER J. 2015; BERNEK Á. 2016; ERDÉLYI ESZKIMÓ P. 2016; NÁNAY M. 2016) Jóllehet az ilyen írások elsősorban a jelenhez szólnak, ám mégsem értéktelenek, értéktelenek a történelmi földrajz számára, hiszen a ma politikai földrajzi állapota a jövő történelmi geográfijának egyik vizsgálendő kérdésköre lesz. Jól bizonyítja ezt az 1920. évi APPONYI-beszédről írott tanulmány. (GULYÁS L. 2015) S hogy a politikai földrajztól mennyire nem távoli a történelmi földrajz gondolatvilága, azt példázza OTTO MAULL (1956) hatalmas műve: olyan politikai földrajz, amely az akkori világ államterének rövid ismertetésén túl azok geográfiai történetét is adja.

Folytatva eredeti gondolatmenetünket, a politikai és a történeti földrajz közötti viszonyrendszerhez való közelítés megvalósulhat a másik irányból, a történeti geográfia felől is. Ebben az esetben már nem olyan egyszerű kérdésről van szó, mint a politikai földrajzi szempontú értékelésnél. Nagyban nehezíti a problémakör exponálását, hogy maga a történeti földrajz nehezen találta meg helyét a geográfián belül és mind témaköreiben, mind módszertanában folyamatosan és nagymértékben változik. Előre kell bocsátanunk, hogy ez nemcsak a magyar tudománytörténetre jellemző, hanem egyetemes tudománytörténeti jelenség. A történeti földrajznak a politikai, köztörténeti folyamatokhoz való viszonyulása változását az elmúlt száz évben nagyon jól szemlélteti az alábbi tény. Míg KONRAD KRETSCHMERnek az 1904-ben megjelent, az akkori felfogás szerinti germán Közép-Európával foglalkozó alapműve – erős leíró jelleggel – hat keresztmetszeti képet nyújt, és ezen belül nagy terjedelmet szentel az államterek változásának, addig a mai egyetemes történeti földrajz meghatározó személyisége, WINRIED SCHENK (2011) egészen periferikus kérdéskörként kezeli a politikai földrajzi témát: alig másfél oldalt szentel ennek. Itt is megelégszik annyival, hogy a kultúrtájat történelmi dokumentumként értelmezve mindig meg lehet tölteni szimbolikus tartalommal, majd erre példaként a Rajna völgyét hozza, és arról szól, hogy ez a tartalom milyen geográfiai változásokat feltételez. Ezen a ponton a kultúrtáj térbeli örökségének értelmezésére, a szimbolikus táj kérdésre mutat rá. E két fontos történeti földrajzi alapmű viszonyulása a politikai, politikai földrajzi kérdésekhez magának a történeti földrajznak fogalmi, szemantikai változásából ered, meghagyva a szerzők gondolkodásbeli különbözőségének lehetőségét is.

A történeti földrajz fejlődése (FEHN K. 1987), valamint szemléletmódjának változásai alapvetően befolyásolják a politikai és köztörténeti eseményekhez való viszonyulását. Az előbb említett KONRAD KRETSCHMER (1904) meghatározása szerint a történeti földrajz a földfelszínnel foglalkozik az emberek a kultúra világához való kapcsolata vonatkozásában a történelmi fejlődés során. Egyfelől azt vizsgálja, hogy a népek kultúrája mennyiben függ országuk természeti viszonyaitól, másfelől pedig azt, hogy a népek milyen mértékben tesznek szert politikailag és gazdaságilag a föld feletti uralomra, és a természeti környezet hatását képes volt e kultúrtájuk bizonyos fokig leküzdeni. Ezzel szemben a mai felfogás szerint – és ezt jól tükrözik WINFRIED SCHENK összefoglalói (2009, 2011) – a szűken vett értelemben a történeti földrajz *történeti tértudományt* jelent, amely az emberi tevékenységek térben releváns folyamataival, és az ezekből eredő térbeli struktúrákkal foglalkozik a múlt egy tetszőleges korszakát illetően. „...*Ez a releváns gazdasági, társadalmi, politikai, demográfiai és természeti folyamatok minőségének és mennyiségének a térbeli különbözőségében történő megragadását és értelmezését igényli, és magában foglalja a múltbeli tájak állapotának (»ősi tájak«) rekonstrukcióját,*

végezetül pedig a tér- és időbeli differenciáltság szabályszerűségeinek megfogalmazására irányul...” (SCHENK, W. 2009. p. 216.)

Az itt ismertetett, a történeti földrajz fogalmi tartalmát nyújtó két meghatározás egyértelműen mutatja a következőket. Először, hogy a történelem és a földrajzi viszonyok közötti kapcsolat kutatásával foglalkozó tudományterületről van szó, és e leglényegesebb eleme mindvégig megmaradt. Ám ezen a lényegi elemen belül már jelentős súlyponteltolódás tapasztalható, amennyiben a kultúrtáj-kutatás sokrétűsége napjainkra felülkerekedett a politikai terekre fókuszáló megközelítésen. Jóllehet a kultúrtáj-kutatás – igaz száz évvel ezelőtti állapotában (GÜNTHER, S. 1912) – már megjelenik az akkoriban még helyét kereső és nehézkesen intézményesülő történeti földrajzban, de annak figyelme legfőképpen mégis a történelmi eseményekre és – a mai kifejezéssel élve – a múltbeli politikai térszerkezeti elemekre irányul. Másodszer e két fogalmi meghatározás és főleg a közöttük fellelhető nagy tartalmi különbözőség eleve arra utal, hogy egy olyan tudománytörténeti ívvel van dolgunk, amelynek egyes szakaszaiban nyilván kimutatható a történeti földrajznak a politikai eseményekhez és képletekhez való viszonyulása változása.

Azt, amit a magyar CHOLNOKY JENŐ (1935) a múlt század harmincas éveiben oly magabiztosan állított, hogy a földrajznak mindenképpen érdemes foglalkoznia a történelem kérdéseivel is, kortársa, ALFRED HETTNER (1927) nagyon óvatosan értelmezte. HETTNER általános geográfiájában a történeti földrajzot – elsősorban kutatómódszertani és tudomány-rendszertani problémák miatt – elkülönítve kezelte a földrajz többi területétől. A történeti földrajzot az elmúlt korok geográfiájának tekintette s ugyanakkor hangsúlyozta: csak akkor van értelme, amennyiben a táj minden földrajzi elemének egységes vizsgálata történik. Azon a fő problémán, amit még HETTNER is nehezen kezel, nevezetesen, hogy a történeti földrajz félig história, félig geográfia volt, HUGO HASSINGER (1931) lendíti túl tudományágunkat: szinte alig észrevehetően eltolta a geográfia irányába, s ezzel együtt a történeti geográfiát meg is szabadította a leíró szemléletmódtól. Ő is ugyanabból a tényből indul ki, mint a már említett KRETSCHMER, CHOLNOKY, vagy éppen HETTNER: a történelemről és a földrajzról nem lehet egymás nélkül beszélni. Így a fő kérdés számára az lesz, ezt miként tesszük. Ő fogalmazza majd meg és ezzel meg is haladja FRIEDRICH RATZEL (1903) szemléletmódját: „...*Nem a történelmi magyarázat a cél, hanem a tájmagyarázat a jelen és a múlt felől szemlélve...*” (HASSINGER, H. 1931. p. 6.) Ezzel pedig élesen el is választja egymástól az antropogeográfiát – amennyiben helyesen értelmeztük textusát, a politikai földrajzot is – és a történeti földrajzot. Ahogyan fogalmazott: „...*A tájban nem minden emberi mű a jelen terméke. Sok minden nyúlik bele ebbe a múlt örökségéeként és él a*

kultúrtájban tovább a jelen formái mellett. Az antropogeográfia feladata az, hogy a mai kultúrtájat ezekkel az öröklött és azok jelenlegi formáival vizsgálja; egy történeti geográfia feladata pedig az lesz, hogy az elmúlt korok kultúrtáját leírja és magyarázza...” (HASSINGER, H. 1931. p. 7-8.) HASSINGER-nél már erős – legalábbis az elméleti kérdések tárgyalásakor – a táj változásaira történő összpontosítás. Ám amikor kezünkbe vesszük egyetemes történeti földrajzát, azt látjuk, hogy egyfelől – a korábbiakhoz képest – igen erős benne a természetföldrajzi elem, másfelől amikor már egyes vidékekről, országokról szól, akkor a kultúrtáj valódi magyarázatát sok helyen még az államterek geográfiai fejlődéstörténetével egészíti ki, néha helyettesíti.

Nem egészen négy évtizeddel később HELMUT JÄGER (1969) újítja majd meg a történeti földrajzot. Ő már művének első oldalain nagyon széleskörűen határozza meg tudományágunkat, amikor a Föld térségeinek átfogó, a múlt meghatározott időpontjaira irányuló kutatását nevezi történeti földrajznak, a geográfia elemző és kapcsolatokat feltáró módszereivel. Majd éppen a már említett ALFRED HETTNER-t idézve jut el annak megfogalmazásáig: „...*A jelenre vonatkozó földrajznak és a történeti geográfiának ugyanolyan kutatatandó tárgya van. Ám egy tartalmi különbség mégis rejlik abban, hogy a történeti földrajz keretében a természetföldrajzi részterületek csak azokat a jelenségeket veszik figyelembe, amelyek az embert illetően fontosak...*” (JÄGER, H. 1969). Ezzel JÄGER mind geográfiai, mind történelmi szempontból kitágította a történeti földrajz kereteit. Ám ezt oly módon tette, hogy a hangsúlyt az egész tájra helyezte, és az államokat éppen fordítva kezdte vizsgálni, mint elődei. Míg az eddig említett történeti földrajzok az államtér geográfiai történetével foglalkoztak, addig JÄGER-t az érdekelte, hogy az állam mint politikai szervezet miként hatott a múltban a tájra. Ez pedig már egyenes előzménye a fejezetünk elején említett SCHENK-féle modern felfogásnak. Itt már egy táj, később táj és környezet központú történeti földrajzról van szó, amelyben a különböző történelmi korok politikai földrajzi képletei és állapotai még ha nem is másodrendűek, de eléggé csekély súlyúak. Magunk ebben látjuk annak okát, hogy a POUNDS- (1997) valamint a BUTLIN-DODGSHON-féle, összefoglaló európai történeti földrajzokban a politikai térbeli változások korszakra vonatkozó fejezetenként vannak jelen. Ugyanakkor – és ez mind WINFRIED SCHENK (2011), mind BERÉNYI ISTVÁN (2015) feldolgozásaiból ismert – a történeti földrajzon belül tovább erősödik a kultúrtájak változását vizsgáló tendencia. Miként láttuk, a mai magyar történeti földrajz vizsgálatai többé-kevésbé belesimulnak ebbe a folyamatba.

Ám ezzel véleményünk szerint azt is állítjuk, hogy történeti földrajzunk fejlődésében mintha kimaradt volna egy fontos állomás: az államterek vizsgálatának korszaka. Tudjuk, hogy a magyar történeti földrajz a múlt század

harmincas éveiben kezdi szárnyát bontogatni, vagyis éppen akkor, amikor tőlünk nyugatabbra már komoly szakirodalma van, jóllehet a geográfián belüli helyét nehezen találja. A magyar geográfusok hazánkban is foglalkoznak a politikai jelenségek geográfiájával a múltban, de szakirodalmi ismereteink szerint ez inkább a politikai földrajz tárgykörébe vág. Majd jön az 1945. évi cezúra és a magyar történeti földrajz közel fél évszázadra szilenciumra ítéltetik. Később, amikor a nyolcvanas években fokozatosan új életre kél, messze nincsen abban a helyzetben, mint amilyenben FODOR FERENC (2006) a negyvenes évek közepi állapotában leírta: sokirányú, de még nem elég fejlett. A FRISNYÁK SÁNDOR (1983, 2002) által megfogalmazott, újból értelmezett történeti földrajz tulajdonképpen alkalmas lenne a politika- és köztörténet geográfiai kutatására is, ám ennek ellenére – véleményünk szerint – még mindig kevés figyelmet fordítunk rá. Lehet, hogy a történeti földrajz új útjai (GYŐRI R. 2004) lehetőségeikkel és módszereikkel igazodnak a nemzetközi tendenciához, ám ettől még nem lehet büntetlenül kihagyni a szerves fejlődés egyetlen állomását sem.

A mi történeti földrajzunkból hiányoznak az olyan munkák mint például – tetszőlegesen válogatva – a már többször említett OTTO MAULL (1962) mesteri tanulmánya a bizánci államterről, vagy éppen HEFFERNAN (2006) politikai földrajzi könyvfejezete az újkori Európa térfejlődéséről. Természetesen ez nem jelenti még, hogy történeti földrajzunkból teljesen hiányozna a politikai kérdéskör vizsgálata, mint amiként ilyen jellegű írások napjainkban is megjelennek. (GULYÁS L.-CSÜLLÖG G. 2013; KÓKAI S. 2010; SUBA J. 2008) ugyancsak találkozunk olyan írásokkal is, amelyek egy adott társadalmi folyamat, esemény geográfiai hátterét világítják meg. (DÖVÉNYI Z. 2015) Történeti földrajzunk nehézsége abban áll, hogy a nemzetközi színvonalhoz történő felzárkózás és lépéstartás mellett ott van e pótlendő, a tudománytörténetéből szinte teljesen kimaradt időszak akadályja is.

Mit lehet, és mit kell tennünk politikai és történeti földrajzunk kapcsolatának érdekében? Mindenekelőtt tudomásul kell vennünk a magyar történeti földrajz fizikai korlátait, a kutatói kapacitás szűkös voltát. Ez természetesen nem mentesítheti a megoldandó feladatok alól. Mindenesetre sokat javítana tudományterületünk helyzetén az alapvető külföldi szakirodalom fordításainak elkészítése, magyar nyelven történő publikálása. Miután – miként láttuk – az egykori politikai földrajz egy sor történeti földrajzi kérdéssel foglalkozott, így jó lenne e másik tudományterület fő műveinek magyar átültetése is (RATZEL politikai földrajzának fordítása nagyon hiányzik.) Végső megoldást e rövid írás kereteiben nyilván nem adhatunk, de úgy véljük, hogy történeti földrajzunknak nagymértékben nyitnia kell a politikai földrajz felé. S el kellene kezdeni tudatos, szisztematikus munkával – nagyon sok esettanulmánnyal – megírni a

magyar nemzet köztörténetének geográfiai hátterét. Ehhez ma már van önálló folyóiratunk, tudományos akadémiai szervezetünk, és vannak kutatóink is. Ez lehet az a feladat, amelyet ma történeti földrajzunk elvégezhet. Azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy e munka a bukás kockázatát hordozza magában, ha mellette nem folynak elméleti kutatások. Ahhoz, hogy a múlt földrajzi állapotait tekintve az egykori politikai képleteket történeti földrajzunk értelmezni tudja, minden történeti földrajzosnak egy kicsit politikai földrajzossá is kell válnia. Úgy véljük, nehéz dolog, amely ugyanakkor célra is vezet: előbb-utóbb megtérül.

Irodalom

- BARTZ, K. (1927): Die Entwicklung des französischen Staates und seine geographischen Grundlagen im Osten. – Zeitschrift für Geopolitik 3. 1. pp. 44-52.
- BELUSZKY P. (1989): Magánjelentés a (társadalom) földrajzról. – Tér és Társadalom 3. 1. pp. 49-64.
- BELUSZKY P. et al. (2008): Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok? (Kerekasztal-beszélgetés a történeti földrajzról az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán 2007. szeptember 3-án). – Korall 9. 31. pp. 5-22.
- BERÉNYI I. (1992): Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 165 p.
- BERÉNYI I. (2003): A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 182 p.
- BERÉNYI I. (2004): A történeti földrajz diszciplináris kérdései. – In: ÖTVÖS I. (szerk.): Variációk, Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Pilisecsaba. pp. 631-651.
- BERÉNYI I. (2014): Megjegyzések a történeti földrajz új témáihoz. – In: GÁL A. - KÓKAI S. (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete - szerencsi Bocskai István Római Katolikus Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 73-80.
- BERÉNYI I. (2015): „Tér a történelemben”. – Történeti Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 3-13.
- BERNEK Á. (2016): 21. századi geopolitikai stratégiák. – Hungarian Geopolitics 1. 1. pp. 52-73.
- BUTLIN, R. A. - DODGSHON, R. A. (2006): Európa történeti földrajza. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 531 p.
- CHOLNOKY J. (1935): Földrajz és történelem. – Földrajzi Közlemények 63. 4-6. pp. 57-62.
- DÖVÉNYI Z. (2015): Vulkánkitörés és éhínség, Megjegyzések a Tambora 1815-ös kitörésének következményeihez a Kárpát-medencében. – Történeti Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 80-89.
- ENYEDI GY. - HORVÁTH GY. (szerk.) (2002): Magyar tudománytár, 2., Táj, település, régió. – MTA Társadalomkutató Központ - Kossuth Kiadó. Budapest. 511 p.
- ERDÉLYI ESZKIMÓ P. (2016): De jure Ukrajna, de facto Oroszország? Új fantomállamok, Kreml-érdekek. – A Földgömb 34. 303. pp. 50-63.

- FEHN, K. (1987): Historische Geographie. – In: HAUPTMEYER, C-H. (szerk.): Landesgeschichte heute. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen, pp. 55-76.
- FOCHLER-HAUKE, G. (1959): Allgemeine Geographie. – Fischer Bücherei, Frankfurt am Main - Hamburg. 390 p.
- FODOR F. (2006): A magyar földrajztudomány története. – Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 820 p.
- FRISNYÁK S. (1983): A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. – Földrajzi Közlemények 107. 3-4. pp. 350-357.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti följajza. Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.
- FRISNYÁK S. (2002): A történeti földrajz alapjai. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest - Pécs. pp. 9-20.
- FRISNYÁK S. - KÓKAI S. (2015): A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). In: PAP N. (szerk.): IDResearch Kft/Publikon Kiadó, Pécs. pp. 9-23.
- GULYÁS L. (2015): A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. január 16-i beszéde. – Történeti Földrajzi Közlemények 3. 1. pp. 151-164.
- GULYÁS L. - CSÜLLÖG G. (2013): Koszovó a Balkán területi folyamataiban, A római birodalomtól a középkori szerb állam bukásáig. – Történeti Földrajzi Közlemények 1. 1-2. pp. 174-187.
- GÜNTHER, S. (1912): Historische Geographie und Geschichte der Erdkunde. – Petermanns Geographische Mitteilungen 58. 11. pp. 245-247.
- GYŐRI R. (2002): A magyar történeti földrajz a két világháború között. – Földrajzi Közlemények 126. 1-2. pp. 79-92.
- GYŐRI R. (2004): A történeti földrajzi elemzés régi és új útjai. – In: GLATZ F. (szerk.): Mi végre a tudomány? Fiatal Kutatók Fóruma 1. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 183-198.
- GYŐRI R. (2005): Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz. – Földrajzi Közlemények 129. 1-2. pp. 103-116.
- HAACK, H. - SCHMIDT, M. G. (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. – Justus Perthes in Gotha. VIII + 62 p. + 30 t.
- HAJDÚ Z. (1998): Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. – Tér és Társadalom 12. 3. pp. 93-104.
- HAJDÚ Z. (2002): A politikai földrajz alapjai. – In: Tóth J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 21-42.
- HAJDÚ Z. (2005): A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. – In: BELUSZKY P. (szerk.): Magyarország történeti följajza I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest - Pécs. pp. 25-39.
- HASSINGER, H. (1931): Geographische Grundlagen der Geschichte. – Herder & Co. G. m. b. H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg im Breisgau. 331 p. + 8 t.
- HAUSHOFER, K. (1928): Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik. – In: Uő. et. al. (szerk.): Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grunewald. pp. 29-48.
- HAUSHOFER, K. - OBST, E. - LAUTENSACH, H. - MAULL, O. (1928): Über die historische Entwicklung des Begriffs Geopolitik. – In: HAUSHOFER, K. et. al. (szerk.): Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grunewald. pp. 3-27.

- HEFFERNAN, M. (2006): A változó politikai térkép: földrajz, geopolitika és az Európáról alkotott kép 1500 után. – In: BUTLIN, R. A. - DODGSHON, R. A. (szerk.): Európa történeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 200-247.
- HENNIG, R. - KÖRHOLZ, L. (1933): Einführung in die Geopolitik. – B. G. Teubner, Leipzig - Berlin. 197 p.
- HETTNER, A. (1927): Die Geographie, Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. – Ferdinand Hirt, Breslau. VIII + 463 p.
- JÄGER, H. (1969): Historische Geographie. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig. 119 p.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918), A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. 421 p. + 16 t + 1 CD-ROM
- KRETSCHMER, K. (1904): Historische Geographie von Mitteleuropa. – Verlag von R. Oldenbourg, München - Berlin. 651 p.
- LAUTENSACH, H. (1929): Ein geopolitischer Typenatlas. – Zeitschrift für Geopolitik 6. 7. pp. 608-611.
- LAUTENSACH, H. (1938): Die geographischen Grundlagen der geschichtlichen Bewegung auf der Iberischen Halbinsel. – Zeitschrift für Geopolitik 15. 10. pp. 815-820.
- MÄRZ, J. (1931): Die Ozeane in der Politik und Staatenbildung. – Ferdinand Hirt in Breslau. 120 p.
- MAULL, O. (1925): Die historische Entwicklung der Politischen Geographie. – In. Uő: Politische Geographie. Gebrüder Borntraeger, Berlin. pp. 1-44.
- MAULL, O. (1936): Das wesen der Geopolitik. – B. G. Teubner, Leipzig-Berlin. 57 p.
- MAULL, O. (1956): Politische Geographie. – Safari-Verlag, Berlin. 624 p. + 1 mell.
- MAULL, O. (1962): Der Einfluß geographischer Faktoren auf die Geschichte des Byzantinischen Reiches. – In. BERNATH, M. (szerk.): Südostforschungen, Band XXI. Verlag von Oldenbourg, München. pp. 1-21.
- NAGY M. M. (2010): Tudománytörténeti szelvényzet új történeti földrajzi monográfiánkhoz. – Közép-Európai Közlemények 3. 3. pp. 176-187.
- NÁNAY M. (2016): Falon innen, falon túl Észak-Írországban. – A Földgömb 34. 301. pp. 46-57.
- NEMES NAGY J. (1998): A tér a társadalomkutatásban, Bevezetés a regionális tudományba. – Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest. 261 p.
- OTTLIK Gy. (1923): A Török Birodalom újjászületése. – In. TELEKI P. - BEZDEK J. - KARL J. (szerk.): Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1923. évre. Magyar Földrajzi Intézet RT., Budapest. pp. 25-50.
- PACH Zs. P. (1976-1989): Magyarország története tíz kötetben – Akadémiai Kiadó, Budapest. 9 db.
- PAP N. (szerk.) (2015): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1980-2014). – IDResearch Kft/Publikon Kiadó, Pécs. 139 p.
- PASSARGE, S. (1936): Die große geopolitische Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. – Zeitschrift für Geopolitik 13. 3. pp. 137-145.
- PETE M. - KUMMER J. (2015): Új állam épül, Koszovó. – A Földgömb 33. 296. pp. 56-69.
- POUNDS, N. J. G. (1997): Európa történeti földrajza. – Osiris Kiadó - Századvég, Budapest. 532 p.

- PROBÁLD F. (2006): A magyar földrajz – doktoriskolai tükörben. – In: GYŐRI R. - HAJDÚ Z. (szerk.): Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs - Budapest. pp. 439-450.
- RATZEL F. (1887): A Föld és az ember, Anthro-Geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.
- RATZEL, F. (1896): Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten, Ein Beitrag zur wissenschaftlichen politischen Geographie. – Petermanns Geographische Mitteilungen 42. 5. pp. 97-107.
- RATZEL, F. (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Zweite umgearbeitete Auflage]. München - Berlin, R. Oldenbourg, 838 p.
- SCHENK, W. (2009): Historische Geographie. – In: UŐ. - SCHLIEPHAKE, K. (szerk.): Allgemeine Anthropogeographie. Klett-Perthes Verlag, Gotha - Stuttgart. pp. 215-264.
- SCHENK, W. (2011): Historische Geographie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. IX + 134 p.
- SCHUMACHER, R. von (1938): Ist die Geopolitik eine Wissenschaft?. – Zeitschrift für Geopolitik 15. 12. pp. 952-959.
- SUBA J. (2008): Gyepútól a honvédelmi határsávig. – In: REMÉNYI P. - SZEBENYI Á. (szerk.): V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, A nagy terek politikai földrajza. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 405-417.
- SZILÁGYI I. (2013): Geopolitika. – Publikon Kiadó, Pécs. 254 p.
- TÓTH J. (szerk.) (2002): Általános társadalomföldrajz I-II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. 2 db.
- TÓTH J. (2009): Meditáció a geográfia fontosságáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről. – In: FRISNYÁK S. - GÁL A. (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3-4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete - szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola, Nyíregyháza - Szerencs. pp. 509-519.
- VOFKORI L. (2003): A földrajztudomány rendszertana. – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 253 p.
- VOGEL, W. (1924): Rhein und Donau als Staatenbilder I-II. – Zeitschrift für Geopolitik 1. 2. pp. 63-73, 3. pp. 135-147.

MI A KIS JÉGKORSZAK?

RÁCZ LAJOS

What is the Little Ice Age?

The Little Ice Age (LIA) was the most vigorous cooling period of the Holocene and the human history. There are two climate history interpretations of LIA. First, this was the age of advances of glaciers in the late Middle Ages and Modern Times. Secondly, the changing forms of the climatic system, which appeared on the ice-free areas too. On the coldest period of the LIA the yearly average temperature was with 0.8 °C colder than yearly average in the 20th century's reference period (1961-1990). The climate of the LIA meant something else on the different parts of the Earth, and the timing of the climatic change was different too. The 17th century was the coldest one in Europe and Asia, but in North America the 19th century was the peak of the LIA. The most sensitive indicator of the climate change was the change of the quantity of precipitation in the Carpathian Basin. The change of the climate was not left without consequences in the human history. The 17th century was a global crisis period for global effects of LIA according to environmental history researches. According to climatology researches the LIA inducing the decrease of activity of the radiant energy of the Sun and the more intensive period of the volcano activity.

Közel három évtizede foglalkozom a kis jégkorszak klímátörténetével, s másfél éve kaptam felkérést egy tudományos ismeretterjesztő laptól, írjak egy rövid összefoglalót a késő középkor és az újkor klímaromlásáról. Amikor leültem megírni a tízezer karakteresre tervezett szöveget, ráébredtem, hogy a kis jégkorszakra vonatkozó ismereteim részint egyenetlenek, részint pedig vélelmezhetően részlegesen elavultak. Ezért úgy döntöttem mielőtt a szélesebb nyilvánossághoz fordulok, készíték egy elemző áttekintést a kis jégkorszak utolsó másfél-két évtizedének kutatástörténetéről, megválaszolandó, mit is értenek manapság a nemzetközi szakirodalomban a *kis jégkorszak* fogalmán, s a kutatások jelen állása szerint milyen éghajlati-környezeti változások mentek végbe a világ különféle vidékein a késő középkor és az újkor idején.

A kis jégkorszak fogalma

A *kis jégkorszak* fogalmát az amerikai FRANÇOIS E. MATTHES (1939) vezette be a kaliforniai Sierra Nevadában folytatott kutatásai nyomán a késő holocén, hozzávetőlegesen az utóbbi négyezer év lehüléseinek és gleccser előnyomulásainak meghatározására. Az 1960-as évek gleccserkutatásai során a holocén lehüléseire egy új fogalmat, a *neoglaciális* terminusát (PORTER-DENTON 1967) vezették be, s a *kis jégkorszak* kifejezés már kizárólag a holocén utolsó lehülésének megnevezésére szolgált (GROVE 2004). A „kis” jelző a pleisztocén

„nagy” jégkorszakától való elkülönítésre utalt, illetve jelezte a klímaváltozás geológiai léptékben mérsékelt jellegét, hiszen a pleisztocén jégkorszak 2-3°C-os lehülésével szemben a kis jégkorszak idején még a legkritikusabb években sem haladta meg a lehülés éves hemiszférikus átlagban a 0,6-0,8°C-ot. HUBERT H. LAMB (1965, 1977) volt az első, aki elmélyülten foglalkozott a *kis jégkorszak* kutatásával, és bevezette annak fogalmát a tudományos közgondolkodásba. Ugyanakkor már a kutatás korai szakaszában is elkülönítették a klímatörténések a *kis jégkorszak* fogalmának kétféle értelmezését. Egyfelől a *kis jégkorszak* egy glaciológiai korszakként volt értelmezhető, amelynek idején a gleccserek tömege megnövekedett, s a végmorénáik jobbra előretolt pozícióban voltak. A *kis jégkorszak* ugyanakkor értelmezhető egy karakteres klímakorszakként is, amely a gleccserrel nem rendelkező területeken igen különböző módokon jelent meg (MATTHEWS-BRIFFA 2005).

Kis jégkorszak kutatásának forrásai

1. ábra: Az éghajlat- és környezettörténeti források és az általuk tartalmazott információk típusai (Pfister 2006, 117)

Forrás típusa	Természet	tudományos	Ember által létrehozott	
Információ			megfigyelt	mért
<p>közvetlen megfigyelések az időjárásra és az éghajlatra vonatkozóan</p> <p>műszeres mérések a meteorológiai paraméterek szerint</p>			<ul style="list-style-type: none"> • anomáliák • természeti kockázatok • időjárási helyzetek • napi időjárás 	<ul style="list-style-type: none"> • légnyomás • hőmérséklet • csapadék • vízmérce
<p>közvetett információk proxy adatok olyan jelenségek, amelyeket meteorológiai események idéznek elő</p>	<p>szerves</p> <ul style="list-style-type: none"> • évgyűrű • pollen • állati és növényi maradványok • fa maradvány 	<p>szervetlen</p> <ul style="list-style-type: none"> • jégmag • varv • szárazföldi üledék • földhő • morénák 	<p>szerves</p>	<p>szervetlen</p>
			<ul style="list-style-type: none"> • fenológia 	<ul style="list-style-type: none"> • vízszint
			<ul style="list-style-type: none"> • borteremés 	<ul style="list-style-type: none"> • hóesés
			<ul style="list-style-type: none"> • aratás és szüret ideje 	<ul style="list-style-type: none"> • vizek befagyása
			<ul style="list-style-type: none"> • bor cukortartalma 	<ul style="list-style-type: none"> • hótakaró
<p>anyag:</p> <ul style="list-style-type: none"> • kulturális: • kép 	<ul style="list-style-type: none"> • rogációk • epigráfia • régészeti maradványok 			

A *kis jégkorszak* az emberiség történetének legjobban ismert lezárult klímaváltozása, köszönhetően annak, hogy időbeni közelsége miatt a tudományos kutatás széles fegyvertára felhasználható a megismeréséhez. Felhasználhatók egyfelől azok a természettudományos kutatási módszerek és források, amelyek a geológiai korok éghajlati-környezeti viszonyainak és változásainak megismerését lehetővé teszik. Ilyenek az évgyűrű vizsgálatok, a pollen analízis, a fauna és flóra rekonstrukció, a jég, a különféle üledék és a furathőmérséklet vizsgálatok, amelyek segítségével változó időbeni felbontásban, de rekonstruálhatók a geológiai és a történeti múlt éghajlati folyamatai. Az éghajlat és környezet rekonstrukció másik nagy forráscsoportját az ember által készített források alkotják, amelyek lehetnek történeti levéltári források, képek, epigráfiák, és műszeres meteorológiai megfigyelések egyaránt. A rendelkezésre álló információ pedig vonatkozhat közvetlenül (hőmérséklet, csapadék, felhőborítottság...) és közvetve (befagyás, áradás, fagykarak...) az időjárás alakulására. Fontos előnye az ember által készített forrásoknak, hogy szerencsés esetben a természettudományos módszerekkel elért eredményeknél nagyságrendekkel pontosabb datálást tesznek lehetővé.

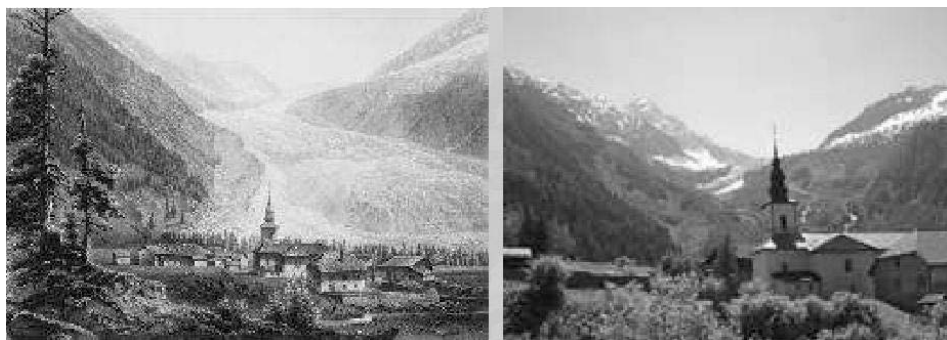
A kis jégkorszak: a gleccser előnyomulások kora

A kis jégkorszak gleccser előnyomulását két meleg periódus fogta közre, a középkori meleg időszak (Medieval Climatic Anomaly: MCA) és a jelenkori globális felmelegedés (Recent Global Warming: RCW), amelyek idején a hegyi és a plató gleccserek tömege csekélyebb volt, a végmorénák és a hóhatár pedig lényegesen magasabban helyezkedtek el, mint a kis jégkorszak idején.

A középkori meleg időszakban az alpesi hágók, amelyeket a kora középkori hideg periódus (4-8 század) idején a hó és a jég rendszeresen járhatatlanná tett (VADAS-RÁCZ 2010), a 10. századtól kezdődően könnyebben járhatóvá váltak. Az érett középkor idején megnyíltak az Alpokon keresztül vezető kereskedelmi és zarándokutak (KRECH-MCNEILL-MERCHANT 2003; VADAS-KISS 2009). A kis jégkorszak gleccser előnyomulásai ugyanakkor a kortársak számára jobbra nehezítették az életlehetőségeket, s gyakran komoly károkat is okoztak. A francia Alpokban, Chamonix-völgyében előrenyomuló gleccser, a Mer de Glace több tanyát és néhány kisebb falut is elpusztított. A károk olyan súlyosak voltak, hogy a falusiak 1665-ben Genf püspökéhez fordultak azzal a kéréssel, hajtson végre ördögűzést azoknak a sötét erőknek a megfékezésére, amelyek a természeti katasztrófákat előidézték. A püspök eleget is tett a kérésnek, de a fejlemények ismeretében olybá tűnik, hogy a mágia eszközei sem voltak elégségesek a klímaromlás folyamatának a feltartóztatásához (LE ROY LADURIE 1967, 1971).

A kis jégkorszak korának legpontosabb gleccser kronológiája az európai alpesi területekről áll rendelkezésünkre, köszönhetően a régóta folyó és kiterjedt kutatásoknak, valamint a történeti források gazdagságának (MESSERLI-

MESSERLI-PFISTER-ZUMBÜHL 1978). Az alpesi területeken a klímamromlást 1300 és 1950 közötti 650 esztendőre datálják a glaciológusok, amelynek idején a gleccserek kiterjedése hosszabb volt, mint a megelőző és ezt követő időszakokban (MATTHES-BRIFFA 2005). Grove álláspontja szerint a kis jégkorszak gleccser expanziója a 14. század elején kezdődött az észak-atlanti régióban (GROVE 2001). GROVE ugyanakkor lehetségesnek tartja, hogy voltak a világnak olyan régiói is, ahol a gleccser expanzió már a 12. században elkezdődött, ám a szénizotóp használatára alapozott kormeghatározás hibahatára +/-100 év, ilyen módon ez a kérdés még nem zárható le megnyugtató módon.

2. ábra: Chamonix és a Mer de Glace gleccser a francia Alpokban 1850-ben és az 1970-ben (Le Roy Ladurie 1967, 2/61).

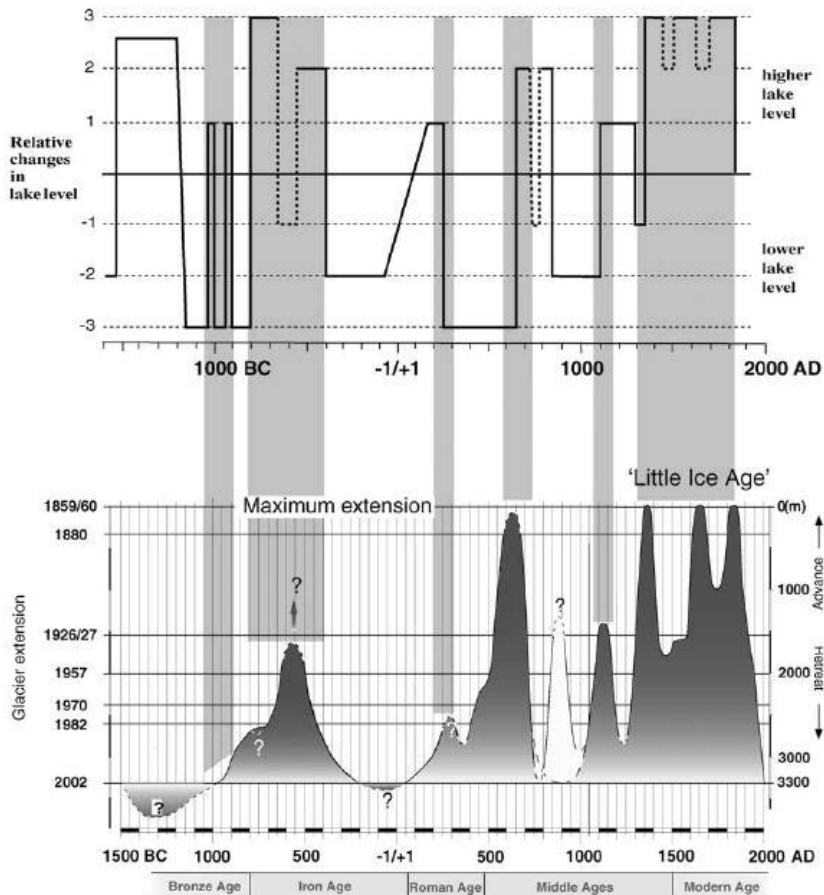
Az 3. ábra a svájci Grosser Aletsch gleccser végmorénájának az utóbbi 3500 évben történt mozgásait ábrázolja (HOLZHAUSER 1997; HOLZHAUSER-ZUMBÜHL 2003). A Grosser Aletsch a legnagyobb gleccser az európai Alpokban (23 km hosszú, a felszíne pedig 81,69 km²), amely a legnagyobb kiterjedését 1856/60 telén érte el, ezt követően 3,4 km húzódott vissza a 21. század elejére (ami 24 méter/év sebességet jelentett). A kis jégkorszak idején a gleccseryelv mélyen benyúlt a fenyőerdő övezetbe, és öntözőcsatornákat, szántóföldeket valamint tanyákat pusztított el (HOLZHAUSER-MAGNY-ZUMBÜHL 2005).

A késő bronzkorban, Kr.e. 1350-1250 között a Grosser Aletsch csaknem 1000 méterrel rövidebb volt, mint manapság. A Grosser Aletsch végmorénájának rekonstrukciója szerint Kr.e. 813 és 600 BC között a gleccseryelv pozíciója 20. század eleji helyzetnek volt megfeleltethető. A római optimum idején, 200 BC és AD 50 között a gleccser ugyancsak a jelenkoréhoz hasonló kiterjedésű volt. 500-600 környékén egy rövid, de igen erőteljes gleccser offenzíva ment végbe, 750 tájára azonban a jelenkori pozíció közelébe húzódott vissza a Grosser Aletsch. A középkori meleg periódus 880-tól 1300 környékéig tartott, ám két gyengébb gleccser expanzió beazonosítható a 9. és a 12. században. 1300 táján azonban megindult a kis jégkorszak tartósnak bizonyuló erőteljes gleccser előnyomulása, amelynek három csúcspontja különíthető el: az első 1369-ben (és folytatódott az

1370-es években), a második 1670 és 1680 között, a harmadik pedig 1859/60-ban (HOLZHAUSER-MAGNY-ZUMBÜHL 2005). Figyelemre méltó, hogy a korábbi gleccser maximumok messze nem voltak olyan erőteljesek, mint a kis jégkorszak idején tapasztalt előnyomulás. Ráadásul az alpesi gleccserek mérete a kis jégkorszak visszahúzódó fázisaiban is jóval kiterjedtebb volt, mint a korábbi visszahúzódási időszakokban (HOLZHAUSER 1997; HOLZHAUSER-ZUMBÜHL 2003). A gleccser expanziók Grove álláspontja szerint szinkronban történtek az egész világon (GROVE 2004), ilyen módon a svájci kutatási eredmények globális kontextusban is értelmezhetők.

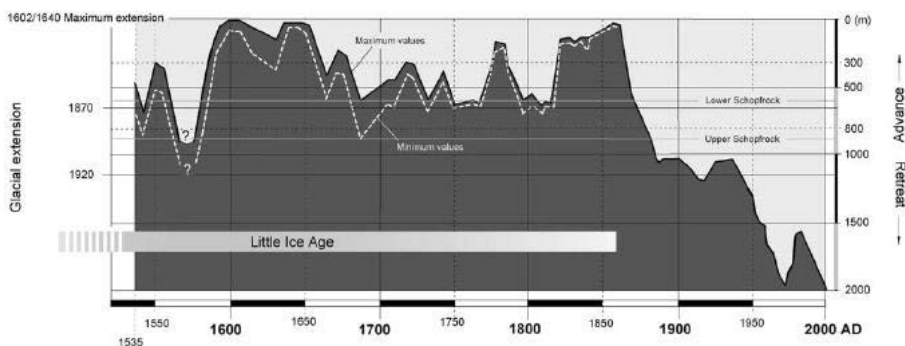
A Grosser Aletsch gleccser mozgásaival párhuzamosan vizsgált vizsgált alpesi tavak vízszint változásai nagyfokú szinkronitást mutattak. Az első magas vízállás Kr.e. 1550-1150 közé datálható, amely összekapcsolódott a korai bronzkor tóparti települések elhagyásával, majd a vízszint csökkenését két emelkedő fázis szakította meg Kr.e. 1050-1000 és 950-900 között. A Kr.e. 800-400 közötti vízszintemelkedés a szub-boreális és a szub-atlantikus klímaátmenet korához kapcsolódott. 150-250 táján újra tetőzött az alpesi tavak vízszintje, majd a 650-850 közötti időszakban két magas vízállásos fázis követte egymást. 1200 és 1300 között ugyancsak volt egy magasabb vízállású időszak, de a vízszint emelkedése néhány régióban már 1100 környékén elkezdődött. A tartósan bizonyuló vízszintemelkedés már valamivel 1394 előtt jelentkezett, s a magas vízállás közel fél évezredre állandósult. 1853-1876 között kezdődött el az alpesi tavak szintjének csökkenése, a Neuchâtel-tó vízszintje ezekben az évtizedekben 0,7 méterrel lett alacsonyabb (HOLZHAUSER-MAGNY-ZUMBÜHL 2005).

A kis jégkorszak belső kronológiájának meghatározásában egy kisebb, és ebből következően az éghajlati változásokra érzékenyebben reagáló gleccser, az Unterer Grindelwald (jelenlegi hossza kevesebb mint 9 km, felszíne pedig 18,7 km²) mozgásainak rekonstrukciójára támaszkodhatunk. Az Unterer Grindelwald gazdag történeti dokumentációját a közeli Grindelwald falu írástudóinak köszönheti, illetve annak, hogy 18. század kezdete óta az Alpok legnépszerűbb üdülőterületévé vált. Az Unterer Grindelwald gleccser kronológiája nem különbözik alapvetően a Grosser Aletsch mozgásaitól, inkább csak a méretkülönbségből adódóan a kevésbé erőteljes klímaváltozások is láthatóvá válnak az Unterer Grindelwald mozgásaiban. A kis jégkorszak első gleccser-maximuma az Unterer Grindelwald esetében már 1338-ban jelentkezett, aztán 1540 táján volt még egy enyhe gleccser előnyomulás. Az Unterer Grindelwald a maximális kiterjedését az 1575 és 1600 között végbement, s nagyjából ezerméteres előnyomulás eredményeként érte el. A 17. század derekától a 19. század közepéig a gleccserszélvonal pozíciója viszonylag stabil volt, ám ezen belül beazonosítható néhány kisebb léptékű gleccser előnyomulás 1669-ben, 1778-79-ben, 1820-22 között, és 1855-56-ban. Az Unterer Grindelwald visszahúzódása a 19. század utolsó harmadában indult meg, s a gleccserszélvonal a 21. század elejére mintegy 2 km-t hátrált (HOLZHAUSER-MAGNY-ZUMBÜHL 2005).

3. ábra: Grosser Aletsch végmorénájának mozgásai és az alpesi tavak vízszint ingadozásai az utóbbi 3500 évben természettudományos és történeti források alapján. A hegyi gleccserek előnyomulása vagy visszahúzódása erőteljesen függött attól az energia mennyiségtől, amelyet a terület az atmoszférából kapott. Az éghajlati tényezők (hőmérséklet, csapadék, napsugárzás) mellett számolni kell a topográfiai tényezőkkel is. Nemi egyszerűsítéssel csökken a gleccser hossza, amennyiben emelkedik a hőmérséklet és csökken a csapadék, fordított esetben pedig értelemszerűen előnyomul a gleccser. A gleccser klímaváltozásra történő reakcióideje nagyban függ a gleccser méretétől. A klímaváltozás reakcióideje az alpesi gleccserek esetében néhány évtől több évtizedig eltarthat, majd az új egyensúlyi helyzet néhány évtől akár egy évszázadig is fennmaradhatott. Az Grosser Aletsch gleccser inkább csak a hosszú távú éghajlatváltozásokra reagált, átlagos reakció, illetve késleltetési ideje pedig 24 év volt (Holzhauser-Magny-Zumbühl 2005, 796).

Lower Grindelwald glacier (Bernese Alps)

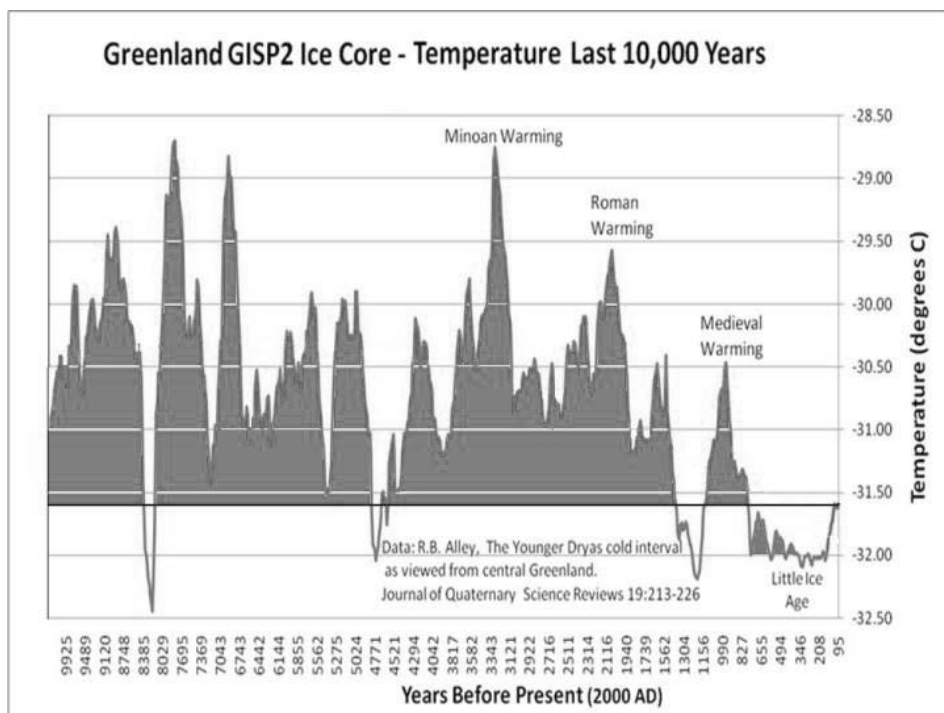
4. ábra: Az Unterer Grindelwald gleccser változásai az utóbbi fél évezredben természettudományos és történeti források alapján (Holzhauser-Magny-Zumbühl 2005, 795).

Az alpesi gleccserek visszahúzódása csak a 19. század közepi maximum után gyorsult fel, s a glaciológiai szakirodalomban széles körben elfogadott vélekedés szerint a kis jégkorszak gleccser előnyomulásainak világkorszaka csak a 20. század elején zárult le (DYURGEROV-MEIER 2000; BRADLEY et al. 2003). Ugyanakkor Skandináviában voltak olyan kisebb gleccserek, amelyek még a 20. század első felében is előnyomultak, s a skandináv gleccserek többsége csak a 20. század derekára érte el a kis jégkorszak előtti pozícióját (PATZELT 1985; NESJE et al. 1995, 2003).

Az alpesi gleccser-mozgások és a közép-angliai hőmérsékleti idősor alapján az 1500-1800 közötti időszakban a hőmérsékletcsökkenést éves átlagban $0,4^{\circ}\text{C}$, míg a lehülés csúcán, a 17. században $0,6^{\circ}\text{C}$ becsülik a szakirodalomban (JONES et al. 1998; MANN 2002). Ugyanakkor nem lehet egyszerűen megválaszolni, hogy a gleccser-mozgások háttérben milyen éghajlati változások álltak. A gleccser tömegének és kiterjedésének változásában mindenképpen meghatározó szerepe volt a nyári hőmérsékletnek és a téli csapadéknak (PORTER 1981; NESJE-DAHL 2003). A klíma és a gleccser tömege közötti kapcsolat ugyanakkor inkább kumulatív mint lineáris jellegű, egy-egy év időjárásának hatása nagymértékben függött a megelőző évek időjárásától is. Nincs egyedi, hosszú távú klimatikus trend, amely összefüggésbe hozható a kis jégkorszak előretolt gleccser pozícióival. Számos kombinációja van az évszakos hőmérséklet és csapadék alakulásának, amelyek pozitívan vagy negatívan befolyásolhatják a gleccser tömegének a változását. A kiterjedt hideg a téli félévben (októbertől március-áprilisig) fontos jele a kis jégkorszakra jellemző időjárásnak. Mindazonáltal a telek hidegebbé és hosszabbá váltak a kis

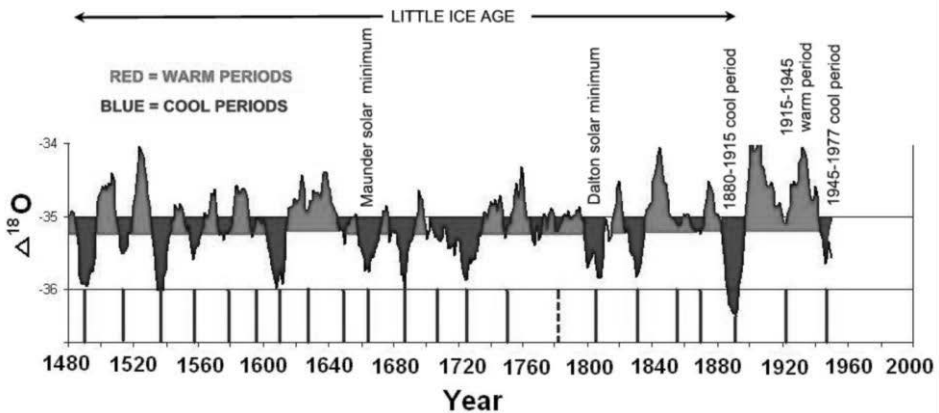
jégkorszak karakteres időszakában, összevetve a középkori meleg időszakkal, mind pedig a jelenkori felmelegedéssel (LUTERBACHER ET AL. 2004).

A grönlandi jégmag vizsgálatok eredményei szélesebb időbeni kontextusban is megmutatják a kis jégkorszak jelentőségét. Az észak-atlanti térségben a holocén nagyobb részében a jelenkori felmelegedés során tapasztaltaknál is enyhébb volt a klíma. A globális léptékben a korai holocén (10'000-5'000 BP) átlaghőmérsékletét azóta sem sikerült túlszárnyalni. A közép- és késő-holocén felmelegedései közül pedig kiemelkedett a Minószi Kréta és a Római Birodalom korának felmelegedése, valamint a középkori meleg időszak. Ebben a történeti kontextusban a kis jégkorszak példátlan lehűlésnek számított mind a hőmérséklet csökkenését, mind pedig annak tartósságát illetően. Amennyiben a kis jégkorszak belső átlagához viszonyítjuk a grönlandi klímaingadozásokat, igen változatos képet kapunk. Szembetűnő azonban a hideg éghajlati rendszer dominanciája, különösen a 17. század derekától a 18. század első harmadáig (MARCOTT ET AL. 2013).

5. ábra: Grönlandi jégmag vizsgálatokra alapozott hőmérséklet rekonstrukció a jelenkortól számított 10'000 évre vonatkozóan (forrás: wattsupwiththat.files.wordpress.com/2013/03/greenland-ice-core-isotope-past-4000-yrs.png, 2016-02-14).

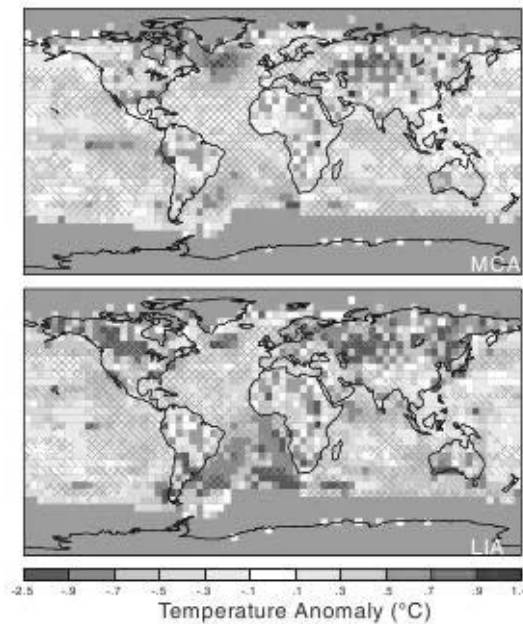
6. ábra: A grönlandi jégmagból kivont O^{18} vizsgálatára alapozott hőmérséklet rekonstrukció a 15. század végétől a 20. század derekáig. Az O^{18} az O^{16} -ból keletkezik a napsugárzás hatására (hőzávetőleges érték 500:1-hez), s a kétféle oxigén izotóp aránya a mindenkori hőmérsékletnek megfelelő arányban épül be az oxigént tartalmazó anyagokba, így a jégbe vagy a korall mészvázába egyaránt (forrás: www.21stcentech.com/wp-content/uploads/2012/07/Green-land-ice-core-data.png, 2016-02-14).

A kis jégkorszak klímája

A kis jégkorszak glaciológiai és klimatológiai koncepciója nem tekinthető egymás szinonimájának. A glaciológiai meghatározás szerint a kis jégkorszak megfeleltethető az alpesi (vagy általában véve a) gleccserek utolsó két vagy három előretolt pozíciója által meghatározott időszaknak. Az éghajlatkutatók nagyobb része elfogadja, hogy a kis jégkorszak alapvető klimatikus struktúrája a gleccsermozgások által meghatározható (JONES-MANN 2004). Azonban már a kis jégkorszak kutatásának kezdetétől létezik egy másfajta éghajlatkutatói felfogás is, amelynek hívei gyakran szűkebb „időablakot” határoznak meg. A kis jégkorszak kutatásának úttörője, HUBERT H. LAMB (1963, 1966) kezdetben 1550 és 1700 közé datálta a kis jégkorszak éghajlati „pessimumát”. Ennek, a tudományos diskurzusban gyakran „ortodoxnak” nevezett értelmezés hívei szűkebben, 1550 és 1850 közé datálják a kis jégkorszakot (LAMB 1977; BRADLEY-JONES 1992; OGILVIE-JÓNSSON 2001).

A kis jégkorszak a szakirodalomban általánosan elfogadott vélekedés szerint globális lehűlés volt, ugyanakkor a hidegebb és viszonylag enyhébb időszakok időbeni eloszlása nagy térbeni változatosságot mutatott. Az északi-félgömbön a kis jégkorszak a klímarekonstrukciók és a modellszámítások szerint maximálisan és hozzávetőlegesen 0,6°C-os lehűléssel járt a referencia időszakként használt 1961-90 közötti évtizedek átlagértékeihez viszonyítva

(MANN 2002). A modell szimulációs vizsgálatok szerint a középkori meleg időszak és a kis jégkorszak közötti globális hőmérséklet különbség pedig valahol 0,16-0,24°C között lehetett (MANN ET AL. 2009). A kis jégkorszak egyik legfontosabb éghajlati sajátossága az volt, hogy megnövekedett az időjárás változékonysága, ráadásul a szélsőséges időjárás gyakran évekre, esetenként pedig évtizedekre is állandósult.

7. ábra: A rekonstruált felszíni hőmérséklet eltérése az 1961-1990 referencia időszakának átlagaitól a középkori meleg időszakban (MCA, Medieval Climate Anomaly: 950-1250), és a kis jégkorszak első felében (LIA, Little Ice Age: 1400-1700) (Mann et al. 2009, 1257).

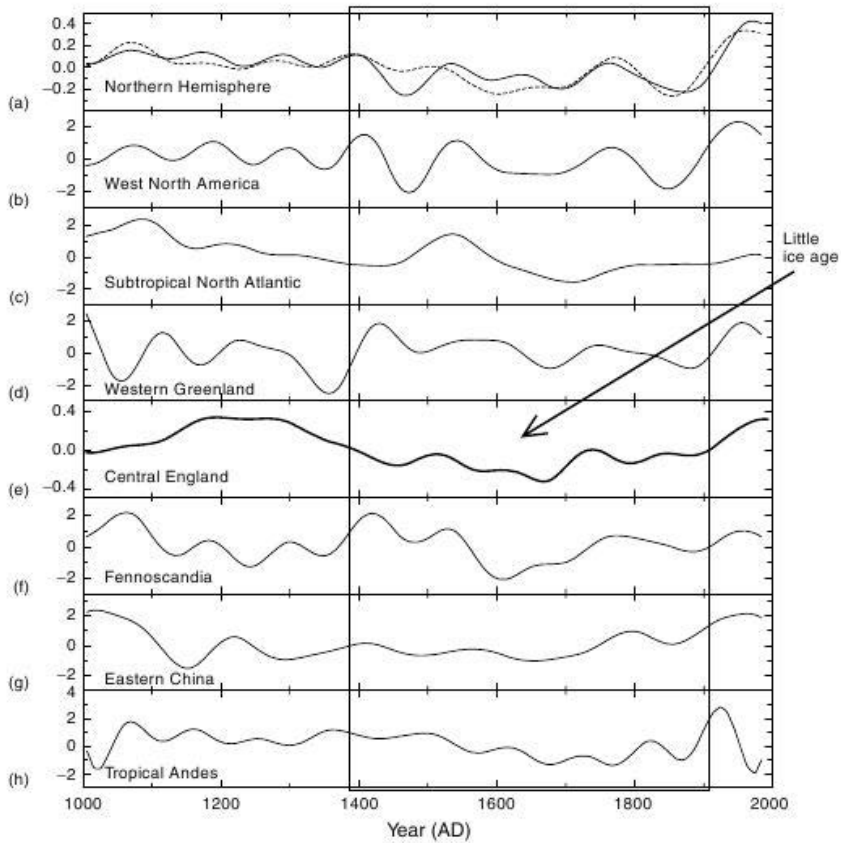
A hőmérsékletnek az 1961-1990-es referencia időszakhoz viszonyított területi eltéréseit vizsgálva a középkori meleg időszak és a kis jégkorszak az északi félgömbön és a trópusi területeken mutatkozott meg a legerőteljesebben, legkevésbé pedig a déli félgömbön, s ott is inkább csak a nem trópusi területeken volt érezhető a hatása (MANN et al. 2009). A kis jégkorszak a legkarakteresebben az északi-félteke kontinentális területein módosított az éghajlatot. Ugyanakkor számos régióban, így a Közel-Keleten, az Észak-Atlantikum középső területein, Afrikában, az Egyesült Államok némely vidékén, a trópusi Euráziában, és a Csendes-óceán vidékének nem trópusi területein nem mutatkozott karakteres lehülés. Sőt Észak-Labrador vidékén még az éghajlat melegedése is kimutatható volt a kis jégkorszak idején (MANN et al, 2009).

Az óceonográfiai kutatások szerint a világtengerek szintje a középkori meleg időszakhoz képest a kis jégkorszak idején jelentősen csökkent, a jég borította területek kiterjedése, valamint a lehülés okozta térfogatcsökkenés miatt. Európai kutatási eredmények szerint 1050 és 1650 között a tengerszint süllyedése elérte a 25 cm-t (GROVE 2001).

A hideg és hosszú telek gyakorisága kétségkívül megnövekedett a kis jégkorszak idején, ám a legerőteljesebb hideg téli anomália nem Európában, hanem Közép-Ázsia északnyugati területein mutatkozott a 17. század első harmadában, ahol az 1961-90-es referencia időszaktól 0,8 °C-al maradt el a téli hőmérséklet. Az északi félgömbön a nyári félév átlaghőmérséklete 1570 és 1900 között szignifikánsan elmaradt a referencia időszak átlagaitól, a 17. század nagyobb részében ez a hőmérsékleti deficit elérte a 0,5 °C-ot (BRIFFA et al. 2002). A hideg téli időjárás ugyanakkor sokkal jellemzőbb vonása voltak a kis jégkorszaknak, mint a hűvös nyarak (PFISTER 1992; PFISTER et al. 1996; van ENGELLEN et al. 2001; JONES et al. 2003; LUTERBACHER et al. 2004).

Jóval kevesebb információ van a kis jégkorszak idejéből a csapadék földrajzi és mennyiségi eloszlásáról. Észak-Amerikában, jelentős csapadék csökkenés mutatkozott a 16. század végén és viszonylagos növekedés a 17. század elején (COOK et al. 1997, 2004; BRADLEY et al. 2003). Az európai adatok kevésbé folyamatosak és változó jellemzőket mutatnak, a Brit-szigeteken a klíma viszonylag csapadékosná vált a 17. század idején (BARBER et al. 2004), s ugyancsak csapadékosabb volt a svájci Jura és Északnyugat-Spanyolország már a 14. század óta (MARTÍNEZ-CORTIZAS et al. 1999; ROOS-BARRACLOUGH et al. 2004). Az éghajlat általában véve hűvössé és szárazzá vált Svájcban a 17. és a 18. században, különösen télen és tavasszal (PFISTER 1992; DOBROVOLNÝ et al. 2010). Csehországban (BRÁZDIL 1996; DOBROVOLNÝ et al. 2010) és Magyarországon (RÁ CZ 2001) viszont a lehülést a csapadék növekedése kísérte.

A kis jégkorszak idején a lehülés meglehetősen idő- és térbeni változékonyságot mutatott a 13. és a 19. század között a világban (BRADLEY-JONES 1993; PFISTER 1995). Európában a 17. század volt egyértelműen a kis jégkorszak leghidegebb időszaka, Észak-Amerikában ugyanakkor semmiféle karakteres lehülés nem mutatható ki ebben az évszázadban (GROVE 2001). Az alpesi gleccser mozgások és a közép-angliai hőmérsékleti idősor alapján az 1500-1800 közötti időszakban a hőmérsékletcsökkenést 0,4°C, míg a lehülés csúcán, a 17. században 0,64°C-ra becsülik a kutatók (JONES et al. 1998; MANN 2002). A 19. században azonban, amikor Európában már elkezdődött a klíma enyhülése, Észak-Amerika éghajlata példátlanul hideggé vált, New York kikötője ebben az évszázadban télen rendszeresen befagyott (BRADLEY-JONES 1993; MANN 2002). A szubtrópusi Észak-Atlantikumban, és Dél-Amerika trópusi Andok menti területein a lehülés csúcspontja a 17. és a 18. században volt. Kelet-Kínában ugyanakkor nemigen van adat semmiféle karakteres lehülésről, 1100 és 1800 között a hőmérsékletjárás csekély változékonyságot mutatott (MANN 2002).

8. ábra: A diagramok az utóbbi évezred becsült hőmérsékleti változásait mutatják be a Föld különböző régióiban. A diagramok a hosszú távú trendeket mutatják:

- a) az északi félgömb döntően proxy adatok alapján becsült átlaghőmérséklete;
- b) Észak-Amerika nyugati területeinek hőmérsékletváltozásai dendro-klimatológiai rekonstrukciók nyomán;
- c) a szubtrópusi észak-atlanti területek hőmérséklet rekonstrukciója a Szargasszó-tenger üledékeinek vizsgálatára épül;
- d) nyugat-grönlandi jégvizsgálatokra alapozott hőmérséklet rekonstrukció;
- e) műszeres mérésekre, valamint történelmi és proxy forrásokra alapozott hőmérsékleti-rekonstrukció Közép-Angliára vonatkozóan;
- f) dendro-klimatológiai vizsgálatokra alapozott fennoskandináviai hőmérséklet-rekonstrukció;
- g) fenológiai vizsgálatokra alapozott kelet-kínai hőmérséklet rekonstrukció;
- h) jégmag vizsgálatokra alapozott hőmérséklet rekonstrukció a trópusi Andokból.

Az 'a' és az 'e' diagramok hőmérsékleti skálája Celsius fokban mutatja a becsült hőmérsékleti változásokat. Az 'e' diagram mutatja be a legkarakteresebben a kis jégkorszakot, amelyet a kutatók jobbra 1400 és 1900 közé datálnak (Mann 2002, 507).

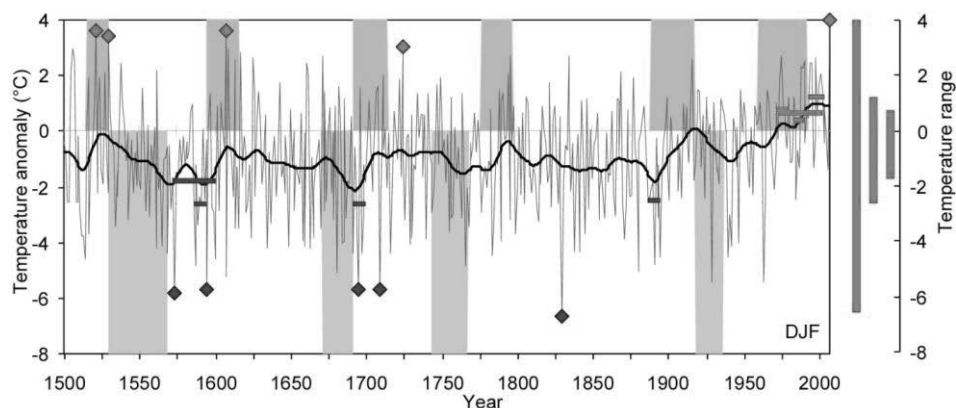
Az Észak-Atlantikumban az éves középhőmérséklet 1400-1900 között 0,3 °C lehetett alacsonyabb, mint az 1000-1400 közötti időszakban, s 0,8 °C az 1961-90-es referencia időszakhoz viszonyítva. A 15. század végének hideg időszakát követően a 17. és a 19. században volt a legerőteljesebb a lehülés, ugyanakkor a Déli-félgömbre vonatkozó adatok eléggé széttartóak (JONES et al. 1998; MANN 2002).

Éghajlati változások Nyugat- és Közép-Európában a kis jégkorszak idején

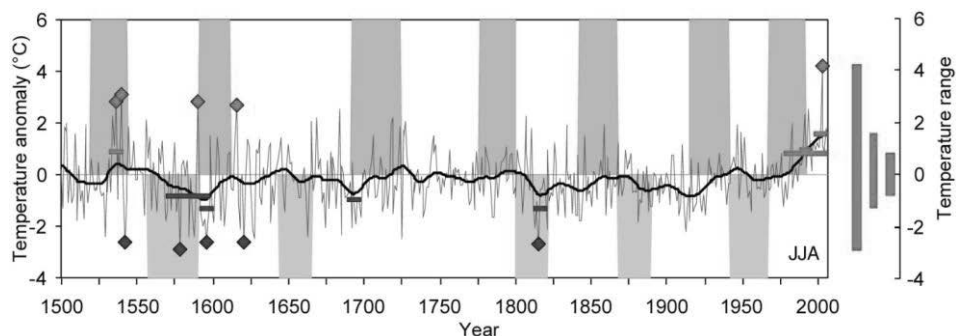
A 12. század hideg teleit követően 1180 és 1300 között Nyugat-Európában az enyhe telek voltak többségben. Ezt követően azonban a téli félév tartósan hideggé vált egészen a 19. század végéig. Ez nagyrészt az északkeleti irányból betörő hideg és száraz légtömegek dominanciájának a következménye volt. A rendkívül hideg és többnyire havas telek igen gyakorivá váltak a kis jégkorszak évtizedeiben, ilyenek voltak az 1306-1328-as, az 1430-1490-es, az 1565-1615-ös, az 1655-1710-es, az 1755-1860-as, és az 1880-1895-ös évtizedek. Voltak ugyanakkor enyhébb telek is a kis jégkorszak idején, így az 1365-1400-as, az 1520-1560-as, és az 1610-1650-es évtizedekben döntően enyhe volt a telek éghajlati karaktere. A tavaszok rendkívül hidegek voltak az 1690-es és az 1740-es évtizedek között. A nyarak ugyanakkor nem mutattak meghatározott hosszú távú jellemzőket a kis jégkorszak idején. A 13. század nyugat-európai nyarai inkább melegek és szárazak voltak, a 14. században azonban a nyarak hűvössé és csapadékosná váltak (különösen az 1310-es és az 1340-es években). Viszont 1380 és 1430, majd 1530 és 1565 között a nyarak hozzávetőlegesen a 20. századi normáknak megfelelő időjárással teltek. A 16. század utolsó harmadában a nyárközép időjárása meleg és csapadékos volt, amit a meleg anticiklon tevékenység okozhatott, s ez a folyamat az 1590-es években tetőzött. A 17. század elején és végén a nyarak inkább hidegek voltak, ugyanakkor 1630 és 1687 között a nyarak átlaghőmérséklete közel volt a 20. századi átlagértékhez. A 18. századból számos meleg évtizedről van tudomásunk, ilyenek voltak az 1720-as, az 1730-as és 1780-as évtizedek. Ám a 19. század első felében, különösen pedig az 1810-es években markánsan hideggé váltak a nyarak (PFISTER 1999; GLASER 2001; KRECH et al. 2003).

Közép-Európában is a téli hőmérséklet csökkenése volt a kis jégkorszak egyik legfontosabb éghajlati sajátossága. A közép-európai téli hőmérsékleti idősorban a telek átlaghőmérséklete tartósan, esetenként több fokkal is elmaradt az 1961-90-es referencia időszak átlagértékeitől a kis jégkorszak idején. Az utóbbi fél évezredben Közép-Európában a telek lehülésének négy karakteres időszakát lehet kimutatni az éghajlattörténeti rekonstrukciók alapján. Az első a 16. század utolsó harmadában ment végbe, a második az 1640-es évektől az évszázad végéig tartott, a harmadik az 1740-es évek elején kezdődött és az 1760-as évtizedben kulminált, az utolsó pedig a jelenkori globális felmelegedés idején, a 20. század középső harmadában végbement visszahülés volt. A

történetileg is dokumentálható hat téli enyhülési trend közül igazából csak három valóban említésre méltó: a 16. század derekának enyhülése, amely megközelítette a 20. század végi átlagértékeket, valamint a 19-20. század fordulójának és az 1960-as évek végétől kezdődő enyhülési-melegedési trend, amelyeket már a jelenkori globális felmelegedés éghajlati rezsimjének következményei voltak. A kis jégkorszak másik három melegedési trendjei (16-17. és a 17-18. század fordulója, valamint a 18. század utolsó évtizedei) az egyébként rendkívül hideg téli időjárás viszonylagos enyhülését jelentették csupán (DOBROVOLNÝ et al. 2010; BRÁZDIL et al. 2010).

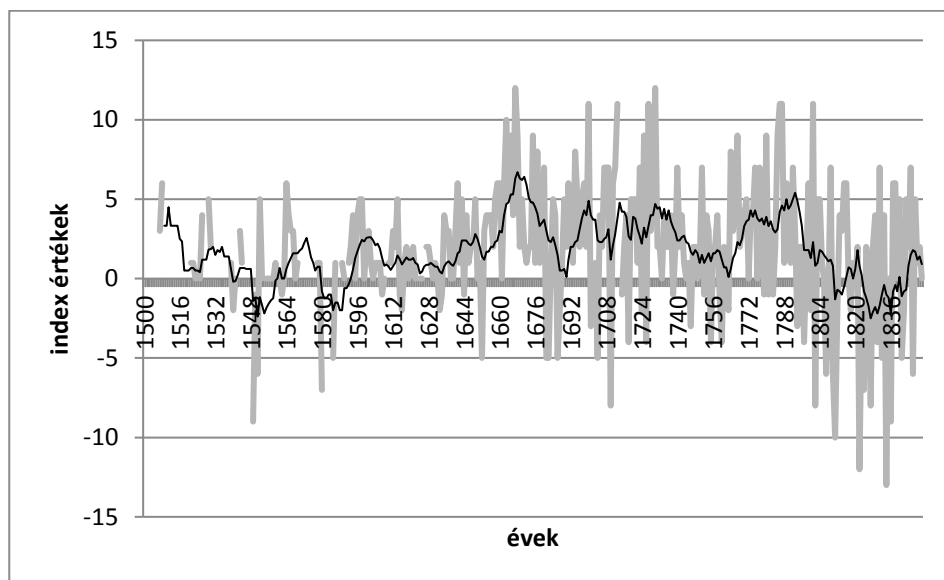
9. ábra: A telek hőmérsékletének alakulása Közép-Európában Petr Dobrovolný et al. (2010) kutatási eredményei alapján. Az ábra Petr Dobrovolný-nak az Európai Környezettörténeti Társaság 2009-es koppenhágai konferenciáján tartott előadásának diáorában szerepelt, a szerző szíves hozzájárulásával közlöm.

10. ábra: A nyarak hőmérsékletének alakulása Közép-Európában Petr Dobrovolný et al. (2010) kutatási eredményei alapján. Az ábra Petr Dobrovolný-nak az Európai Környezettörténeti Társaság 2009-es koppenhágai konferenciáján tartott előadásának diáorában szerepelt, a szerző szíves hozzájárulásával közlöm.

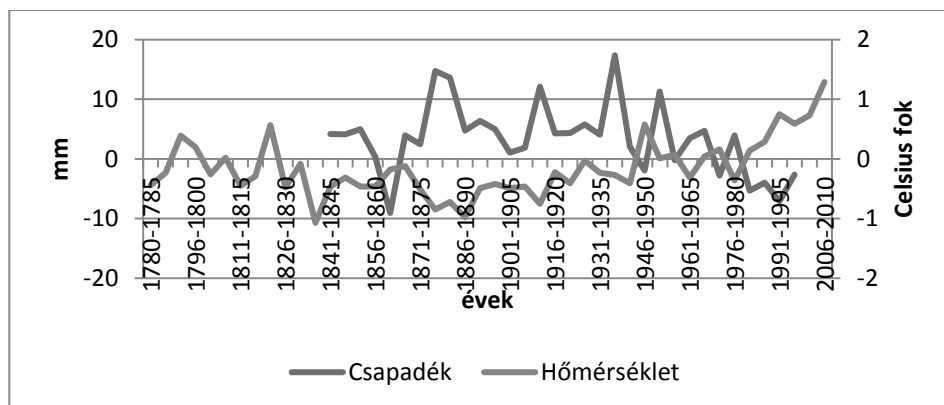
A félévezredes közép-európai nyári hőmérsékleti idősor legfontosabb érdekessége, hogy a nyarak egyáltalán nem voltak karakteresen hűvösebbek a kis jégkorszak idején, összevetve a 20. századi átlagértékkel. A közép-európai nyári hőmérsékleti idősorban beazonosítható hét karakteres felmelegedési időszak, amelyek közül a 16. század derekán, 1720-as és az 1790-es években a felmelegedés csúcspontján magasabb volt a nyarak hőmérséklete, mint amit az 1961-90-es referencia időszakban. A kis jégkorszak idején igazán erőteljes nyári lehűlést csak a 16. század második felében, valamint az 1690-es és az 1810-es években lehetett kimutatni. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az 1870-es évek végétől az 1920-as évek végéig a nyarak tartósan és karakteresen hűvösek maradtak Közép-Európában (DOBROVOLNÝ et al. 2010; BRÁZDIL et al. 2010).

A Kárpát-medencében a kis jégkorszak legfontosabb regionális sajátossága a csapadék mennyiségének növekedése volt. Nem véletlen, hogy az újkori magyar történelemben vízszabályozások programja hosszú időre a modernizáció színvonalává vált (11. ábra). A budapesti hőmérsékleti és csapadék idősor adatai arra utalnak, hogy a kis jégkorszakra jellemző csapadékos és hűvös klímarezsim a 20. század derekáig kitartott a Duna-medencében (12. ábra).

11. ábra: A Kárpát-medence éves csapadék indexei 1500 és 1850 között, és az index értékek 10 éves mozgó átlaga. A diagramot megalapozó idősorok leíró történeti források számszerűsítésére szolgáló súlyozott indexek módszerével készültek. A klímarekonstrukció alapegysége a hónap, amelyet a leíró történeti források alapján +3 (nagyon csapadékos) és -3 (nagyon száraz) szélső értékek

között súlyozhatunk. Az éves csapadék index a havi indexek összegzésével készül, vagyis ± 36 között változhatott.

12. ábra: Az éves budapesti hőmérsékleti (1780-tól) és csapadék (1841-től) idősorok öt éves átlagainak eltérése az 1961-1990-es évek átlagától.

A kis jégkorszak történeti hatásai

A kis jégkorszak idején az éghajlat globálisan hűvösebbre-hidegebbre fordult, amit régióként eltérően szárazabbra, vagy csapadékosabbra váltó időjárás kísért, általánosan jellemző volt viszont a vegetációs időszak rövidülése és a szélsőséges időjárási helyzetek gyakoriságának növekedése. A történeti ökoszisztémák zavarai először a mezőgazdálkodás peremvidékein jelentkeztek. A grönlandi normann telepek pollenvizsgálata során a kutatók a 11-12. századra datálható gabona polleneket találtak, s feltételezhető, hogy ezeket a gabonákat kedvezőbb időjárású években termelték is a telepések. A középkori meleg időszakban az észak-atlanti térségben alapított viking települések azonban a 13. század végétől már a puszta túlélésért küzdöttek (GROVE 2001, 2004). A 14. század végére az egyre kiterjedtebb és hosszabb ideig megmaradó tengeri jég megnehezítette a grönlandi telepések kapcsolattartását Izlanddal és a skandináv hátszaggal. A két grönlandi normann település feltehetően a 15. század derekán néptelenedett el (MANN 2002). A grönlandi telepek megszűnése nem kizárólag a lehülés következménye volt, valószínűleg szerepet játszott ebben az is, hogy állattartásra és legeltetésre alapozott normann társadalmat súlyosabban érintette a lehülés és a vegetációs időszak rövidülése, mint a rivális zsákmányoló életmódot folytató inuit közösségeket (GROVE 2004). Régészeti adatok szerint a viking parasztok Izlandon a 10. század óta termeltek árpát, ám annak hozama a történeti források szerint a 13. századtól kezdődően radikálisan csökkent, majd a 16. században teljesen felhagytak az árpa vetésével. Norvégiában a 10. és a 11. században még a sarkkörön túl is próbálkoztak

árpatermeléssel, de a 13. században olyannyira megrövidült a vegetációs időszak, hogy az északi területeken felhagytak a növénytermesztés minden formájával. 1217-ben a királyi udvar a közép-norvégiai Trondheimből délre költözött, 1299-től pedig végérvényesen Oslo lett az új főváros. A hatalmi súlypont délre csúszása végül elvezetett a kalmári unióhoz, amelynek keretében 1397 és 1524 között Norvégia és Svédország rendjei a délebbre elhelyezkedő és ökológiai szempontból védettebb helyzetben lévő, ezért gazdaságilag és katonailag is erősebb Dánia javára részlegesen lemondtak a szuverenitásukról (GROVE 1988, 2004).

A kis jégkorszak kezdete nem maradt következmények nélkül a kontinentális Európában sem. A középkori meleg időszak lehetővé tette a művelt terület kiterjesztését. Az érett középkor idején az egyik legsűrűbben lakott európai régió a Közép-Rajnavidék volt, ahol a kis jégkorszak hatására a szőlővidékek 3-5 szélességi fokkal délebbre húzódtak, a hegyoldalakon pedig 100-200 méterrel lejjebb vándoroltak a szőlőültetvények (GLASER 2001). A Domesday Book (1086), amelyben a normann hódítók számba vették a 11. századi Anglia tulajdoni viszonyait és erőforrásait, még 31 borvidéket vettek lajstromba Dél-Angliában, s abban, hogy ezek a késő középkorra nagyjából elenyésztek, nem csak a kiszélesedő nemzetközi borkereskedelem játszott szerepet (SIMMONS 2001).

1313 és 1317 közötti években már annyira hűvös volt a vegetációs időszak Nyugat- és Közép-Európában, hogy a gabona nagy területeken nem érett be nyárvégére sem, ám az őszi esőzések előtt mindenképpen le kellett aratni a termést (JORDAN 1998; VADAS 2010). Az éretlen magvak megpenészedtek, ám mivel nem volt más táplálékforrás, a parasztok megették a penészes magvakból készült kenyeret és kását is, ami súlyos emésztőrendszeri megbetegedéseket okozott. A lázzal és hidegrázással kísért fertőzést a kortársak „Szent Antal tüzeinek” nevezték, amely az esetek többségében halállal végződött. A „zöld aratások” öt esztendeje egy még súlyosabb válságidőszak, a „fekete halál” évtizedének előhírnöke volt. Az alultáplált európai népesség harmada, hozzávetőlegesen harmincmillió ember pusztult el 1347 és 1352 között a Selyemúton keletről érkező pestisjárványban, ami arányait tekintve mindmáig az európai történelem legnagyobb demográfiai katasztrófája volt (ABERTH 2011, HOFFMAN 2014).

A kis jégkorszak színrelépése a Kárpát-medencében is érezhető következményekkel járt a történeti ökoszisztémák működésében. Az alacsony népsűrűség és a jó termőhelyi adottságok miatt a Duna-völgyében nem alakulhattak ki nagyobb régiókat sújtó ellátási válságok, de a klíma változása erősen hatott a települési viszonyokra. A Tisza-völgy vízjárta területein élő népesség a településeit rendre az ármentes térszín peremén építette fel, hiszen innen lehetett a leghatékonyabban működtetni a régió történeti ökoszisztémáit (PINKE 2015). Az ártér peremi településhely, mind a fogszolgáltatás, mind

pedig a réti transzhumáció szempontjából optimális választás volt (FRISNYÁK 1999). A 14. század során azonban a régészeti felmérések áttekintése szerint az alföldi települések egységesen magasabb térszínre költöztek, minden bizonnyal a csapadékosabb és feltehetően hűvösebbé váló időjárás következtében megnövekedett a vizes térszínek kiterjedése (PINKE et al. 2015).

A középkori meleg időszak évszázadaiban az alpesi hágók viszonylag könnyen járhatóak voltak, s az érett középkorban kereskedelmi és a zarándokutak sora épült ki Itália és az európai kontinens északabbi területei között. A kis jégkorszak színrelépése azonban jelentősen megváltoztatta az alpesi hágók arculatát. Az Alpok területén a klímaromlás az 1280-as években kezdődött, s a folyamat csúcspontját az 1305-1355 közötti időszak jelentette (PFISTER 1999). A svájci parasztnak az élénk alpesi átmenő kereskedelemnek köszönhetően adókönyvtéseket értek el földesuraiknál, amelynek ellenében rendben tartották a hágókon átvezető utakat, és vezetőikkel segítették a kereskedők karavánjait. A szélsőségesse váló időjárás és a növekvő tömegű és egyre később olvadó hó elriasztott az svájci hágóktól az utazókat, akik egyre nagyobb számban az osztrák Alpok alacsonyabb hágói felé vették az irányt. A svájci nagybirtokos nemesség a megcsappanó vámjövedelmeit a paraszti szolgáltatások visszaállításával próbálta kompenzálni, ami a többé-kevésbé szabad státuszú svájci parasztnak lázadásaihoz vezetett. Tell Vilmos soha nem volt legendás alakját számos svájci parasztnvezér történetéből gyúrta össze a kollektív népi emlékezet (MAUELSHAGEN 2010).

Eurázsiaiban a kis jégkorszak klímaromlása a 17. században kulminált, GEOFFREY PARKER (2008) elmélete szerint az éghajlati-környezeti problémák a kora újkori tradicionális világban a nélkülözés eszkálcációjához vezettek, éhínségekhez és politikai-katonai erőszakhoz. A 17. század hideg időjárása legalábbis eurázsiai léptékű válságot generált. Oroszország történetében ezek voltak a „zavaros idők”, Közép-Európában a harmincéves háború pusztításait erősítette fel a kis jégkorszak klímaromlása, s a többretegű krízisben Németország elveszítette népességének több mint harmadát. Az 1630-as és az 1640-es évek válsága súlyosan érintette Eurázsia két végén Angliát és Franciaországot, valamint Kínát egyaránt. De szárazságok és éhínségek voltak a Tokugawa-kori Japánban is. Ebben a kontextusban a világméretű válságjelenségek, forrongások és lázadások nem a felemelkedő kapitalizmus és a modernitás jelei voltak Európában, sem pedig a stagnálás és a hanyatlás jelei Ázsiában, hanem a prekapitalista, avagy preindusztriális társadalmak közös sérülékenységének bizonyítékai. A helyi társadalmak és kormányzatok a világ legkülönbözőbb tájain változó sikerrel igyekeztek választ adni a népességnomás és a klímaváltozás kihívásaira (WHITE 2011).

A Közel-Kelet tájai marginális mezőgazdasági vidékek, ahol mérsékelt a termőterület regenerálódási képessége. Ezeken a száraz tájakon nagyon magas az aszályhajlam, ráadásul régóta művelt területek, amelyek nagyszámú

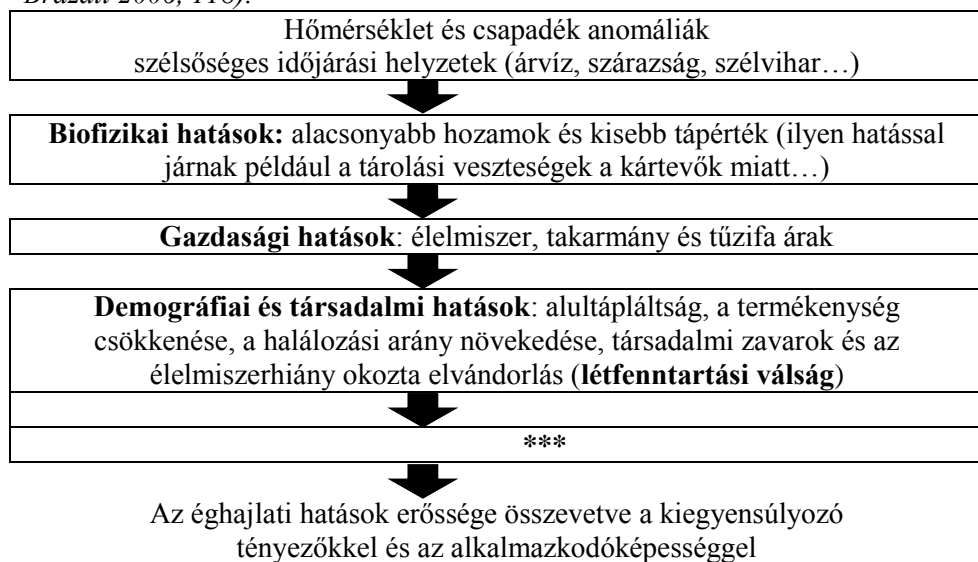
degradációt szenvedtek el az évezredek óta tartó mezőgazdasági művelés során (erdőpusztulás, szikesedés, fajtaszelekció, hogy csak a legfontosabbakat említsük). Anatólia és a Közel-Kelet arid és szemiárid területei ökológiai értelemben nagyon sebezhetőek. A pleisztocén jégkorszak óta a világnak ezen a részén drámai hőmérsékleti és csapadékváltozások mentek végbe, amit ezzel arányos ingadozások kísérték az eltartó képesség alakulásában. A Közel-Kelet és Anatólia eredendően alacsony népességszámú terület, amelynek mérsékelt a ökológiai regenerációs képessége. Ezen a vidéken sújtott le a kora újkori világ egyik leghatalmasabb birodalmára, az Oszmán Birodalomra a 16. és a 17. század fordulóján egy klímaváltozás által kiváltott katasztrófa sorozat, amely megváltoztatta az oszmán történelem menetét (WHITE 2011). A török vezetésnek egy időben kellett volna megbirkóznia a tizenöt éves háború (1591-1606), az egész Anatóliát destabilizáló és elpusztító dzseláli felkelés (1595-1610), és a súlyos ellátási zavarokat okozó „nagy szárazság” (1592-1599) ökológiai csapásaival, amely jobbára rendkívül hideg téli időjárással járt együtt. Az Oszmán birodalomnak különösen nagy volt az ökológiai sebezhetősége, ebből következően az oszmán területeken különösen költséges és elhúzódó válság bontakozott ki, amit ráadásul ezeken a területeken nagyon lassú regenerálódás követett. Ennek az összetett genetikájú válságnak döntő szerepe volt abban, hogy az Oszmán birodalom a Habsburgokkal szemben feladta az expanzív politikáját, elkezdett védekezve hátrálni, s fokozatosan elveszítette az európai politikában játszott fontos pozícióját (WHITE 2011; RÁCZ 2014).

A kis jégkorszak idején Afrika számos régiójában jelentősen megváltozott a monszun által szállított csapadék mennyisége, valamint tér- és időbeni eloszlása. Az éves csapadék mennyisége határozza meg a vegetációs zónákat a Szahel marhatenyésztő övezete és a szavanna között. Csapadékosabb időszakokban az izohiéták észak felé mozdultak el, míg száraz periódusban déli irányban. Nyugat-Afrikában csapadékos volt a klíma 700 és 1300 között, amit egy szárazabb időszak követte 1300 és 1500 között, majd 1500 és 1700 között erőteljesen csapadékosná vált az klíma, aminek következtében a szavanna övezet elérte Timbuktu az északi szélesség 16. fokánál. Aztán a 18. század elején a monszun újra visszahúzódott, 1850-re a szavanna 200-300 km-t hátrált déli irányban. Az arab tevetenyésztő nomádok és a fekete marhatenyésztő törzsek egyaránt igazodtak ezekhez a változásokhoz (KRECH-MCNEILL-MERCHANT 2003).

Voltak ugyanakkor olyan területek is, amelyeket a kis jégkorszak globális klímaváltozása helyzetbe hozott. Ilyen kedvezményezett régió volt az Északi tenger déli övezete. A globális lehülés következtében a középkor idején még a Norvég-tengeren élő hering rajok a 16. század folyamán egyre inkább az Északi-tenger déli övezetére húzódtak, követve a számukra optimális vízhőmérsékletet. A 16. század derekától kezdődően a németalföldi hering halászok zsákmánya elérte az évi 50-70'000 tonnát, amelyet sózva és füstölve hordókból tartósítottak. A füstölt hering, a sajt mellett, Hollandia legfontosabb

exportélelmiszerévé vált, amit a kortársak *Hollandia aranyának* neveztek, a 16. század derekától a 17. század utolsó harmadáig tartó időszakot pedig a *hering évszázadaként* jegyzi a holland történetírás (POULSEN 2008). Az Északi-tengeren folyó heringhalászat korábban nem tapasztalt eredményességének fontos következménye volt a partvidék tengeri népességének (a tengerésztől a dokkmunkásokig) folyamatos és viszonylagos bőséges húsellátása (ezen a helyen tekintsünk el attól, hogy a keresztény egyház a pikkelyes halakat nem tekintette húsnak). A kontinentális Európában a kis jégkorszak klímaromlása jelentősen szűkítette mind a termőterületet, mind pedig a vegetációs időszakot, ami megnövelte a kontinentális történeti ökoszisztémák sérülékenységét. Ezzel szemben a felfedezésekben és a gyarmatbirodalmak építésében kulcsszerepet játszó tengeri népesség élelmiszer ellátását a klíma lehülése nagymértékben segítette (KRECH-MCNEILL-MERCHANT 2003).

13. ábra: Az éghajlati hatások társadalmi következményeinek modellje (Pfister-Brázdil 2006, 118).

A kis jégkorszak éghajlati változásainak a közép-európai társadalomra és gazdaságra gyakorolt hatásait a svájci CHRISTIAN PFISTER és a cseh RUDOLF BRÁZDIL egy összehasonlító klímátörténeti vizsgálatban igyekezett elemezni és modellezni (PFISTER-BRÁZDIL 2006). A kutatásban felhasználták a HEINZ WANNER (2000) által javasolt „kis jégkorszak típusú hatások” (Little Ice Age-type Impacts: LIATIMP) koncepcióját, amely szerint a kis jégkorszak éghajlati változása idején egy sor olyan időjárási helyzet gyakorisága megnövekedett, amelyek kedvezőtlen hatással voltak a termésre Közép-Európában. Egy hosszú ideig tartó hótakaró különösen ártalmas tudott lenni az őszi gabonára,

amennyiben a hótakaró megmaradt márciusig vagy áprilisig, akkor a téli gabonát gyakran megtámadta a *Fusarium nivale* nevű gombabetegség, s a svájci parasztek ilyenkor gyakran beszántották az őszi gabonát és tavaszival próbálkoztak, hogy kompenzálják valamelyest a veszteségeiket (PFISTER 2005). A gabonák számára különösen veszélyes a száraz és hideg tavaszi időjárás, valamint a hosszan elhúzódó csapadékos idő aratás idején. Agrometeorológiai elemzések szerint a gabona hozama szempontjából nagyjelentőségű az elegendő áprilisi meleg és csapadék. A nyár közepi esős időjárás radikálisan csökkentette a gabona liszttartalmát, s növelte a magvak megfertőződésének veszélyét. Aratás után és a téli tárolás idején különösen ártalmas volt a zsiszik (*Sitophilus granarius*), de nagy veszteségeket okoztak a rovarok és a gombás fertőzések is. A tárolási veszteségek pedig az árak emelkedését idézték elő a rákövetkező tavaszon (SZÁSZ 1988).

PFISTER és BRÁZDIL továbbfejlesztve WANNER koncepcióját létrehozták „*worst-case crop failure*” modelljét (PFISTER-BRÁZDIL 2006), amelyet talán terméskatasztrófa modellnek magyarázhatunk. A modell szerint számba véve a legfontosabb élelemforrásokat, a terméskatasztrófa bekövetkezéséhez a következő időjárási feltételeknek kell teljesülniük Közép-Európában. A mezőgazdálkodásra ártalmas a hosszan tartó csapadékos idő az őszi vetés idején, mivel korlátozza a bevethető területet és csökkenti a talaj nitrogén tartalmát is. A hideg szeptemberi és októberi időjárás kedvezőtlen hatással van a bor és must cukortartalmára. A hideg március és április csökkenti az elkövetkező évben a gabonatermést és a tejgazdálkodáshoz szükséges takarmány mennyiségét. A csapadékos nyárközép mindenféle élelmiszer termelésére kedvezőtlen hatással van. Amennyiben pedig egyidejűleg fordul elő esős ősz, hideg tavasz és csapadékos nyárközép, ráadásul egymást követő években, annak rendkívüli kumulatív hatásai voltak a múltban és minden bizonnyal lesznek a jövőben is a társadalomra és a gazdaságra egyaránt (PFISTER, 2005). Fontos eredménye volt PFISTER és BRÁZDIL összehasonlító éghajlattörténeti kutatásának, hogy a kis jégkorszak idején Európa az éghajlati hatások tekintetében nem viselkedett egységként. Ezenfelül a különféle (közép-) európai régió történeti ökoszisztémáinak sebezhetőségét nagymértékben meghatározta, hogy milyen volt a gazdaság szervezettsége, milyen módon működött a társadalmi érdekérvényesítés és a politikai döntéshozatal. Így volt lehetséges, hogy 1769 és 1771 között csaknem ugyanazok az éghajlati hatások Csehországban, a központosított Habsburg Monarchiában súlyos ellátási válságot idéztek elő, míg a decentralizált kormányzati struktúrával működő Svájcban, a válság által leginkább érintett Bern kanton is hatékonyan volt képes enyhíteni az ellátási problémákat (PFISTER-BRÁZDIL 2006).

14. ábra: Az időjárás hatása a tradicionális mezőgazdaságra Közép-Európában. A dőlt betű a termés mennyiségére, a vastag betű pedig a minőségre ható időjárási jellemzőket mutatja. (Pfister-Brázdil 2006: 121)

Kritikus hónapok	Mezőgazdasági termelés		
	Gabona	Takarmányozó tejjgazdálkodás	Bor
Szeptember-október	<i>Csapadékos</i>	<i>Hideg</i>	Hideg és csapadékos
Március-április	<i>Hideg</i>	<i>Hideg</i>	<i>(Késői fagy)</i>
Július-augusztus	Csapadékos	Csapadékos	<i>Hideg és csapadékos</i>

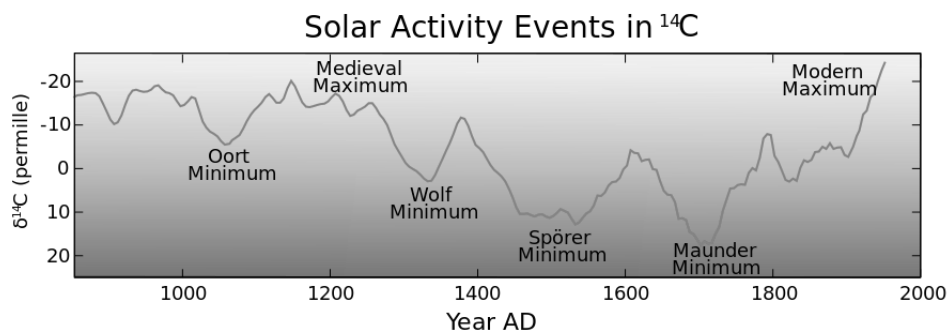
PFISTER és BRÁZDIL konklúziója szerint, ha meg akarjuk érteni a társadalomnak az éghajlattal szembeni sebezhetőségét, akkor fel kell derítenünk azokat az az oksági láncokat, amelyek a környezettől a gazdaság, valamint a politikai és a társadalmi döntéshozatal felé vezetnek, ennek érdekében pedig a makro-regionális általánosításoktól a mikro-regionális esettanulmányok irányába kell elmozdulnunk (PFISTER-BRÁZDIL 2006).

A kis jégkorszak létrejöttének okai

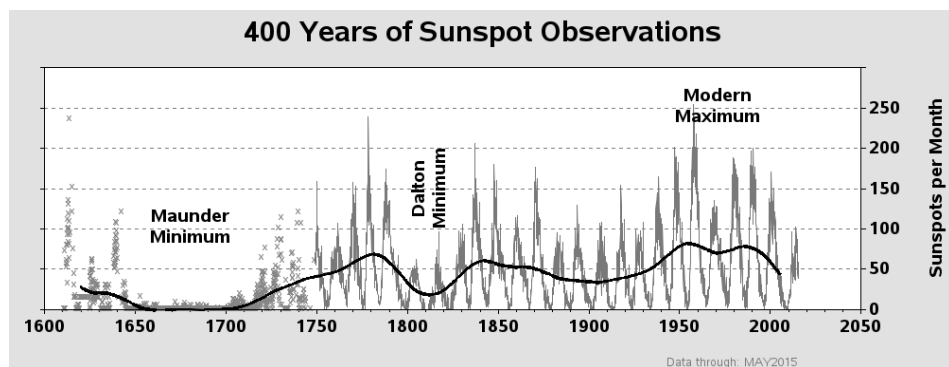
A jelenkori klímaváltozások feltételezhető okai közül a kis jégkorszak esetében kizárhatjuk az emberi tevékenység hatásait. A késő középkor és a kora újkor idején az emberi civilizáció a globális éghajlati rendszerben nem volt számottevő szereplő, majd csak az ipari forradalom nyomán, a 19. század második felétől válik azzá. A kis jégkorszakot jellemző, dominánsan hideg éghajlati rezsim létrejötté bizonyosan természeti-környezeti okokra vezethető vissza. Amennyiben a klímaváltozás kiváltó okait kutatjuk, három lehetséges magyarázatot találunk a szakirodalomban: a Nap sugárzó energiájának ingadozására, a Föld pályaelemeinek a változására, végül pedig a vulkáni tevékenység éghajlat módosító hatására alapozott argumentációt.

A Nap sugárzó energiája a Föld története során jelentős mértékben változott, 3 milliárd éve a jelenlegi érték alig 70%-a lehetett, s feltehetően csak azért volt folyékony víz (és nem kizárólag jég) a felszínen, mert a légkörben lényegesen nagyobb volt az üvegházgázok koncentrációja (ERICKSON 2002). A Nap sugárzó energiájának változásairól közvetve tudósítanak a napfoltok, amelyek a Nap felszínének mintegy 2000°C-al alacsonyabb hőmérsékletű területei, és a csillag belsejében végbemenő folyamatokról tudósítanak. A kis jégkorszak idején szembetűnően megsaporodtak a napfolt minimumok, a C¹⁴-re és a Be¹⁰-re alapozott rekonstrukciók, valamint a történeti megfigyelések nyomán legalább négy napfolt minimum periódust datálhatunk a kis jégkorszak idejére: Wolf Minimum (1280-1350), a Spörer Minimum (1450-1550) (CAMENISCH et

al. 2016), a Maunder Minimum (1645-1715) és a Dalton Minimum (1790-1820) (SCHRÖDER 2005). A Maunder Minimum (1645-1715) idején a Nap sugárzó energiája a kutatások jelen állása szerint 0,25%-alacsonyabb volt, mint a 18. század nagyobb részében (MANN 2002). A 17. század tekinthető globálisan a kis jégkorszak leghidegebb, a 18. század pedig a legenyhébb évszázadának. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a szakirodalomban nincs konszenzus atekintetben, hogy a kis jégkorszak kiváltó oka a napsugárzás energiájának csökkenése lett volna.

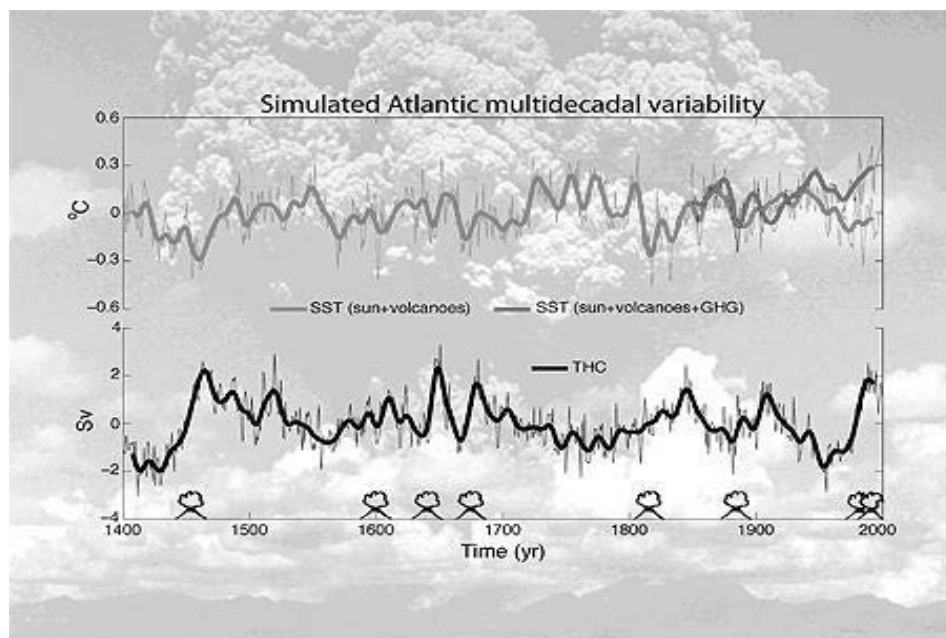
15. ábra: A Nap sugárzó energiájának változása C^{14} rekonstrukció alapján (Schröder 2005 nyomán, az ábra forrása: en.wikipedia.org/wiki/Solar_cycle#/media/File:Carbon14_with_activity_labels.svg, 2016-02-14).

16. ábra: A napfoltok számának változása a csillagászati észlelések kezdetétől, Galilei 1610-es észleléseitől kezdődően (forrás: sunearthday.nasa.gov, 2016-02-13).

A másik lehetséges globális magyarázat a Föld pályaelemeinek változására vezeti vissza a klíma tartós módosulását. A legismertebb ezek közül MILUTIN MILANKOVIĆ (1941) elmélete a pleisztocén jégkorszak kialakulásáról, amelyben a szerb csillagász a Föld három pályaelemének lehűlést erősítő interferenciájára

vezette vissza a globális jégkorszakokat, ezek pedig: a Föld Nap körüli pályájának excentricitása, azaz lapultsága, a Földnek a keringési pályához viszonyított dőlésszöge, és annak precessziója, vagyis ingadozása. A MILANKOVIĆ elmélet, amelyet a polihistor BACSÁK GYÖRGY (1940) korrekciós matematikai számításai nyomán helyenként MILANKOVIĆ-BACSÁK elméletnek is neveznek, a 20. század dereka óta időről-időre a tudományos viták középpontjába kerül, de mindmáig egyértelműen sem bizonyítani, sem pedig elvetni nem sikerült. Mindenesetre a kis jégkorszakkal foglalkozó meglehetősen heterogén indíttatású kutatók által létrehozott szakirodalomban soha nem merült fel komolyan lehetséges előidéző okként a Föld pályaelemeinek lehülést erősítő együttállása.

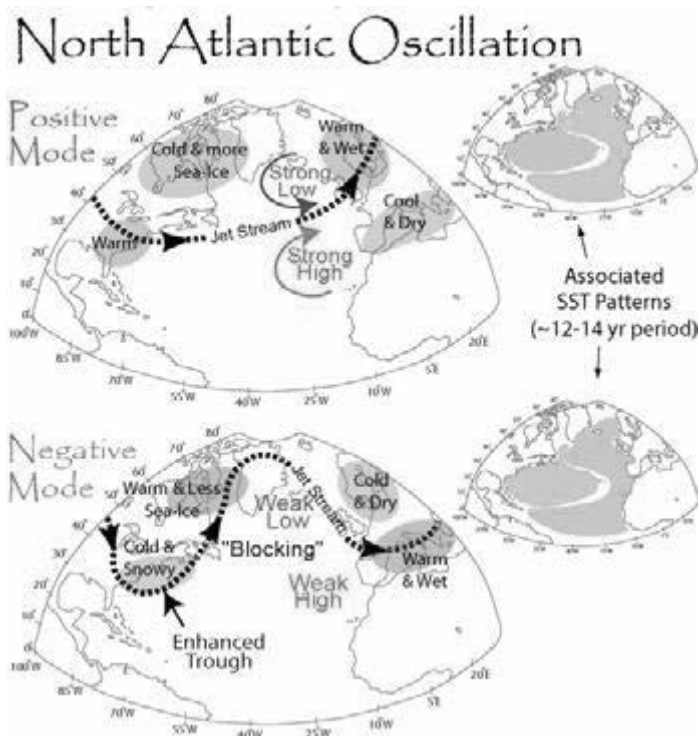

17. ábra: Az ábra felső részében látható kék görbe az Észak-Atlantikum felszíni hőmérsékletére a napsugárzás és a vulkáni tevékenység által kiváltott éghajlat módosító hatást mutatja, a piros görbe pedig ezeket a hatásokat kiegészítve az utóbbi másfél évszázad emberi tevékenységének klímamódosító hatásaival. Az alsó diagram a tengeri cirkuláció erősségében bekövetkezett változásokat mutatja az Atlanti-óceánon, ahol modern kori megfigyelések alapján a vulkánkitörések után mindig felerősödött az óceáni cirkuláció (forrás: www.uib.no/en/ka/51124/volcanoes-steer-atlantic-s-temperature, 2016-02-13).

A globális léptékű lehülés harmadik lehetséges oka a vulkántevékenység (LEAN et al. 1995; MANN et al. 1998), mivel a kitörések nyomán jelentős mennyiségű kén-dioxid és aeroszol kerül be a felső légkörbe. A kitörés

nagyságától függően a vulkáni fátyol évekig leárnyékolhatja a Földet, és ezzel párhuzamosan megemeli a sztratoszféra hőmérsékletét, módosítva a felső légkörben végbemenő folyamatokat. A kis jégkorszak idején az indonéziai Tambora vulkán 1815-ös kitörését fél évtized a „nyár nélküli évekként” került be a kollektív emlékezetbe (KLINGAMAN-KLINGAMAN 2012). Mindazonáltal az 1600-1900 közötti időszakban nemcsak a napfolt aktivitás, és feltehetően a napsugárzás intenzitása alacsonyabb, de a vulkáni tevékenység is erőteljesebb volt (BRIFFA et al. 1998; CROWLEY 2000; BERTRAND et al. 2002). Széles körben elfogadott vélekedés a kis jégkorszakkal foglalkozó kutatók körében, hogy ennek az egybeesésnek szerepe lehetett a kis jégkorszak kora újkori maximumának kialakulásában (CROWLEY 2000; JONES-MANN 2004; FOUKAL et al. 2004). Ugyanakkor a kis jégkorszak idején végbement vulkánkitörések csak rövidebb távon voltak képesek éghajlati változásokat előidézni. Néhány év, legfeljebb egy évtized nyomán az vulkáni por és hamu kiülepedett a légkörből, s ha nem kapott utánpótlást, akkor megszűnt az éghajlat módosító hatás.

18. ábra: Az Észak-atlanti oszcilláció pozitív és negatív fázisai, valamint az általuk kiváltott regionális éghajlati változások térbeni eloszlása (forrás: www.ldeo.columbia.edu/NAO, 2016-02-14).

A végső kiváltó okok tekintetében nincs konszenzus, a kis jégkorszakkal foglalkozó kutatók többsége azonban a napsugárzás, a vulkáni tevékenység és az ezek által előidézett kölcsönhatásokban és visszacsatolási folyamatokban vélik felfedezni a globális lehülés okait és okozatait. Mindezek akárcsak felsorolása szétfeszítené ennek a rövid áttekintő tanulmánynak a formai és tartalmi kereteit, de Európa klímája szempontjából talán a legfontosabbat, az Észak Atlanti Oszcillációt (North Atlantic Oscillation: NAO) mindenképpen meg kell említenünk. Európa időjárásának alakulására két meteorológia akciócentrum van különösen erős hatással: az izlandi minimum ciklonjai és az azori maximum anticiklonjai, illetve a két akciócentrum közötti légnyomáskülönbség. Azokban az esetekben, ha a két pólus között az légnyomáskülönbség megnövekedett, akkor felerősödött a nyugati áramlás, amely hűvös nyarakat és enyhe teleket okozott a kontinentális Európában, mindkét évszak esetében bőséges csapadékkal kísérve. Amennyiben a légnyomás kontraszt csökkent a két akciócentrum között, akkor a nyarak melegebbé a telek pedig hidegebbé, s mindkét évszak időjárása szárazabbá is vált. Ugyanakkor tisztázatlan, hogy milyen időjárási-éghajlati folyamatok mozgatták az Észak-Atlanti Oszcilláció negatív és pozitív fázisa közötti átváltás mechanizmusát (HURREL et al. 2009).

Véget ért-e a kis jégkorszak?

A kérdés elsőre abszurdnak tűnik, hiszen jelenleg a klímaváltozásról folytatott diskurzus középpontjában a jelenkori felmelegedés kérdései állnak. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az 1960-as években a legfelkészültebb éghajlatkutatók még a nagy jégkorszak visszatérését tartották a leginkább fenyegető veszélynek. Az 1960-as évek derekán arról készültek megvalósíthatósági tanulmányok a Pentagon számára, hogy miként lehetne betonfallal lezárni a Bering szorosot a Labrador áramlás elgyengítése érdekében, amely egy erőteljesebb lehülés esetén bizonyosan megnehezíti a téli hajózást Észak-Amerika keleti partvidékén, ahogyan az a 19. században is történt (MCNEILL 2011).

A kutatások jelen állása szerint a kis évkorszak lezárult, s átadta a helyét a történelem legnyugtalanítóbb klímaváltozásának, a jelenkori felmelegedésnek. Amennyiben mégis maradtak kétségeink a jelenkori klímaváltozás interpretációját övező tudományos konszenzus ellenére, akkor talán nem teljesen haszontalan felhívni a figyelmet a kis jégkorszak egy indikátor jelenségére. A nagy alpesi tavak teljes befagyását *seegrörne*-nek nevezik Svájcban, a legteljesebb kronológia a Bodeni-tóról maradt fenn a gazdag történeti forrásanyagának köszönhetően. A Bodeni-tó teljes befagyásához szélsőségesen hideg időjárási helyzet tartós fennmaradása szükséges, kulcsfontosságú, hogy levegő napi átlaghőmérséklete legalább egy-másfél hétig -20°C alatt maradjon. Az első, 9. századi híradások 875-re és 895-re datálnak

két teljes befagyást, ezt követően azonban közel két évszázadig nem fagyott be a Bodeni-tó. A 11. században két teljes befagyás történt gyors egymásutánban: 1074-ben és 1076-ban. A 12. században csak egy befagyásról van információnk (1108), de a 13. században már háromról (1217, 1227, 1277). A kis jégkorszak színrelépésével a 14. századtól a 16. század végéig majd minden generáció megismerhette a *seegfrörne* jelenségét a Bodeni-tó környékén, ebben a három évszázadban 19 befagyás történt: 1323, 1325, 1378, 1379, 1383; 1409, 1431, 1435, 1460, 1465, 1470, 1479; 1512, 1553, 1560, 1564, 1565, 1571, 1573. Az egyre gyakrabban bekövetkező *seegfrörne*-eket a svájci katolikus reformmozgalom beemelte a liturgikus hagyományba. Az első jégkörmenetet 1573. február 17-én tartották, amikor a svájci Münsterlingenből átvitték Szent János mellszobrát a sváb Hagnauba, ahol a következő *seegfrörne*-ig őrizték, majd a jégen át visszavitték. A 17. században, amely a kis jégkorszak leghidegebb évszázada volt Európában, csak kétszer fagyot át teljesen a Bodeni-tó: 1684-ben és 1695-ben. A 18. században pedig csak egyszer, 1788-ban. A 19. században újra kétszer: 1830-ban és 1880-ban. Az utolsó jégkörmenetre 1963-ban került sor, Szent János mellszobrát akkor vitték át Hagnauból Münsterlingenbe (BEHRINGER 2010). Úgy vélem, ha sor kerülne egy, esetleg több új *seegfrörne*-re és jégkörmenetre a Bodeni-tavon, akkor majd érdemes lesz újra megvizsgálni a kis (vagy a nagy) jégkorszak visszatérése melletti tudományos érveket. De csak akkor.

Hivatkozások

- ABERTH, J. (2011): *Plagues in World History*. Rowman and Littlefield. Lanham, 244 p.
- BACSÁK GY. (1940): Az interglaciális korszakok értelmezése I, II, III. *Időjárás*. 8–16., 62–69., 105–108.
- BARBER, K.E.-CHAMBERS, F.M.-MADDY, D. (2004): Late Holocene climatic history of northern Germany and Denmark: peat macrofossil investigations at Dosenmoor, Schleswig-Holstein, and Svanemose, Jutland. - *Boreas*, 33. pp. 132–144.
- BEHRINGER, W. (2010): A klíma kultúrtörténete: a jégkorszaktól a globális felmelegedésig. Budapest, 343 p.
- BRADLEY, R.S.-BRIFFA, K.R., COLE, J.-HUGHES, M.K.-OSBORN, T.J. (2003): The climate of the last millennium. In: ALVERSON, K.D.-BRADLEY, R.S.-PEDERSEN, T.F. eds.: *Paleoclimate, Global Change and the Future*. Berlin, pp. 105–141.
- BRADLEY, R.S.-JONES, P.D. (1992): When was the 'Little Ice Age'? – In: MIKAMI, T. ed.: *Proceedings of the International Symposium on the Little Ice Age Climate*. Department of Geography, Tokyo Metropolitan University. Tokyo, pp. 1–4.
- BRADLEY, R.S.-JONES, P.D. (1993): Little Ice Age' Summer Temperature Variations: their Nature and Relevance to Recent Global Warming Trends. *Holocene* 3. pp. 367–376.
- BRÁZDIL, R. (1996): Reconstructions of past climate from historical sources in the Czech lands. In: JONES, P.D.-BRADLEY, R.S.-JOUZEL, J. eds.: *Climate Variations and Forcing Mechanisms of the Last 2000 Years*. Berlin, pp. 409–431.

- BRÁZDIL, R.-PFISTER, C.-WANNER, H.-STORCH, H.-LUTERBACHER, J. (2005): Historical Climatology in Europe – the state of the art. *Climatic Change*, 70. pp. 363–430.
- BRIFFA, K.R.-OSBORN, T.J.-SCHWEINGRUBER, F.H.-HARRIS, I.C.-JONES, P.D.-SHIYATOV, S.G.-VAGANOV, F.A. (2001): Lowfrequency temperature variations from a northern tree-ring density network. *Journal of Geophysical Research*, 106D. pp. 2929–2941.
- BRIFFA, K.R.-OSBORN, T.J.-SCHWEINGRUBER, F.H.-JONES, P.D.-SHIYATOV, S.G.-VAGANOV, E.A. (2002): Tree-ring width and density data around the Northern Hemisphere: Part 2. spatiotemporal variability and associated climatic patterns. *The Holocene*, 12. pp. 759–789.
- CAMENISCH, C.-KELLER, K. M.-SALVISBERG, M.-AMANN, B.-BAUCH, M.-BLUMER, S.-BRÁZDIL, R.-BRÖNNIMANN, S.-BÜNTGEN, U.-CAMPBELL, B. M. S.-FERNÁNDEZ-DONADO, L.-FLEITMANN, D.-GLASER, R.-GONZÁLEZ-ROUCO, F.-GROSJEAN, M.-HOFFMANN, R. C.-HUHTAMAA, H.-JOOS, F.-KISS, A.-KOTYZA, O.-LEHNER, F.-LUTERBACHER, J.-MAUGHAN, N.-NEUKOM, R.-NOVY, T.-PRIBYL, K.-RAIBLE, C. C.-RIEMANN, D.-SCHUH, M.-SLAVIN, P.-WERNER, J. P.-WETTER, O. (2016): The early Spörer Minimum – a period of extraordinary climate and socio-economic changes in Western and Central Europe, *Climate Past Discussion: An interactive open-access journal of the European Geosciences Union* (<http://www.clim-past-discuss.net/cp-2016-7/>; 2016-02-23)
- COOK, E.R.-MEKO, D.M.-STOCKTON, C.W. (1997): A new assessment of possible solar and lunar forcing of the bidecadal drought rhythm in the western United States. *Journal of Climate*, 10. pp. 1343–1356.
- CROWLEY, T.J.-LOWERY, T.S. (2000): How warm was the medieval warm period? *Ambio* 29. pp. 51–54.
- DOBROVOLNÝ, P.-MOBERG, A.-BRÁZDIL, R.-PFISTER, C.-GLASER, R.-WILSON, R.-VAN ENGELEN, A.-LIMANÓWKA, D.-KISS, A.-HALÍČKOVÁ, M.-MACKOVÁ, J.-RIEMANN, D.-LUTERBACHER, J.-BÖHM, R. (2010): Monthly, seasonal and annual temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD 1500. *Climate Change* 101/1. pp. 69-107.
- DYURGEROV, M.B.-MEIER, M.F. (2000): Twentieth century climate change: evidence from small glaciers. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 97. pp. 1406–1411.
- ERICKSON, J. (2002): *Historical Geology: Understanding Our Planet's Past*. New York. 320 p.
- FOUKAL, P.-NORTH, G.-WIGLEY, T. (2004), A stellar view on solar variations and climate. *Science* 306, pp. 68-69.
- FRISNYÁK S. (1999): *Magyarország történeti földrajza*. Budapest, 216. p.
- GLASER, R. (2001): *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Primus Verlag, Darmstadt, 227 p.
- GROVE, J.M. (1988): *The Little Ice Age*. Methuen, London, 498 p.
- GROVE, J.M. (2001): The initiation of the ‘Little Ice Age’ in the regions round the North Atlantic. *Climatic Change*, 48. pp. 53–82.
- GROVE, J.M. (2004): *Little Ice Ages: Ancient and Modern*. 2 volumes. London. 718 p.
- HANUS, H.-AIMILLER, O. (1978): *Ertragsvorhersage aus Witterungsdaten: unter besonderer Berücksichtigung methodischer Probleme*. Berlin.
- HOFFMANN, R. (2014): *An Environmental History of Medieval Europe*. Cambridge. 427 p.
- HOLZHAUSER, H. (1997): Fluctuations of the Grosser Aletsch Glacier and the Gorner Glacier during the last 3,200 years: new results. *Paläoklimaforschung*, 24. pp. 35–58.

- HOLZHAUSER, H.-MAGNY, M.-ZUMBÜHL, H.J. (2005): Glacier and lake-level variations in west-central Europe over the last 3500 years. *The Holocene* 15:6 pp.789-801.
- HOLZHAUSER, H.-ZUMBÜHL, H.J. (2003): *Nacheiszeitliche Gletscherschwankungen, Sonderdruck zum 54. Hydrologischer Atlas der Schweiz. Deutschen Geographentag. Bern.*
- HUGHES, M.K.-DIAZ, H.F. (1994): Was there a 'Medieval warm Period' and, if so, where and when? *Climatic Change* 26. pp. 109–42.
- HURRELL, J.W.-KUSHNIR Y.-OTTERSEN G.-VISBECK, M. (2009): *The North Atlantic Oscillation: Climatic Significance and Environmental Impact. Washington.* 315 p.
- JONES, P.D.-BRADLEY, R.S. (1992): Climatic variations over the last 500 years. In: BRADLEY, R.S.-JONES, P.D. eds: *Climate since ad 1500. Routledge, London and New York.* pp. 649–65.
- JONES, P.D.-BRIFFA, K.R.-BARNETT, T.P.- TETT, S.F.B. (1998): High-resolution Palaeoclimatic Records for the Last Millennium: Interpretation, Integration and Comparison with General Circulation Model Control Run Temperatures. *Holocene* 8, pp. 477–483.
- JONES, P.D.-BRIFFA, K.R.-OSBORN, T.J. (2003): Changes in the Northern Hemisphere annual cycle: implications for paleoclimatology. *Journal of Geophysical Research*, 108:D18, pp. 4588–4593.
- JONES, P.D.-MANN, M.E. (2004): *Climate Over Past Millenia. Reviews of Geophysics*, 42:2, pp. 1-42.
- JORDAN, W.C. (1998): *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century. Princeton* 328 p.
- KLINGAMAN, W.K.-KLINGAMAN, N.P. (2012): *The Year Without Summer: 1816 and the Volcano That Darkened the World and Changed History. New York.* 352.
- KRECH, S.III-MCNEILL, J.R.-MERCHANT, C. eds. (2003): *Encyclopedia of World Environmental History. Vol. 1-3. London*
- LAMB, H.H. (1963): What can we learn about the trend of our climate? *Weather* 18, pp. 194–216.
- LAMB, H.H. (1965): The early medieval warm epoch and its sequel. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 1, pp. 13–37.
- LAMB, H.H. (1966): *The Changing Climate: Selected Papers by H.H. LAMB. London.*
- LAMB, H.H. (1977): *Climate: present, past and future 2, climatic history and the future. London.*
- LAMB, H.H. (1985): The Little Ice Age period and the great storms within it. In: TOOLEY, M.J.-SHEAIL, G.M. eds: *The Climatic Scene. London.* pp. 104–131.
- LEAN, J.-BEER, J.-BRADLEY, R. (1995): Reconstruction of solar irradiance since 1610: Implications for climate change. *Geophysical Research Letters. Vol. 22, No. 23,* pp. 3195-3198.
- LE ROY LADURIE, E. (1967): *Histoire du climat depuis l'an mil. Paris.* I-287 p. II-254.
- LE ROY LADURIE, E. (1971): *Times of Feast, Times of Famine, a History of Climate Since the Year 1000. New York.*
- LUTERBACHER, J.-DIETRICH, D.-XOPLAKI, E.-GROSJEAN, M.-WANNER, H. (2004): European seasonal and annual temperature variability, trends, and extremes since 1500. *Science* 303. pp. 1499–1503.

- LUTERBACHER, J.-RICKLI, R.-XOPLAKI, E.-TINGUELY, C.-BECK, C.-PFISTER, C.-WANNER, H. (2001): The late Maunder Minimum (1675–1715) – a key period for studying decadal-scale climatic change in Europe. *Climatic Change* 49. pp. 441–462.
- MANLEY, G. (1974): Central England temperatures: monthly means 1659 to 1973. *Quarterly Journal of the Royal Meteorological Society*, 100. pp. 389–405.
- MANN, M. E.-ZHANG, Z.-RUTHERFORD, S.-BRADLEY, R.S.-HUGHES, M. K.-SHINDELL, D.-AMMANN, C.-FALUVEGI, G.-NI, F. (2009): Global Signatures and Dynamical Origins of the Little Ice Age and Medieval Climate Anomaly. *Science*. 27 November, Vol 326, pp. 1256-1260.
- MANN, M.E. (2002): Little Ice Age. In. MUNN, T. ed.: *Encyclopedia of Global Environmental Change*. Vol. 1. pp. 504-509.
- MARCOTT, S.A.-SHAKUN, J.D.-CLARK, P.U.-MIX, A.C. (2013): A Reconstruction of Regional and Global Temperature for the Past 11,300 Years. *Science*. Vol. 339, Issue 6124, pp. 1198-1201.
- MARTÍNEZ-CORTIZAS, A.-PONTEVEDRA-POMBAL, X.-GARCÍA-RODEJA, E.-NÓVOA-MUÑOZ, J.C.-SHOTYK, W. (1999): Mercury in a Spanish peat bog: archive of climate change and atmospheric metal deposition. *Science*, 284. pp. 939–942.
- MATTHES, F. E. (1939): Report of Committee on Glaciers. *Trans. Am. Geophys. Union*, 20, 518–535.
- MATTHEWS, J.-BRIFFA, K. (2005): The “Little Ice Age”: re-evaluation of an evolving concept. *Geografiska Annaler*, 87, 1 pp. 17-36.
- MAUELSHAGEN, F. (2010): *Klimageschichte der Neuzeit*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- MCNEILL, J.R. (2011): Valami új a nap alatt. A huszadik század környezettörténete. Budapest 480 p.
- MESSERLI, B.-MESSERLI, P.-PFISTER, C.-ZUMBÜHL, H. (1978): Fluctuations of climate and glaciers in the Bernese Oberland, Switzerland, and their geocological significance, 1600 to 1975. *J. Arctic and Alpine Research*, Vol. 10, No. 2, 247-260.
- MILANKOVIĆ, M. (1941): *Kanon der Erdbestrahlung und seine Anwendung auf das Eiszeitenproblem*. Belgrade. 626 p.
- NESJE, A.- DAHL, S.O. (2003): The ‘Little Ice Age’ – only temperature? *The Holocene* 13,1. pp. 139–145
- NESJE, A.-JOHANNESSEN, T.-BIRKS, H.J.B. (1995): Briksdalsbreen, western Norway: climatic effects on the terminal response of a temperate glacier between AD 1901 and 1994. *The Holocene*, 5. pp. 343–347.
- OGILVIE, A.E.J.-JÓNSSON, T. (2001): ‘Little Ice Age’ research: a perspective from Iceland. *Climatic Change*, 48. pp. 9–52.
- PARKER, G. (2008): Crisis and Catastrophe: The Global Crisis of the Seventeenth Century Reconsidered. *The American Historical Review*, Vol. 113, No. 4. pp. 1053-1079.
- PATZELT, G. (1985): The period of glacier advances in the Alps, 1965 to 1980. - *Zeitschrift für Gletscherkunde und Glazialgeologie*, 21. pp. 403–407.
- PFISTER, C. (1992a): Five centuries of Little Ice Age climate in western Europe. In. MIKAMI, T. ed.: *Proceedings of the International Symposium on the Little Ice Age Climate*. Tokyo, pp. 208–213.

- PFISTER, C. (1992b): Switzerland: the time of icy winters and chilly springs. In. FRENZEL, B.-PFISTER, C.-GLÄSER, B. eds: Climatic Trends and Anomalies in Europe 1675–1715. Stuttgart. pp. 205–224.
- PFISTER, C. (1998): Winter Air Temperature Variations in Western Europe during the Early and High Middle Ages (AD 750–1300). *Holocene*, 5, pp. 535–552.
- PFISTER, C. (1999): *Wetternachhersage – 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen*. Bern 304. p.
- PFISTER, C. 1995: Monthly Temperature and Precipitation in Central Europe 1525–1799: Quantifying Documentary Evidence on Weather and its Effects. In. BRADLEY, R.S.- JONES, P. D. eds.: *Climate Since A.D. 1500*. London, pp. 118–142.
- PFISTER, C.-SCHWARZ-ZANETTI, G.-WEGMANN, M. (1996): Winter severity in Europe: the fourteenth century, *Climatic Change* 34/1, pp. 91–108.
- PFISTER, C.-BRÁZDIL, R. (2006): Social vulnerability to climate in the “Little Ice Age”: an example from Central Europe in the early 1770s. *Climate of the Past*, 2, pp. 115–129
- PINKE ZS. (2015): *Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás: kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon*. Doktori értekezés. Pécs. 333 p.
- PINKE ZS.-FERENCZI L.-GÁBRIS GY.-NAGY B. (2015): Settlement patterns as indicators of water level rising – Case study on the wetlands of the Great Hungarian Plain. *Quaternary International* (kiadás alatt)
- PORTER, S.C. (1981): Recent glacier variations and volcanic eruptions. *Nature*, 291. pp. 139–142.
- PORTER, S.C. (1986): Pattern and forcing of Northern Hemisphere glacier variations during the last millennium. *Quaternary Research*, 26, pp. 27–48.
- PORTER, S.C.-DENTON, G.H. (1967): Chronology of neoglaciation in the North American Cordillera. *American Journal of Science*, 265, pp. 177–210.
- POULSEN, B. (2008): *Dutch herring. An environmental history, c. 1600-1860*. Amsterdam, 555 p.
- RÁCZ L. (1999): *Climate History of Hungary Since 16th Century: Past Present and Future*. Discussion Papers 28. Pécs, 160 p.
- RÁCZ L. (2001): *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, 303 p.
- RÁCZ L. (2013a): *The Steppe to Europe: An Environmental History of Hungary in the Traditional Age*. Cambridge, 257 p.
- RÁCZ L. (2013b): Létezik-e a jelenkori globális felmelegedés?: Avagy kései reflexiók egy tudományos hitvitáról. *Korall* 14:53 pp. 118-132.
- RÁCZ L. (2014): A felkelés éghajlata: Sam White környezettörténeti elmélete az Oszmán Birodalom hanyatlásáról. *Belvedere Meridionale* 26.3, pp. 70-88.
- ROOS-BARRACLOUGH, F.-MARTÍNEZ-COTIZAS, A.-GARCIA-RODEJA, E.-SHOTYK, W. 2004: A 14,500 year record of the accumulation of atmospheric mercury in peat: volcanic signals, anthropogenic influences and a correlation to bromine accumulation. *Earth and Planetary Science Letters*, 202, pp. 435–451.
- SCHRÖDER, W. (2005): *Case studies on the Spörer, Maunder and Dalton Minima*. Bremen 190 p.
- SIMMONS, I. G. (2001): *An environmental history of Great Britain: from 10,000 years ago to the present*. Edinburgh, 419 p.
- SZÁSZ G. (1988): *Agrometeorológia: általános és speciális*. Budapest, 461 p.

- VADAS A.-KISS A. (2009): Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés. 63/2. pp. 239-252
- VADAS A.-RÁCZ L. (2010): Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. Agrártörténeti Szemle 51:1-4 pp. 39-62.
- VADAS A. (2010): Weather Anomalies and Climatic Change in Late Medieval Hungary: Weather events in the 1310s in the Hungarian Kingdom. Saarbrücken. 110 p.
- VAN ENGELEN, A.F.V.-BUISSMAN, J.-IJNSSEN, F. 2001: A millennium of weather, winds and water in the low countries. In. JONES, P.D.-DAVIES, T.D.-OGILVIE, A.E.J.-BRIFFA, K.R. eds: History and Climate: Memories of the Future? New York. pp. 101–124.
- WANNER, H. (2000): Vom Ende der letzten Eiszeit zum mittelalterlichen Klimaoptimum. In. WANNER, H.-GYALISTRAS, D.-LUTERBACHER, J.-RICKLI, R.-SALVISBERG, E.-SCHMUTZ, C.-BRÖNNIMANN, S. eds.: Klimawandel im Schweizer Alpenraum, Zürich, pp. 73–78.
- WHITE, S. (2011): The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire. Cambridge 376 p.

BOLHÁD, ERDŐHÁT, BARKÓSÁG. TÁJNEVEK ÉSZAKON

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Bolhád, Erdőhát, Barkóság. Toponyms in Upper Hungary

The Bolhád toponym was mentioned fairly early in Hungarian literacy around 1200 in the Latin text of *Gesta Hungarorum*, yet, in the modern era it disappeared from written sources and was replaced with Cserhát. Erdőhát was used to name minor districts in several provinces of the one-time Hungarian Kingdom since the Middle Ages. This toponym emerged in archival documents to designate a hilly area situated at the border of Borsod and Gömör counties only at the end of the 17th century. In the 19th century not only Erdőhát, but another toponym coined from an ethnonym (Barkóság) was also used to identify this area, and in the 20th century this latter one became dominant. These examples all illustrate the fact that the names of minor geographical regions and areas may change even if the population preserves its ethnic character and mother tongue over centuries. The stability of toponyms is more typical in the case of mountains (e.g. Mátra, Bükk, Karancs, Medves) and rivers than in the case of minor geographical areas and hills having less visible and sharp boundaries.

A magyar nép táji-történeti tagolódását lexikon-szócikkekben bemutató Kósa – Filep-féle kötetben - egyik korai tanulmányomra hivatkozással - találjuk a *Bolhád* tájnév magyarázatát, a vele megnevezett vidék hozzávetőleges meghatározását. E szócikk szerint „a Salgótarján szomszédságában emelkedő *Medves* hegycsoport és a Rima folyó közötti dombvidék népi használatú tájneve Gömör és Nógrád megyék területén. 1918 óta nagy része Csehszlovákiához tartozik”.¹ Ez a meghatározás ismétlődik a magyar tájneveket történetiségükben vizsgáló, a tájnévadás motivációját és tájneveink etimológiáját nyomozó kötetben. A szerző, Juhász Dezső feltevése szerint a *bolha* főnév –*d* képzős származéka vált tájnévvé, de eredete homályos. Ha a *Bolhás* helynevekhez hasonlóan az állatvilágra utalna, ezzel a tipológiai jellemzővel egyedül állna a tájnevek között. További vizsgálatot kíván a tréfás névadás, továbbá a pusztá személynévből eredő településnév tájnévvé válásának, jelentésbővülésének lehetősége.²

Kiss Lajos könyve, a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* első kiadása még nem, de a második, bővített kiadás már foglalkozott a Bolhád földrajzi név vizsgálatával is. Megjegyzi, hogy a középkorban a Cserhát közepén emelkedő Szanda-hegyet (546 m.) Bolhád-hegy-nek hívták (1150 körül/13-14. század: „ad

---

¹ Kósa L. – Filep A. 1975. 73. Hivatkozás Paládi-Kovács A. 1968. lapszám nélkül, de ott ez a tájnév nem lelhető fel.

² Juhász D. 1988. 64.

montem Bulhadu” Anonymus 33). Hozzá teszi, hogy a Bolhád helynév a *bolha* főnév származéka, miként a *Bolhás* (lásd Szilasbalhás) is az.³

Bolhád helynevet, még kevésbé tájnevet, az újkori topográfiai, országismertetések geográfiai és megyei monográfiák nem említene. Prinz Gyula emelte be tájnévként a földrajzi irodalomba a *Magyarország tájrajzát* összefoglaló munkájában. Forrást nem jelölt meg, illetve a „palóc nép” tájnévadását emlegette, amikor megtette a Gömörrel, Tornával, a Csereháttal egyenrangú tájnévvé. Fejtegetését érdemes szó szerint felidézni: [A Bolhád] „Az Ipoly, Rima, Zagyva és Tarna közös hátsága egyáltalán nem gyűjtőteknője az életnek, hanem csak földalaktani egység, melyet a tájképi hasonlatosság ereje kapcsol össze. A palócok népi öntudata semmiféle tájnak vagy vidéknek nem adott nevet csak éppen ezt a hátságot, illetve annak az Ipolyfő, Fülel és Pétervására közötti főrészt ruházta fel a Bolhád névvel. Olyan kevés népi eredetű vidéknevünk van, hogy szívesen terjesztjük ezt valamivel szélesebbre, beleértve az egész Mátra-hegyhátot. Az bizonyos, hogy Bolhádnak nemcsak sajátos jellege, hanem délen a Mátrában hatalmas kerítésfala is van. Uralkodik rajta az óharmadkori tábla szertefoszló völgyeivel és vulkáni hegyeivel, víznélküli birkalegelőivel.”⁴

Prinz tájföldrajzában a „Bolhád keleti szomszédságában két rokon és össze is nőtt vidék van, a Rimavidék és Gömör. Ez a kettő és társaságukban Torna és a Cserehát alkotják négyesben a Sajó egész vízgyűjtő területét.”⁵ Ez a „népi eredetű”-nek vélt Bolhád tájnév a 20. századi néprajzi és nyelvjárási gyűjtésekben nem bukkan fel, s a tájföldrajzi kutatás is inkább maga alkotta megnevezésekkel élt (pl. *Ózd-Pétervásári dombság, Heves-Borsodi dombság*).⁶

Visszatérve a földrajzi név középkori formájára és jelentésére, Anonymus Gestájához kell fordulnunk, ahol nem találunk pontos topográfiai meghatározást. Az 1200 körül alkotó Névtelen szövege magyar fordításban: „Árpád vezér [...] tanácsot tartván sok katonát hadba küldött, hogy Gömör és Nógrád várának népét meghódítsák neki [...] Ezeknek a hadra kelő katonáknak a fejeivé és vezéreivé nagybátyjának, Hüleknek két fiát: Szovárdot és Kadocsát rendelte, meg aztán Hubát, a fejedelmi személyek egyikét. Ez a három úr, miután megkapta az engedelmet Árpád vezértől, arról a helyről indult el, amelyet Pásztónak mondanak, s előbb a Hangony vize mellett lovagolt, majd ezen a folyón átkelt a Sajó folyó mellett. Innen Gömör várának a részein vonultak tovább, és eljutottak a Bolhád-hegyig, majd a nógrádi részekén haladva a Galga vizéhez értek. Innen

---

³ Kiss L. 1988. I. 322. A *bolha*, egy fajta apró vérszívó rovar neve, szláv eredetű és már a 12. század óta kimutatható kölcsönszó a magyarban. TESz I. 332.

⁴ Prinz Gy. é.n. [1936] I. 317-318.

⁵ Prinz Gy. é.n. [1936] I. 318.

⁶ Bulla B. 1962. 156.

pedig útjukat folytatva a Duna partján mentek, majd a Verőce vizén átkelve tábornokot ültettek az Ipoly folyó mellett.”⁷

A gesztában említett helynevek felhasználásával Györffy György térképet szerkesztett *Anonymus Magyarország 1200 körül* címen, amit mellékletként helyeztek el a szöveg végén. A térkép megmutatja Árpád és a sereg Anonymus által vázolt úrvonalát és a honfoglaló vezéreknek a főszereg útjától elágazó útvonalait is. Az Északi-középhegységben mindössze két hegység, a *Mátra erdő* és a *Bolhád* nevét említi a geszta, ezzel szemben a folyók és a helységek nevei nagy számban tűnnek fel. Györffy György is rámutat, hogy „három vidék tűnik ki apró helyek ismeretével; Buda a Csepel-szigettel együtt, Borsod a Hegyaljával, végül Csongrád tágabb környéke.”⁸ A helynevek közül említhető *Miskolc*, [Diós]Győr, *Kács*, *Emőd*, *Tapolca*, *Örsurvára*, *Borsodvár*, *Gömörvár*, nyugatabbra *Pata*, *Pásztó*, *Nógrád*, *Verőce*. A víznevek között kisebb folyócskák, patakok neveit is megtaláljuk az említett északi térségből: *Sajó*, *Hangony*, *Bódva*, *Ostoros*, *Nyárad*, *Hejő*, *Eger*, *Galga*, keletebbre a *Takta* és a *Hernád*. Hiányzik a *Zagyva*, *Tarna*, *Rima*, *Gortva*, *Laskó*. A borsodi térség közeli ismerete alapján Györffy felteszi, hogy P. magiszter hosszabb idő át ott élt, s talán származása szerint is „otthon volt” az Aba-nemzetség vidékein, Heves, de még inkább Ujvár [Abaúj] és Borsod megyei birtokain.⁹

A *Bolhád-hegy* (montem Bulhadu) lokalizálását a Pais Dezső és Györffy által szerkesztett jegyzetekben találjuk: „Ma a Cserhát-hegység Nógrád megyében.” [A Cserhátal való azonosítást támogatja, hogy a cserhádi Szanda vár régi neve Bolhád volt.]¹⁰ A földrajzi név kiterjesztése a Cserhát egészére nem bizonyítható. Györffy és Kiss Lajos csupán a *Szanda*-bércre (546 m) vonatkoztatja a 13. századi *Bolhád* hegységnevet.¹¹

A Bolhád tájnév tehát törölhető az Északi Felföld újkori tájféldrajzának listájáról, noha a felejtés menetéről, meg a Cserhát hegység- és tájnév meggyökeresedésének idejéről keveset tudunk. A Börzsöny és a Mátra közötti hegyvidék neveként viszonylag későn tűnik fel. Lipszky 1808-ban kiadott térképeinek repertóriumában megtalálható, de korábbi előfordulásait még nem ismerjük. A helynév-történet kutatói szerint a Szécsénkétől északra fekvő, 349 m magas Cserhát hegy neve vonódott át az egész környező hegyvidékre.¹² Az abaúji *Cserehát*, valamint az Ér és a Berettyó felső szakasza közötti *Cserhát* tájnév

⁷ Anonymus 1977. 107. Pais Dezső fordítása.

⁸ Györffy György 1977. 19-20. A térképmelléklet a 133. oldal után található.

⁹ Györffy György 1977. 20-21. oldal és a térképmelléklet.

¹⁰ Anonymus 1977. 141.

¹¹ Györffy György 1998. IV. 209, 211. „az erdők borította hegyekből a szandai Bolhád-hegy (545 m) emelkedett ki legjobban, s adott nevet a mai Cserhátnak”. „A szandai Bolhád-hegynél eredő Galga” kapcsán is említi. Lásd még Kiss Lajos 1988. I. 322.

¹² Kiss Lajos 1980. 161; Juhász Dezső 1988. 67-68.

használata a 16-17. század óta adatolható. A Nógrád megyei Cserhát tájnév is valószínűleg a 17-18. században vált megszokottá a kortársak nyelvében. *Kemeneshát* régi népi neve szintén *Cserhát*, *Cser*,¹³ Veszprém egyik városrészének neve is Cserhát, de ezek konkrét adatolásától itt eltekintünk.

A Gömörben és Borsodban a 20. században gyakran emlegetett *Erdőhát* tájnév országosan a Cserhátnál is elterjedtebb. Juhász Dezső munkája (*A magyar tájnévadás*, 1988) 12 *Erdőhátnak* nevezett tájat említ. Fontos tudni, hogy az *Erdőhát*, *Erdőhátság* már a középkor századaiban is gyakran használt tájnév volt. Az Északi Felföldön Gömörben és Nógrádban is ezzel jelöltek meg egy-egy szűkebb vidéket a gyepük határán. Nógrádban a megye felső harmada nagyrészt az Ipoly forrásvidékének erdő borította medencéjére, az ún. *Erdőhátra* terjedt ki. Azt övezte északnyugaton a *Korcs-erdővel* kezdődő *Zólyomi-erdő* (Osztrovszki-hegység) vonulata, északon, Ipolyfőnél pedig annak fenyves része, melyet *Fekete-erdőnek* neveztek. 1327-ben *Erdeuhath* (Izbistye), 1342-ben *Erdeuhath* (Szinó) alakban írják a tájnevet.¹⁴

Gömörben az Ákos nemzetség telepítései a tatárjárást követő fél évszázadban (1243 után) a Sajó és a Csetnek folyók völgyében történtek, egyes falvak azonban már a mellékvölgyekben, sőt az erdőben épültek. A 19 új falu közül 6 a pelsőci *Nagy-hegy* körül, annak lábánál, az *Erdőháton* fekszik, további 9 falu a Csetnekhez tartozó hatalmas erdőségben, a többi három-négy (Rozslozsnát is idevéve) Lice és Kővi határában létesült.¹⁵ Az Árpád-kori Magyarország földrajzában azt találjuk, hogy „A fenyvesekből a bükkösökbe átmenő alacsonyabb hegyvonulatokat a pelsőci uradalomban Erdőhátnak nevezték.” Az 1318-ban felbukkanó *Erdouhat* nevet Győrffy az Ardó szóval kapcsolja össze és arra következtet, hogy a tornai erdőuradalom erdőóvói, „*ardói*” őrizték az erdőket.¹⁶ Tornában ma is több falunév őrzi a hajdani erdőóvók nevét (pl. Hídvégardó, Pelsőcardó).

„A Sajó és a Rima folyóktól délre, a Gortva és a Hangony patakok közötti dombos, erdős táj” nevéként használatos *Erdőhát* név korai történetére Juhász Dezső által felhozott korai adatok azonban nem a dél-gömöri, hanem borsodi, abaúji tájak történetére utalnak. Az 1559. évi adalék Szikszó vidékére, a Cserhát déli szélére utal: „Szikszo vidikin az *Erdő hatat* el rablottac vala.” Az 1706. évi adat Miskolc, Putnok táját említi,¹⁷ ami már közelebb van a Rima és a Hangony vizéhez, de pontosan nem lokalizálható.

Az első biztos adat a dél-gömöri és a vele összefüggő borsodi Erdőhát tájnév használatára 1699-ben készült malomösszeírásból ismeretes. Egy levélből,

---

¹³ Kósa László – Filep Antal 1975. 128.

¹⁴ Győrffy György 1998. IV. 209.

¹⁵ Ila Bálint 1976. I. 152-153.

¹⁶ Győrffy György 1987. II. 539, 557.

¹⁷ Juhász Dezső 1988. 73.

melyet az egri káptalan dékánjához címeztek megtudható, hogy az *Erdőhát* vidékén használatos *kila* „majd csak nem egyez a kassai félköböllel. Egerben és a Mezőségeen sokkal nagyobb”. A vízimalmok összeírását feldolgozó és közreadó Ila Bálint leszögezi, hogy a forrásban kétfajta *kila* szerepel, az „*erdőháti* (Borsod megye Gömörrel határos része, Bélapátfalva környéke), amely csaknem azonos a kassai félköböllel, tehát csaknem 41,5 liter, és az „*egri*” – az Egerrel szomszédos Mezőségben is ezt használják – az előbbinél sokkal nagyobb.”¹⁸ Az *erdőháti kila* tehát kisebb volt, mint az egri, de nagyobb a füleki és a nógrádi kilánál, s talán a *rozsnyai szapunál* is.¹⁹ A vízimalmok és malomkövek listája a Barkósághoz vonható települések közül Bélapátfalván és (Sajó)Várkonyon 1-1 malmot, 1-1 malomkövet tartalmaz, Allóban (Arló) 2-2-t, Mónusbél-pusztán viszont 3 vízimalom működött 1-1 kövel. Ennyit csak Szilvásváradon írtak össze a lista készítői.²⁰

Időrendben haladva a következő adalék Vályi András topográfiájában található 1796-ból: Azt írja az *Erdőhát* vagy *Erdőhátság* vidékéről, hogy „Így neveztetik egy kerület Borsod Vármegyében.”²¹ Fényes Elek művei közül a *Magyarország geographiai szótára* két település kapcsán említi az Erdőhát tájnevet 1851-ben. Akkoriban mindkettő Borsod vármegyéhez tartozott és fontos forgalmi helyen feküdt. A cisztercita kolostoráról ismert [Bél]Apátfalva utolsó szerzeteséről megörökíti azt a néphagyományt, miszerint „az Egerbe vivő országúton öletett meg a Kisszoros nevű helyen, melly eset emlékeit a nép vidéki szokás szerint még ma is fenntartja az által, hogy az arra menő utas azon helyre egy fagallyat hány, melly *paperakás*nak neveztetik. Az egész *erdőháton* az illy esetek emléket így szokták fenntartani.”²² Ugyancsak a Bélapátfalváról szócikkben egy másik összefüggésben is használja az Erdőhát tájnevet, amikor az 1750-51 fordulóján kitört jobbáglázadást történetét ismerteti: „Az apátfalvi jobbágyok lázadása az *erdőhátság* más helyeire is át kezdvén terjedni, a megye Németh József szolgabírónak meghagyja, hogy a vidéki nemességet fegyverre szólítván, azokkal a lázadást csillapítsa le, s a lázadókat fogassa el.”²³ Korának vallási viszonyairól is tájékoztat a Sajónémeti községet bemutató szócikk: „E helységen keresztül megy a Miskolcra a borsodi palócság által lakott úgynevezett *erdőhátra* menő országút, s e helységtől felfelé az *erdőháton* mindenütt katolikus nép lakik.”²⁴ Itt kell megjegyezni, hogy Sajónémeti határában ömlik a Sajóba az egykori Borsod és Gömör megyék határát kijelölő Hangony vize, melyről már Anonymus is megemlékezett. (A „felfelé”

---

¹⁸ Ila Bálint 1964. 421.

¹⁹ Paládi-Kovács Attila 2003. 193.

²⁰ Ila Bálint 1964. 415-425.

²¹ Vályi András 1796. I. 594.

²² Fényes Elek 1851. I. 29.

²³ Fényes Elek 1851. I. 31.

²⁴ Fényes Elek 1851. III. 138.

irányjelzés nyilván a Hangony völgyében történő haladásra vonatkozik a hajdani Hangonyfő, a későbbi Domaháza irányába.)

Tovább tágítja az Erdőháthoz sorolt térséget a Hunfalvy János szerkesztésében 1867-ben Gömör és Kishont vármegyéről kiadott monográfia. A néprajzi fejezet szerzője (Kiss Antal) közli, hogy „A magyarok a megye déli felét lakják, legnagyobb részben tiszta magyarsággal szólnak: *palócok* délnyugaton Sőregen, Almágyon, Péterfalán, Czereden, Dobfeneken és Báston laknak, a *barkók* pedig délen az ún. *Erdőhátat* foglalják el; szójárásuk tisztább a palócokénál, ezeknek mégis sok szavaival és kiejtéseivel élnek.”²⁵ Ezt a közlést – noha bizonytalanságban hagyja az olvasót a gömri Erdőhát holléte felől – később szinte szó szerint átvették a későbbi szótárak, lexikonok (Pallas, Révai, Új Magyar Lexikon) és a néprajzi összefoglalások is (Malonyay, Viski, Gunda). Elsősorban a megyehatár mentén élő katolikus falvak Ajnácskő, Détér, Gesztete, Jeszte, Zabar, Hangony, Szentsimon, Uraj, Velkenye, Sajópüspöki sorolhatók a gömri Erdőhát, illetve a barkók falucsoportjába.²⁶

Az Erdőhát ismerői és a tájnév következetes használói közé tartozott Komoróczy Miklós, a millenniumi megyemonográfia és a *Magyar Nyelvőr* szerzője. A monográfia Gömör-Kishont vármegye népéről szóló fejezetében írja: „Az Erdőhátságon fekvő barkó községekben: Szentsimonban, Alsó- és Felső-Hangonyon a sötétfekete lajbi dívik, a mely zsinórral és pitykével egyaránt gazdagon van díszítve.”²⁷ Következésként elkülöníti a barkókat a palócoktól. Barkó falunak említi Sajópüspököt, Szentsimonyt, Alsó- és Felső-Hangonyt.²⁸ Korábbi álláspontjából némileg engedve 1915-ben már megengedőbben fogalmaz a palócok és a barkók elkülönüléséről: „A barkó palócnak palóc, de nem csupán a gömörmegyei [...], hanem kizárólag a Borsod, Gömör és Heves vármegyék összeszögellésében, az úgynevezett *Erdőhátságon* fekvő, s ethnografiaiilag teljesen elszigetelt *Barkó föld* eredeti magyar fajnépe.”²⁹

Az Erdőhát tájnév használatát Borsod megyében a 19. században már az imént említett *Barkó föld*, *Barkóság* térségnév kezdte felváltani. Ennek első nyomát a *Tudományos Gyűjtemény* 1834-es évfolyamában találjuk. Egy kilétét fel nem fedő borsodi honfi Borsod Kebelének egy fia aláírással levélben tiltakozott a borsodi köznép palócnak nevezése ellen: „A Tudományos Gyűjteményben olvasható egy helyütt Borsod Vármegyei Palótzokról, mikre nézve jelentem ezen észrevételemet: hogy Borsodi Köznépnel itteni Palóztot hallatlan említeni. Jegyzésem ugyan csak szóhagyomány lehet még is; - talán méltó figyelni ilyenekre. A Sajó mentiben ezt halljuk, hogy a Tserneli, Ománi és minden hegyi, azaz a nagy bükkben lévő Helységek Lakóji *Barkók*, és

²⁵ Hunfalvy János szerk. 1867. 207. Lásd még uo. 88.

²⁶ Paládi-Kovács Attila 1968. 179-180, 188. és 2. kép. u.ő. 2003. 118-119, 140. 2. térkép.

²⁷ Komoróczy Miklós é.n. (1903a) 174.

²⁸ Komoróczy Miklós 1903b. 514.

²⁹ Komoróczy Miklós 1915. 279-280.

Barkóknak nevezetnek, lakó földjüket ismét *Barkóságnak*.³⁰ Mai ismereteink szerint ezt a szöveget és az 1834. évet tekinthetjük a *Barkóság* tájnév legkorábbi írásos említésének. A *Regélő Pesti Divatlap* egyik népismertetése 1843-ban írja a Sajó-völgy magyar lakosságáról: „... nem olly buták, mint a mátrai palócok, vagy mint a *barkóság* embere (melly innen alig három óra járás)”.³¹ A 19. század második felében a *Barkóság*, *Barkóföld* tájnév használata és a barkó népcsoport említése bővebben adathozható

A borsodi barkókról elegendő itt az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* XVIII. kötetére hivatkozni. Annak cikkírója a Borsodhoz tartozó³² (Bél)Apáfalva népéről szólva 1900-ban közölte: „E községben, valamint a tőle éjszakra fekvő helységekben kun fajta nép települt le, melynek szokása, s nyelvjárása sokban elüt a szomszédos vidék lakosságától. Legközelebb áll a palócokhoz, melytől barkó névvel különböztetik meg. Vallásra nézve mind római katolikusok.” Istvánffy Gyula 1909-ben 14 községet keresett fel a Bükk-hegység északnyugati előterében. A palócokat kereső, életét nagy részben a palócok néprajzi ismertetésének áldozó kutató csak érintőlegesen említi meg, hogy az itt talált, elszigetelten élő népet „barkók”-nak is nevezik.³³

A magyar nép tárgyalkotó művészetét, röviden a magyar népművészetet Malonyay Dezső vezetésével kutató festők, grafikusok, építészek a dokumentálás mellett a borsodi - gömői barkóság hagyományainak sajátos vonásait kívánták felderíteni. A sorozat V., *A palócok népművészete* alcímet viselő kötetében megjegyzik, hogy „Borsod megyében a Bükk-hegység északnyugati nyúlványai között lakó palócok neve: *barkó*. Megnéztük azt a falucsoportot *Sajópüspöki* és *Hangony* között, amit *Barkóságnak* mondanak, de nem találtunk semmi vonást, ami megkülönböztetné őket a többi palócoktól.”³⁴

A *Barkóföld*, *Barkóság* tájnév további előfordulásaival, határainak megvonásával foglalkozó néprajzi irodalom további részletezésétől eltekinthetünk, mivel azok megtalálhatók korábbi munkáimban.³⁵ Vizsgált tájneveink a tájföldrajzi munkákban a 20. század közepéig csak elvétve tűnnek fel. Kádár László sok termékeny szempontot felvonultató tanulmányában az általunk vizsgált három északi tájnév nem bukkan fel, de a *Barkók földje* megjelenik a (Gömör megyei *Hegyhát*) lokalizáló megjegyzés kíséretében.³⁶ (Művében a számos Erdőhát közül egyedül a Temes- és Krassó-Szőrény

³⁰ Tudományos Gyűjtemény 1834. IV. 130-131. Idézi: Paládi-Kovács Attila 1982. 5, u.ő. 2006. 7.

³¹ A Sajó-völgyről értekező szerző, Brujman (Benőffy) Soma Egerben iskolázott pap volt, aki 1850-1887 között Dédesen, Bélapátfalván, Arlón volt esperes, plébános. Paládi-Kovács Attila 1985. 170.

³² Hidvégi Benő é.n. (1900) 230.

³³ Istvánffy Gyula 1911. 163.

³⁴ Malonyay Dezső (szerk.) 1922. 10.

³⁵ Paládi-Kovács Attila 1968. 175-178 188-191, u.ő. 1982. 5-23; u.ő. 2006. 7-23.

³⁶ Kádár László 1941. 23-24.

megyei kap említést) A Hegyhát tájnevek közül kettőt említ, a baranyait és az általa zalainak nevezett tájat. Utóbbin nyilvánvalóan a Vasi Hegyhát értendő. A „Gömör megyei Hegyhát” elírás is lehet, valójában „Borsod megyei *Hegyhát*”-ról lehet szó.³⁷ Így nevezi a helyi lakosság a Sajóba ömlő Hangony- és a közvetlenül a Bükk lábánál csörgedező Bán-patak által közrefogott dombságot. Ezt a tájnevet előtag nélkül szerepeltettem a *Barkósföld* elhelyezkedését ábrázoló egyik térkép vázlaton.³⁸ Az említett kistérséget a helyiek a Barkósághoz sorolják. A vidék népének tájszemléletét fejezi egy 1960-ban Ózdon elhangzott fogadalom szövege. A kohászati üzemek közötti, a közeli pártkongresszus tiszteletére rendezett munkaversenyt megnyerő Ózdi Kohászati Üzemek nevében beszélő szakszervezeti bizalmi mondotta: „Mi hegymegi barkók meffogadjuk, hogy a zászlót nem engedjük el Ózdról.”

Az északi népterület most vizsgált néhány tájnevének vizsgálata azt igazolja, hogy a földrajzi térségek megnevezései a századok során változhatnak, cserélődhetnek. Példa rá a Bolhád és a Cserhát esete. Más tájak régebbi neve mellett új név kerülhet használatba és szerepelhet egyidejűleg (csaknem szinonimaként), mint azt az Erdőhát és a Barkóság tájnév használatának 19-20. századi története szemlélteti. A tájhatárok értelmezésében is találhatunk periódusonként változó ingadozásokat. Az *erdőháti kila* területével kijelölhető Erdőhát a 17-18. században jóval kiterjedtebb volt, mint a millenniumi monográfiák szerkesztésének korában, amikor már a decimális úrmértékeket használták. A Barkóság tájneve szintén csak ingadozó tájhatárokkal meghatározható. A borsodiak, gömöriek emlékeiben az Erdőhátal nagyjából megegyező vidék értendő rajta, sok gömöri magyar szerint a Medvesalja falucsoportja is a Barkósághoz tartozik. A földrajzi nevek „állandósága”, kontinuitása a kiemelkedő hegyvidékek esetében, mint a közeli Mátra, Bükk, Karancs és Medves, sokkal inkább megfigyelhető, mint az alacsonyabb, folyó- és patak völgyekkel sem mindig lehatárolható dombságok, medence jellegű tájak névhasználatában.

Irodalom

- ANONYMUS (1977): *Gesta Hungarorum*. Ford. PAIS Dezső. Budapest. Helikon
BULLA B. (1962): *Magyarország természeti földrajza*. Budapest
FÉNYES E. (1851): *Magyarország geographiai szótára*. I-IV. Pesten
HÍDVÉGI B. (é.n. 1900): *Borsod megye*. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. XVIII. *Magyarország* VI. 217-238. Budapest

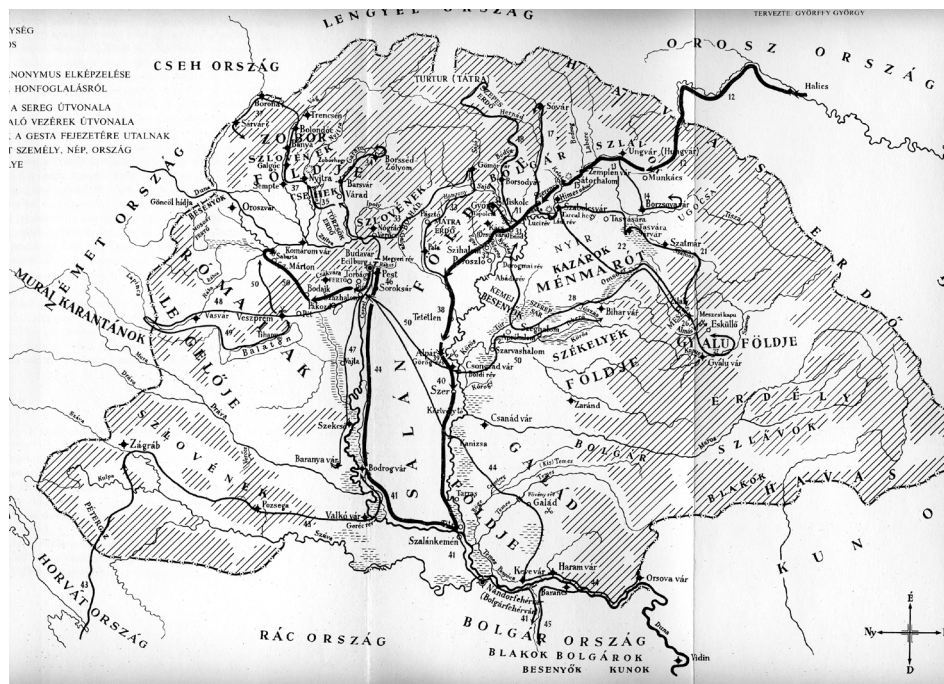
---

³⁷ Az elírás hátterében az állhat, hogy Kádár László a „Gömöri medence” természetföldrajzi meghatározottságú egységben szemlélte a Gömör-Szepesi Érc-hegység és a Bükk-hegység által határolt térség dombsági jellegű kistájakait.

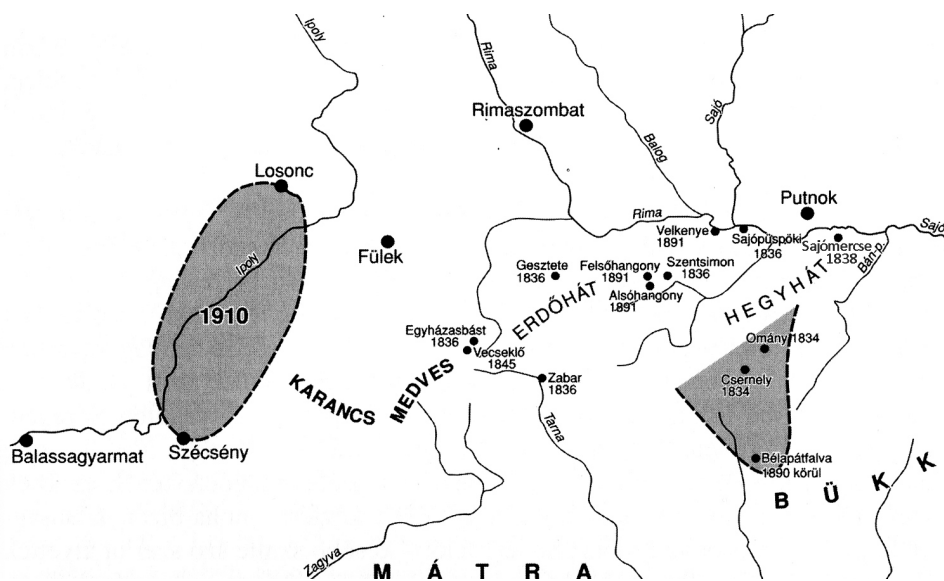
³⁸ Paládi-Kovács Attila 1968. 181.

- HUNFALVY J. (szerk.) (1867): Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest
- GYÖRFFY Gy. (1977): Bevezető. In: ANONYMUS: Gesta Hungarorum. 7-23. Budapest. Helikon
- GYÖRFFY Gy. (1998): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, IV. Budapest. Akadémiai
- ILA B. (1964): A vízimalmok teljesítőképessége a XVII. század végén. Agrártörténeti Szemle VI. 515-425.
- ILA B. (1942-1976): Gömör megye. A megye története 1773-ig. I-IV. Turul - Akadémiai
- ISTVÁNFY Gy. (1911): A borsodmegyei palócok. Ethnographia XXII. 162-166, 222-232, 292-303, 363-368.
- JUHÁSZ D. (1988) A magyar tájnévadás. Nyelvtudományi értekezések 126. Budapest, Akadémiai
- KÁDÁR L. (1941): A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. A Magyar táj- és népismeret könyvtára. 3. szám. Budapest
- KISS L. (1988): Földrajzi nevek etimológiai szótára, I-II. Budapest
- KOMORÓCZY M. (é.n. 1903a): Gömör-Kishont vármegye népe. In: Magyarország vármegyéi és városai c. sorozat, 164-204. o. Szerk.: BOROVSZKY Samu). Budapest
- KOMORÓCZY M. (1903b): Tájszók a barkóságból. Magyar Nyelvőr XXXII. 520-526.
- KOMORÓCZY M. (1915): Barkó. Magyar Nyelvőr XLIV. 279-280.
- KÓSA L. – FILEP A. (1975): A magyar nép táji – történeti tagolódása. Budapest, Akadémiai
- MAGDA P. (1819): Magyarország és a határőrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása. Pest
- MALONYAY D. (szerk.) (1922): a magyar nép művészete, V. A palócok művészete. Budapest, 1922.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1968): A barkó etnikai csoport. In: Műveltség és Hagyomány. A KLTE Néprajzi Intézetének Évkönyve X. 175-218. Debrecen
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1982) A Barkóság és népe. Borsodi Kismonográfiák 15. szám. (2. kiadás: 2006) Miskolc, Herman Ottó Múzeum
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1985): Magyar tájak néprajzi felfedezői. Budapest, Gondolat
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2003): Tájak, népek, népcsoportok. Budapest, Akadémia
- PRINZ Gy. (é.n. 1936): Magyarország tájrajza. In: Magyar föld – magyar faj, I. 15-341. Szerk.: CHOLNOKY Jenő. Budapest
- TESz (1967-1976): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1-3. kötet. Főszerk.: BENKŐ Loránd. Budapest, Akadémiai
- VÁLYI A. (1796-1799): Magyar országnak leírása, I-III. Buda

1. térkép. Anonymus Magyarországa 1200 körül. Györffy György 1977 nyomán

2. térkép. Az irodalomban 1910 előtt barkónak nevezett terület. Paládi-Kovács Attila 1982 (2006) nyomán

DÉL-ZEMPLÉN NÉPÉNEK TÁJI KAPCSOLATAIHOZ ÉS FORGALMÁHOZ

VIGA GYULA

About the regional relationships and trading in South Zemplén

The study examines which factors defined the economic relations of the wine-producing country towns of South Zemplén county, especially in Tokaj-Hegyalja from the 18th to 20th century. Firstly the author outlines the county's geographical structure: stretching from the forested hills of the north along the former wetlands of the rivers Tisza and Bodrog to the southern wine region of Tokaj-Hegyalja. Apart from local trading, Zemplén had regular economic exchange with the southern bank side of the river Tisza. The other focus lies on the social structure of the small towns of Tokaj-Hegyalja. In the wine-producing villages the significant class of craftsmen provided a continuous flow of fairs and markets selling their goods to the adjoining regions. All the above mentioned factors had a vital impact on the traditional craftsmanships, which were supplied in the area.

Egy táj népességének, települései közösségének nem csupán a különféle létformák a jellemzői, hanem generációik más közösségekkel működő gazdasági kapcsolatai is. Ezek jellege és változása történeti folyamatként írható le, s állandó és változó jegyeik egyaránt tükrözik a gazdaság, a társadalom és a műveltség mindenkori állapotát és alakulását. Nem csupán a javak cseréjének az eltérő adottságú vidékek közötti forgalmára kell azonban gondolnunk (KÓS 1972. 9.), hanem a munkaerő mindenkori feleslegének és hiányának kiegyenlítésére, akár az egyes települések tradicionális gazdálkodásának megszervezésére, és történetileg változó stratégiájára, a mindezeket hordozó társadalom szerkezetére, nem utolsó sorban a műveltség jellegére, ami egyaránt meghatározó és meghatározott az említett folyamatokban. A rendszerként értelmezhető problematika egyes elemei is komplex struktúrák (DANKÓ 1991: 643-651.), amelyek a történeti folyamat során részleteikben vagy egészükben változhatnak, s a változások ugyancsak kihathatnak a rendszer részleteire vagy annak egészére. Hogy az alábbiakban ennek a komplex problematikának néhány összefüggését és jellemzőjét felvázolhatom, nem csupán a javak cseréjének vizsgálatával töltött negyedfél évtized, s a Bodrogköz kutatásának huszonöt éves tapasztalata teszi lehetővé. Hanem az, hogy Dél-Zemplén, különösen Tokaj-hegyalja meglehetősen hosszú ideje a különféle tudománysszakok érdeklődésének homlokterében áll. A történész generációk kutatásai mellett, nem udvariasságból emelem itt ki a történeti földrajz művelőinek szerepét: különösen Frisnyák Sándor és tanítványainak, munkatársainak eredményei rendszerezően megalapozzák a társadalom- és kultúrakutatók munkáját is.

I. *Zemplén* vármegye 18-20. századi gazdaság- és társadalomnéprajza egyaránt tükrözi a Felföld népéletének változásait, és a régiók közötti kapcsolatok történeti folyamatát. Az Északkeleti-Felföld és a Magyar Alföld jellegadó kulturális zónáit talán a történeti Zemplén foglalta leginkább magába. Észak-déli irányban az egyik leghosszabb vármegyéje volt Magyarországnak: északkelet – délnyugat irányban a Keleti-Beszkidektől, az Erdős-Kárpátoktól egészen az Eperjes-Tokaji-hegység délkeleti lábáig, Tokaj-hegyaljáig, a Szerencs-patakig, ill. Sajó és a Tisza összefolyásáig, keleten a Bodrogtól déli csücskéig (Bodrogtól) terjedt. A galíciai határszéltől mintegy 160 km mélyen nyúlt le a Tisza és a Bodrog, a Tisza és a Sajó találkozásáig, és karakteresen különböző térségeket foglalt magába. A változatos természetföldrajzi viszonyok az alkalmazkodásnak is sok formáját alakították ki a különféle népcsoportok életében, s egyebek mellett a – különböző szinteken megszerveződött – kézművesiparoknak is változatos ágazataiban nyilatkozott meg a népesség egymást váltó generációinak kulturális adaptálódása. A felső-zempléni erdős hegyvidék fenyvesei az épület- és szerszámfa kitermelés, a zsindegyhasítás, és az egyéb erdőbeli haszonvételek révén elkülönültek a lombos erdők térségeinek szőlőkarót, hordót és hordódongát eladásra kínáló, meszet égető csoportjaitól. A felső-zempléni térség juhtartói századokon át fehér-, durva- és szürkeposztót adtak, a síkvidéki területek pedig gabonafeleslegüket kínálták cserébe (TAKÁCS – UDVARI 1989. 360-361.). Az észak-déli övezetességet kelet-nyugati irányban is tagolják az Alföld irányába siető folyók (Tapoly, Ondava, Laborc, Ciróka), kapcsolatot is nyitva az Északkeleti-Felföld irányába. A vármegye területhasznosítását sajátos hármas tagolódás jellemezte: az erdőállomány 70 %-a négy északi járás területén volt található, délebbre a magasabb fekvésű, de mindenféle haszonnövényt megtermő vidék húzódott, a megye déli tájai pedig a Tisza és a Bodrog mélyen fekvő, lapályos térségében helyezkedtek el. A földrajzilag rendkívül tagolt térség több nyelven beszélő népcsoportjainak tradicionális létformája tehát éppen úgy hordozta az északi erdővidék népének faiparát, a különféle erdei iparokat és haszonvételeket, mint a hegyi legelők és a folyó menti makkos erdők legeltető állattartását, a síkvidékek gabonatermesztését, az áradásos és vízállásos területek komplex gazdasági haszonvételeinek formáit, s mint a szőlőművelés kontinuos gyakorlatát (VIGA 2013. 104-108).

Mind az erdők, mind a vízjárta területek hasznosításában folyamatos hatást gyakorolt az ember tájformáló tevékenysége, különösen mélyreható változást jelentett a tájhasználatban a Tisza szabályozása és Dél-Zemplén vízrendezése, melyek hatásai mind a társadalom, mind a kultúra állapotát befolyásolták a 19. század közepétől (FRISNYÁK 2005. 235-247., VIGA 2008., BOROS 2009. 41. 1. táblázat). Mindebbe belejátszott még, hogy intenzív vándorlásra készítette a comitatus népcsoportjait az egyes vidékek eltérő munkaerőigénye, aminek csomópontját a különösen nagy munkaigényű hegyaljai szőlők jelentették. A Bodrog jobb és bal partja különféle létformákat éltetett, amiket a folyó évszázadokon át összekapcsolt és kiegyenlített (DÓKA 1977. 105-131.). A

vármegye mozaikos szerkezetéből is következett tehát, hogy 1920-előtt az eltérő adottságú tájak népe sajátos szimbiózisban élt egymással: elcserélték javaikat, és a változatos formájú kereskedelmi tevékenység során hatottak egymás műveltségére is (VIGA 1990.). Népek, vallások, életmódok, gazdasági stratégiák és akár kordivatok szerint változó gazdálkodási formák keveredtek és hatottak egymásra Zemplénben. Sietek megismételni, hogy mindez nem egy romantikus állókép, hanem többszázados történeti folyamat, ami részleteiben is egészében változott, s a különféle változások különböző hatást gyakoroltak a térség egyes részleteire és/vagy egészére.

Zemplén vármegye tagoltsága tükröződik abban is, hogy a 18. század utolsó harmadában 452 településéből 26 volt mezőváros jogállású, s hogy a zempléniiek a vármegyén belül 19 vásáros helyet látogattak. Ezekon kívül a 10 vásáros helyet kerestek fel rendszeresen a szomszédos vármegyékben: *Sárosban Bártfa, Eperjes, Kurima, Sóvár és Hanusfalva, Abaújban Kassa és Szikszó, Borsodban Miskolc, Szabolcsban Kisvárd, Ung vármegyében pedig Ungvár* sokadalmait látogatták (TAKÁCS – UDVARI 1989. 363-364.) Zemplén belső vásárai közül – a sokadalmait felkereső falvak száma alapján – *Homonna és Sztropkó* volt a leglátogatottabb a 18. század utolsó harmadában (TAKÁCS – UDVARI 1989. 366-367.), s csak a harmadik helyen állt ebben a tekintetben a megyeszékhely *Sátoraljaiújhely* forgalma. A Miskolc – Szerencs – Sárospatak út onnan Kassára vezetett tovább, de magához vonzotta Újhely a Bodrogköz falvait, Szabolcs vármegye több mikrorégióját, és a Bodrog, Laborc és Latorca síkságának településeit is. Jelentős szerepe volt a térség termékcserejében, s hatalmas területek gabonafeleslege innen jutott tovább északi irányba a közvetítő kereskedők révén (BÁCSKAI – NAGY 1984. 74-75., TAKÁCS – UDVARI 1989. 367.). A látogatottság sorrendjében *Varannó, Nagymihály Gálszécs* volt a további sorrend, mellettük másodlagos szerepe volt *Zemplén* és *Királyhelmec*, még kisebb *Lelesz, Töketerebes, Tárkány* és *Szinna* vásárainak (TAKÁCS – UDVARI 1989. 370-372.).

A fentiek alapján kirajzolódik, hogy Zemplén vármegye sokadalmainak helye és jellege organikusan illeszkedett a térség földrajzi tagolódásához és népcsoportjainak létformáihoz. A folyóvölgyek és azok közlekedőútjai a tájak és létformák között képeztek hidat. A megye felső részében a természeti javak, az állattartás és a rájuk szerveződött háziipar és kézműipar adta a csereeszközöket, amiért a vármegye délebbi részéről vagy nagyobb távolságról jutottak kenyérgabonához és más élelemhez. A megye derekában fekvő mezővárosok inkább kiegyenlítő szerepet vállaltak a felső és a déli vidékek között, míg a déli területek – különösen Tokaj-hegyalja – már a síkvidéki mezőgazdálkodók vásárainak képét mutatja, ahol a kézművesek termékei kiegészültek a felső tájakról érkező specialisták produktumaival. Mindezt a mezővárosokat ellátó (heti)piacok rendje egészítette ki, amelyeknek növekedett

a szerepe a polgárosulás során városiasodó településeken, viszont csökkent a falusias létformában rögzülő, jogállásukat tekintve mezővárosi közösségekben.

Külön is említenem kell Tokaj-hegyalja 18-19. századi vonzását, ami rendkívül erős hatást gyakorolt Zemplén fentebb vázolt sokszínű gazdasági kapcsolatára és forgalmára. Hogy a történeti borvidék a vármegye felsőbb tájainak fontos felvevő piaca volt, s az volt a Tiszántúl érintkező térségének is, annak egyik fő oka ugyancsak természetföldrajzi eredetű: a vármegye vizei a Tisza irányában siettek a síkvidékre, így – mind a vízi szállítás, mind a vizeket kísérő szárazföldi kereskedelmi utak mentén – ez volt a tárgyi javak forgalmának legfőbb természetes útja. A vármegye déli része, hangsúlyosan is Tokaj-hegyalja kapuja, a tokaji Tisza-rév fontos forgalomgyűjtő hely volt: az ott összeszűkülő Tisza-ártér adta átkelési lehetőség az érintkező tájak – Nyírség, Hegyalja –, valamint Erdély és Felső-Magyarország távolsági áruszállítása és személyforgalmának csomópontja volt. A tutajokon és kishajókon érkező árut és a hegyaljai bort innen szekerekkel szállították tovább. Amint Frisnyák professzor összegzően megfogalmazta, a tiszai ártér másik szükülete Tiszalúc és Tiszadob között volt: itt terelték át a Hortobágy és a Hajdúság kiterjedt legelőin nevelt szarvasmarhákat Felső-Magyarország piacaira. Tiszalúc a 16. század közepéig, a török délvidéki térnyeréséig a szerémségi bor legtávolabbi kikötő és átrakóhelye volt: innen szekereken utazott tovább a bor Kassára, Eperjesre és más felföldi városokba. A 18. században és a 19. század első felében Tiszalúc Miskolc „kikötőjeként” fogadta az Északkeleti-Kárpátokból úsztatott faanyagot és az erdélyi só szállítmányokat (SZABÓ 1934. 89-97., IVÁNYI 1906. 1-54., FRISNYÁK 2000. 327-338., FRISNYÁK 2009. 183-184.).

A másik tényező gazdaság- és társadalomtörténeti: Tokaj-hegyalja amely századokon át mind hazai, mind külföldi fogyasztókat látott el különleges minőségű, nagy értékű borával, relatív pénzbőségével, viszonylagosan magas lélekszámú és egymáshoz közel fekvő – jelentős részben mezővárosi jogállású – településeivel, rendszeres és rendkívüli munkaerőigényével tömeges behozatalra szorult a különféle kézműves nyersanyagokból és a háziipari termékekből is. A térség gazdasági súlypontját képezte, a 17-18. században Magyarország egyik leggazdagabb és legsűrűbben lakott vidéke volt: 887 km² területén huszonnyolc település, köztük tizenkét mezőváros helyezkedett el. A hegyaljai oppidumok a 18-19. században évenként négy-négy, Tokaj és Sátoraljaújhely pedig évente hat-hat országos vásárt tartott. A sokadalmak (évi 52 vásár) idő- és térbeli megoszlása a térség folyamatos ellátását biztosította, s permanens lehetőséget adott az alföldi és a hegyvidéki tájak termékcserejére is. Az, hogy a rendszeres hegyaljai országos vásárok aránylag kevés zempléni település népét gyűjtötték össze, meggyőződésem szerint a kereskedelem rendszeres, s nem alkalmi formáit hangsúlyozza (TAKÁCS – UDVARI 1989. 360-361., 373.). A történelmi borvidék közvetlen ellátó körzetéhez tartozott a Bodrog jobbpartjának térsége, valamint a Tisza – Bodrog – Latorca háromszögében közrezárt Bodroglók, melynek

települései különösen a folyószabályozást, vízrendezést megelőző századokban rendelkeztek jelentős munkaerő felesleggel, s szállították a vízi világ sokféle javát, valamint háziipari termékeiket a hegyaljai piacokra. Hegyalja vonzása azonban kiterjedt mind a délebbi vidékekre, mind a Tiszántúl érintkező tájaira, gazdasági és kulturális hidat alkotva a Tisza két partja között (FRISNYÁK 2000. 327-338., UDVARI 1988. 48-62.). A térség ugyanakkor közvetítő szerepet is ellátott a Felföld irányában: pl. Sátoraljaújhely – a hegyaljai településekkel meglévő kapcsolatai, valamint a Miskolc – Szerencs – Sárospatak felől Kassára tartó országút révén, a Bodrogközt, Zemplén vármegye Bodrog, Laborc és Latorca menti síkságait és Szabolcs vármegye több térségét vonzotta sokadalmába, de össze is kapcsolta őket Kassa és a Felföld vásáros helyeivel (TAKÁCS – UDVARI 1989. 367., VIGA 2013. 104-108.)

II. Ha a dél-zempléni térség, elsősorban Tokaj-hegyalja helyét és specifikus helyzetét meghajtó erőként említettem, akkor utalnom kell annak sajátos társadalmi helyzetére és tagozódására is. Tokaj-hegyalja sajátos földrajzi és társadalmi státusa nem csupán a kézműves tevékenységek kialakulását, specifikus társadalmi réteg megszerveződését tette lehetővé, hanem – a táj gazdasági térszerkezetéből is adódó, de főként a környező, jobbára tőle eltérő adottságú tájakkal meglévő kapcsolatrendszerévé – külső piacokat is biztosított a hegyaljai iparúzők számára. (Viszont, a környező tájak termelvényei és kézműves javai is nyitott kapukat találtak a hegyaljai mezővárosok sokadalmain, amit részleteiben befolyásolt egy-egy iparág piacának belső védelme.) Mindez Tokaj-hegyalja *átmeneti, kontaktzóna* jellegében szervesült, s e vidék kereskedelmi kapcsolatainak körei – elsődlegesen persze a legnagyobb értéket képviselő bor révén – gyűrűszerűen tágultak Európa más tájai, hangsúlyosan Közép- és Kelet-Európa irányába (FRISNYÁK 2000. 327-338., FRISNYÁK 2007. 271-278., BELUSZKY 2012. 7-21.) Fenntartotta a differenciált kézműves tevékenységeket a történeti táj komplex gazdasági jellege, a hegyaljai mezővárosok Bodrogközben birtokolt területének hasznosítása, külön meghajtó erőt jelentett természetesen a legnagyobb gazdasági hasznot hozó bortermelés eszközigényének kielégítése. Dinamizálta a mesterségek működését a nagyarányú árutermelés, a bortermelés jövedelmezősége, a szőlőbirtok sajátos jogállása a rendi korszakban, s főként a bortermelő oppidumok relatív autonómiája, társadalmának a környező tájak jobbágyfalvaihoz képest kedvezőbb státusa. A mezővárosi népesség sajátos szükséglete, s az egész paraszt-polgári fejlődés nem csupán a kézművesség volumenét erősítette, hanem annak szerkezetét is árnyalta, strukturálta, amit jelentősen erősített a Tokaj-hegyalján nagy számban jelen levő bebirtokló (*extraneus*) népesség igénye a maga nemesi és városi polgári kellékeivel és elvárásaival (Bodó 1979., Beluszky 2012.). Az új meg új elvárásokra rezonáló áru kínálat, az olykor luxuscikkeket előállító iparok megjelenése nem csupán a gazdasági helyzetről és a társadalmi státusról tanúskodik, hanem a kulturális

habitusról, a bortermelő mezővárosok népességének mentalitásáról is. A városias környezet és a differenciált felvevő kör bizonyára a kézművesek számára is több teret hagyott az egyéni hajlamok, törekvések megvalósítására, ami ugyancsak egyfajta földrajzi és társadalmi mobilitást körvonalaz.

A hegyaljai mezővárosok egyaránt kínáltak társadalmi és gazdasági előnyöket az iparúzóknak: a szerzeményi vagyon középkortól fennálló rendszere lehetővé tette számukra például a szőlőbirtok megszerzését. A 16-17. században a térség növekvő munkaerő szükséglete is igényelte ezen csoportok betelepődését, amit csak erősített a török kiűzését követő gazdasági reorganizáció folyamata. Ezek a meghajtó erők nem hagyták érintetlenül a hegyaljai települések népességét sem, s az – a betelepülőkkel együtt – mind sűrűbbre fonta a kézműves javak előállításának és a kapcsolódó szolgáltatásoknak a szövetét. Az iparban szegény környező tájakkal összevetve különösen feltűnő, hogy – Román János számításai szerint – a 16-17. században Tokaj-hegyalja mezővárosaiban a népességnek 20-25 %-a iparúzó volt. Amíg az említett két évszázadban közel száz kézműves tevékenységet említenek a források, amelyek egy része persze nem vált önálló mesterséggé, addig a céhek felszámolását követően, 1892-ben a gazdasági címtárban már csak jó félszáz volt a kézművesiparok száma, s nem változott jelentősen a második világháborút megelőző évtizedre sem. Ez a történeti folyamat magában hordozza a polgárosulás és a modernizáció tárgyokban és szolgáltatásokban manifesztálódó bővülését is (ROMÁN 1965., ROMÁN 1966. 588-626., GYULAI 2006., VERES 2006.). Mindez természetesen nem csupán a bortermelő oppidumok önellátását szolgálta, hanem a boltok és a piacok-vásárok kínálatát, benne a környező tájak népének igényeit. A differenciált kézműves tevékenység különböző és változó társadalmi státust biztosított a céhek belső és külső tagjainak, a céhen kívülieknek, nem utolsó sorban a háziipari keretek között üzött tevékenységeknek (DOMONKOS 1991. 7-40., DÓKA 2005. 209-242., SZULOVSKY 2005. 243-286., VIGA 2007. 217-232.).

Az előzőek is erősítik Frisnyák Sándor megállapítását: a hegyaljai mezővárosi agglomeráció jószerével egyetlen vásárterületként, ill. piacközpontként működött (FRISNYÁK 2009. 185-186., BENCSIK 1989. 185., BENCSIK 1993., BENCSIK 1997.) Az oppidumok kézművességének változása azonban feltételezi a szomszédos tájakkal való összhangot, egyfajta kiegyensúlyozó szerepet a tárgykészítők és tárgyhasználók között, ami egyaránt megengedi akár a hegyaljai kézművesek időszakos arató munkáját a Tiszántúlon és különféle vándorárusok és – szolgáltató iparosok (*service nomads*) hegyaljai jelenlétét.¹

---

¹ A *service nomads* kifejezést – véleménye szerint R. M. Hayden nyomán – Gunda Béla honosította meg a magyar néprajzban. Gunda 1989. 227., Petercsák 1973., Petercsák 1982.

Nincs lehetőségem ezen a helyen részletezően szólni Dél-Zemplén háziiparáról, jóllehet a különféle javainak, készítményeinek jelentős forgalma évszázadokon át kimutatható a vizsgált térségben (VIGA 2013A.). A problematikának csupán néhány részletére utalok, amelyek a kérdéskör társadalmi beágyazottságára hívják fel a figyelmet. Az egyik, hogy az olyan archaikus technikák, mint a vessző- és a gyékénymunka, amelyek évezredek óta kötnek össze az ember történetében, az elmúlt másfél-kétszáz év során nem csupán az alsóbb társadalmi csoportok gyakorlatában tömbösödtek, hanem térben, földrajzilag is (CSALOG 1962., CSALOG 1963.). Gondoljunk arra, hogy Tokajban az 1890-es években szerveződik először vesszőfonó iskola, hogy periodikusan szűkös megélhetést adjon néhány családnak, amit aztán mindig megszakítások követnek. (Az elmúlt években a Máltai Szeretetszolgálat tanítja újra a kosárfonást.) Az 1920-as évektől a szomszédos *Tiszaladányban* virágzik fel a vesszőmunka: ők készítik egy emberöltőn át a kosarakat a hegyaljai szőlő és gyümölcs szállításához, amit a tokaji vasútállomáson raknak vagonokba. Hasonló kistáji központok szerveződnek a gyékénymunkára a bodrogi *Cigándon* és *Kisgérésben*, amelyek még akkor is tevékenyek, amikor az alapanyagot, a feldolgozásra alkalmas gyékényt már nem a saját határukon gyűjtik, hanem a Tisza túlsópartján, a Rétközben. A cigándi gyékényárusok portékáját – Bencsik János jóvoltából – nyomon követhetjük a 18-19. századi tokaji sokadalomban, Gönyei Sándor 1920-as években készült fotóján pedig az újhelyi vásárban (BENCSIK 1989. 187., ÉBNER /GÖNYEI/ 1929. 109-112.)

Tovább vizsgálendő problémát vet fel az egyes céhes iparágak társadalmának differenciálódása, tanult iparosainak és háttér munkaező bázisának összefüggése is. Az, hogy Zemplén vármegyében és Tokaj-hegyalján a 16-17. században alacsony a kőfaragók, kővágók és kőművesek száma, még nem meglepő, mivel a 18-19. században a nagyarányú építkezésekkel együtt nőtt meg a kőbányák hasznosításának jelentősége, s Magyarországon a 19-20. század fordulóján mintegy 2500 lelőhely szolgáltatott kőanyagot. Az azonban már elgondolkodtató, hogy 1892-ben kevesebbet írtak össze ezekből az iparosokból, mint a térségben művelt kőbányák száma volt. Bizonyos, hogy maga a kőfejtés, s a kőfaragó üzemek munkás létszámát együtt több százra lehet becsülni, az idős bodrogi keresztúriak ma is úgy emlékeznek, hogy „minden második házban kőműves lakott” még a két háború közötti időszakban. Vagyis más „kővidékekhez” hasonlóan, a kőmunka ismerete is valóságos „népiparként” említhető évszázadokig a Hegyalja mezővárosi iparosainak és az alsóbb társadalmi rétegének körében, ami a háttér bázisát adta mind a céhes ipar, mind az építési vállalkozók munkájának.² A kővel való bánni tudás a települések jó

---

² A keresztúri határban is bányászott andezit kiömlési kőzetét évszázadokig építőként alkalmazták. A *Csonka-dűlő* és a *Kakas-hegy* riolitufája és a *Führer-bánya* trachit tufája könnyebben megmunkálható volt, de elég időtálló a lakóházak falazatához. A kőből épült, gyakran alapincézett paraszt-polgári lakóházak karakteres arculatot adtak a mezővárosnak. De a

részén jószerével elemi készség volt, a földrajzi feltételekhez való alkalmazkodás közönséges formája, ami – a többségnek bizonyára szezonálisan – kenyeret biztosított az egyéb tevékenységek mellett. Csoportjaik munkát vállaltak más tájakon, s érkeztek kőmunkások más vidékekről Tokaj-hegyaljára. A bányászatra és a kőfeldolgozásra irányuló nagy volumenű, gyakran nemzetközi vándorlásra jó példa *Erdőbénye* kőmunkája: a lokális köipar kifejlesztésében vándor olasz *riccerek*, *kővágók* játszottak szerepet, a település legnagyobb hatású kőfaragója pedig a szlovák területről áttelepült, Olaszországban tanult *Skodak Cirill* volt (SCHAFARZIK 1904., GASZTONYI 2007. 289-294., VIGA 1997. 483-485.). Tokaj-hegyalja domináns, de változó gazdasági szerepe mellett, Zemplén más térségeinek jelentősége is formálódott a vizsgált korszakban, ami befolyásolta a zempléni parasztnak termelőtevékenységét és értékesítési lehetőségeit. A mezőgazdaság 19. század második felében kezdődő struktúráváltozásában a különböző kapásnövények termesztésének értékesítését segítette a felvásárlás és a kialakuló feldolgozóipar. Ilyen volt Zemplénben a *dohány* felvásárlása, a beváltó hálózat kiépítése a dohánymonopólium bevezetése (1851) után. A Felső-Bodrogi köz homokdombjain – főleg a vízrendezés után – sok parasztcsalád jövedelméhez járult hozzá a dohánytermesztés (Nagytárkány és környéke). A 19. század utolsó harmadától a dohányfeldolgozás adott munkát a paraszti munkából kiszakadók csoportjainak (pl. Sátoraljujhely dohánygyára). A *cukorrépa* termesztésének térhódítását segítette Szerencs és Töketeres feldolgozó üzeme. Az utóbbi az Ondava mente térsége – benne a négy településből álló kis magyar nyelvsziget (*Garany*, *Hardicsa*, *Imreg*, *Szürnyeg*) – lakóinak földművelési rendszerét és a termesztett növények arányait befolyásolta, de kihatott a gazdaságilag fontos ökörtartás hasznóvételére és fajtaváltására is. Még szembevetőbb mindez *Szerencs* esetében: a vasútépítés, majd a Magyar Cukoripari Rt. 1889-ben termelésbe álló gyára a kis hegyaljai mezővárost kistérségi központtá tette, melynek lakossága 1880 és 1910 között két és félszeresére nőtt. Maga az üzem már az alapítása utáni években a népesség majd harmadának, közel 800 főnek adott kenyeret (FRISNYÁK – GÁL 2005. 175-179., GÖÖZ – KÓKAI 2005. 268-272.)

A vizsgált térség gazdasági története erőteljes vándorlásokkal, az időszakos vándorlások és áttelepülések révén pedig társadalmi és kulturális (etnikai) folyamatokkal társult. Éppen úgy meghatározója volt ennek Zemplén felsőbb tájain a szlovákság 18-19. századi előretörése a ruszinság rovására, mint Tokaj-hegyalja mezővárosainak összetett kulturális folyamatai: vallonok, balkáni ortodox „görögök”, németek, különféle szláv csoportok, valamint a Galícia irányából a 18. század végétől nagy számban leáramló haszid zsidóság

---

szőlőkben is évszázadokig találtak a kövekkel a helyben élők: a különféle méretű és anyagú kődarabok tömegével kerültek elő a talajmunkák során. Ezeket is használták építkezéshez, de kő teraszok, gátak, vízgyűjtő medencék is készültek belőle.

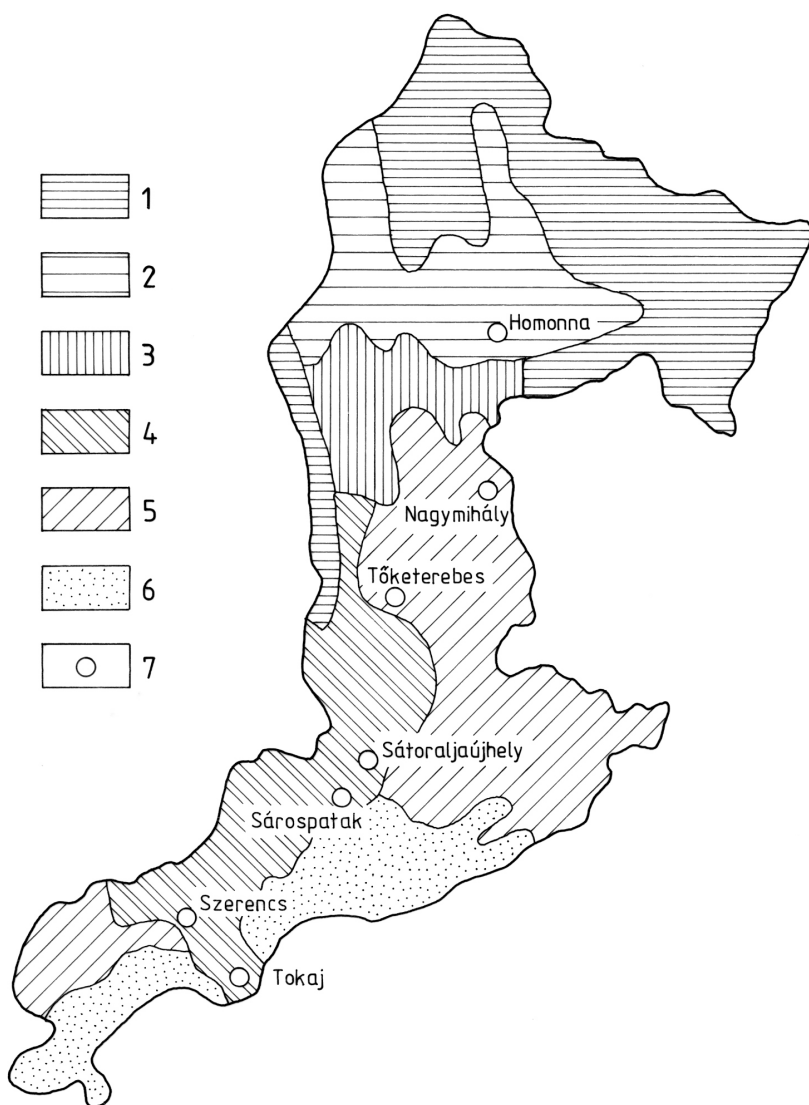
társadalmi és gazdasági tényerése. Mint már utaltam rá, jelentős volt a munkaerő időszakos vándorlása is. Különösen Tokaj-hegyalja nagy munkaigényű szőlőterületei akkumuláltak számottevő munkaerőt a Tiszántúltól Abaúj déli részéig és Észak-Zemplénig, megteremtve ezzel a különböző magyar, szlovák, ruszin, lengyel csoportok gazdasági és kulturális érintkezésének lehetőségét is. Mindez évszázadokig formálta Északkelet-Magyarország interkulturális kapcsolatait (UDVARI 1988., UDVARI 1989., UDVARI 1990., TAKÁCS – UDVARI 1989. 360-361.) A gazdasági és társadalmi problémák persze a másik irányba is lendítették az ingát: a legnagyobb kibocsátók közé tartozó Zemplén megye jelentős népcsoportjainak újvilági kivándorlása a 19. század 70-es éveitől indult meg (KAL'AVSKY 1994. 312-315., BALASSA 1991., TAMÁS 1996. 267-284.). A folyamat csak rövid időszakokra lassult le, és tart napjainkban is.

Irodalom

- BALASSA I. 1991: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát Rt. Tokaj
- BÁCSKAI V.–NAGY L. 1984: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BELUSZKY P. 2009: Hegyalja – a páratlan táj. Gál András–Hanusz Árpád (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára, 13–26. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- BENCSEK J. 1989: A híres tokaji piacok. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 2. 175–187. Sátoraljaújhely
- BENCSEK J. 1993: Tisza-Tokaj kiváltságolt városi társadalma a királyi kamara főhatósága idején (1715-től). Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII-XX. században, 205-332. Miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- BENCSEK J. 1993a.: Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774-1849). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Sátoraljaújhely
- BENCSEK J. 1997: Háziipar. Fügedi Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén népművészete, 55-76. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- BODÓ S. 1979: Tokaj-hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. Ethnographia XC. 480-491.
- BOROS L. 2009: A mezőgazdaság néhány jellemző vonása Északkelet-Magyarországon a 19–20. század fordulóján. Gál András–Hanusz Árpád (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára, 27–44. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- CSALOG Zs. 1962: A magyar népi fonástechnikák típusai. Ethnographia, LXXIII. 302-322.
- CSALOG Zs. 1963: A kosárfonás ún. spirál-technikája a magyar nyelvterületen. Néprajzi Értesítő, XLV. 5-34.
- DANKÓ I. 1991: A magyar vásárok néprajza. Domonkos Ottó (főszerk.): Magyar néprajz III. Kézművesség, 637–702. Akadémiai Kiadó. Budapest

- DOMONKOS O. 1991: A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában. Domonkos Ottó (főszerk.): Magyar néprajz, III. Kézművesség, 7-154. Akadémiai Kiadó. Bp.
- DÓKA K. 1977: A Bodrog szabályozása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. 105–132. Miskolc
- DÓKA K. 2005: A kézművesipar a török kiűzésétől a céhek megszüntetéséig. Szulovszky János (szerk.): A magyar kézművesipar története, 209-242. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. Budapest
- FRISNYÁK S. 2000: Tokaj-Hegyalja gazdasági térszerkezete a 16-19. században. Dövényi Zoltán (szerk.): Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek, 327-338. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest
- FRISNYÁK S. 2005: A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. A földrajz dimenziói, 235–247. Budapest
- FRISNYÁK S. 2007: A bányászat és az ipar történeti földrajza. Baráz Csaba – Kiss Gábor (szerk.) A Zempléni Tájvédelmi Körzet (Abaúj és Zemplén határán), 271-278. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger
- FRISNYÁK S. 2009: Ősi vásárvárosok az Alföld és felső-Magyarország határán. Gál András – Hanusz Árpád (szerk.): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920), 179-188. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs
- FRISNYÁK S.–GÁL A. 2005: Szerencs népességföldrajza (1984/87–2001). Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): Szerencs monográfiája, 175–190. Szerencs Város Önkormányzata. Szerencs
- GASZTONYI É. 2007: A nemfemes ásványok bányászatának újkori története. Baráz Csaba – Kiss Gábor (szerk.) A Zempléni Tájvédelmi Körzet (Abaúj és Zemplén határán), 289-294. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger
- GÖNYEY (ÉBNER) S. 1929: Gyékényszövés a Bodrogtóközben. Néprajzi Értesítő XXI. 109–112.
- GŐÖZ L.–KÓKAI S. 2005: Szerencs gazdasági élete. Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): Szerencs monográfiája, 267–293. Szerencs Város Önkormányzata. Szerencs
- GUNDA B. 1989: A rostaforogató asszony. Múzsák Kiadó. Budapest
- GYULAI É. 2006: Régiók és kézművesség a török kori Északkelet-Magyarországon. Veres László – Viga Gyula (szerk.): Kézművesipar Északkelet-Magyarországon, 7-13. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- IVÁNYI B. 1906: A tiszalúci vám bevételei és azok felhasználása, 1516–1620. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle XIII. 1–54.
- KAL'AVSKY, M. 1994: Vallási és nyelvi viszonyok Zemplénben a 18. század derekán. Liszka József (szerk.): Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részén, 312–315. Acta Museologica, 1–2. A Komáromi Duna Menti Múzeum Magyar Nemzetiségi Osztálya Közleményei. Lilium Aurum. Komárom–Dunaszerdahely
- KÓS K. 1972: Az árucseré néprajza. Népélet és néphagyomány, 9–51. Kriterion Kiadó. Bukarest
- PETERCSÁK T. 1973: Vándoriparosok a Zempléni-hegységben. Ethnographia LXXXIV. 527–548.
- PETERCSÁK T. 1982: Adatok a Zempléni-hegység és az Alföld közötti paraszti árucseréhez. Balassa Iván – Módy György – Ujváry Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 387-403. Debrecen

- ROMÁN J. 1965: Zemplén megye XVI-XVII. századi iparának szakmai és mesterségei, különös tekintettel a Hegyaljára. Történelmi Évkönyv, I. 9-91. Magyar Történelmi Társulat Borsod-Zempléni Csoportja. Miskolc
- ROMÁN J. 1966: Zemplén megye XVI-XVII. századi iparának szakmai és mesterségei, különös tekintettel a Hegyaljára. Makkai László (szerk.): Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI-XVII. századi agrártörténetéből, 565-627. Akadémiai Kiadó. Budapest
- SCHAFARZIK F. 1904: A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Budapest
- SZABÓ I. 1934: A tokaji rév és Debrecen. Debreceni Képes Kalendárium, 89–97. Debrecen
- SZULOVSZKY J. 2005: A kézművesipar helyzetének változásai a céhek megszüntetésétől az államosítás küszöbéig. Szulovszky János (szerk.): A magyar kézművesipar története, 243-286. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. Budapest
- TAKÁCS P. – UDVARI I. 1989: Adalékok a XVIII. századi zempléni vásárok és a vásároló zempléni lakosok történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXVII. 359–381. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- TAMÁS E. 1999: A Bodrogköz népessége a XVIII-XX. században. Vallási és nemzetiségstatisztikai feldolgozás. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 35. Sárospatak
- UDVARI I. 1988: Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. Bencsik János–Viga Gyula (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, 48–61. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- UDVARI I. 1989: Szepességi falvak kapcsolata Tokaj-hegyaljával a 18. század végén. Bencsik János (szerk.): Tokaj és Hegyalja I. 102-114. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- UDVARI I. 1990: Abaúj valamint Torna vármegyék jobbágy népe Tokaj-hegyalján a 18. század második felében. Bencsik János (szerk.): Tokaj és Hegyalja II. 38-46. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- VERES L. 1995: Városi ipar és kereskedelem a 16-17. században. Bencsik János – Orosz István (szerk.): Tokaj. Várostörténeti tanulmányok, I. 125-137. Tokaj Város Önkormányzata. Tokaj
- VERES L. 2006: A 18-19. századi iparfejlődés sajátosságai. Veres László – Viga Gyula (szerk.): Kézművesipar Északkelet-Magyarországon, 13-21. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- VIGA GY. 1990: Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Ethnica. Debrecen
- VIGA GY. 1997: Az erdőbényei kőipar néprajzi vonatkozásai. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV-XXXVI. 463-489. Miskolc
- VIGA GY. 2007: Néprajz. Baráz Csaba – Kiss Gábor (szerk.) A Zempléni Tájvédelmi Körzet (Abaúj és Zemplén határán), 2171-232. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger
- VIGA GY. 2008: A bodrogközi kultúra és társadalom változása a 19–20. században. L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék. Budapest
- VIGA GY. 2013: A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18-20. században). Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc
- VIGA GY. 2013a.: 2013 Dél-Zemplén háziiparának néhány történeti-néprajzi jellemzője. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve LII. 307-322. Miskolc

Zemplén vármegye regionális szerkezete a 19-20. század fordulóján (vázlat, szerkesztette Frisnyák S., rajzolta Dobány Z.). Jelmagyarázat: 1= hegyvidék erdőgazdálkodással és hegyi pásztorkodással, 2= dombvidékek és alföldi öblök túlnyomórészt erdőgazdálkodással, 3= dombvidékek és alföldi öblök vegyes mező- és erdőgazdálkodással, 4= dombvidékek túlnyomó mezőgazdálkodással, helyenként szőlő- és bortermeléssel, 5= síkság, túlnyomó gabonatermeléssel nagyrészt mezőségi és alluviális talajon, 6= mezőgazdaság ármentesített területeken és lecsapolt mocsarakon, 7= fontosabb település, kistérségi központ

A NYÍRSÉGI CSATORNARENDSZER ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

KORMÁNY GYULA

Abstract

Until the second half of the 19th century, the endorheic basins and abandoned river channels of the Nyírség were occupied by smaller or larger lakes, swamps and mire. In the northern parts of the Nyírség, significant inland water management started at the turn of the 20th century (in 1906). Large-scale and continuous activities started after the establishment of the Nyírvíz Water Regulation Association in 1879.

During the inland water management activities the main channels running in the valleys between sand ridges (mainly in north-south direction), 750 km of channels connecting side valleys, creeks and mire with main channels and a 44,7-km-long main channel, also called 'belt channel', which collects the water of other channels and begins at Berkesz and runs into the River Tisza at Vencsellő, were completed.

The most important steps of the construction of the network of channels ended by 1893, however, the areas covered by water were still significant. Therefore, the drainage of inland waters continued until the autumn of 1939, when the network of channels was completed.

The completion of the channel network in the Nyírség is an excellent example of man's environment transformation activity. As a result, the original natural landscape and the traditional form of living changed. The area became an economically diverse part of the Great Hungarian Plain and in terms of the landscape the most beautiful part of it.

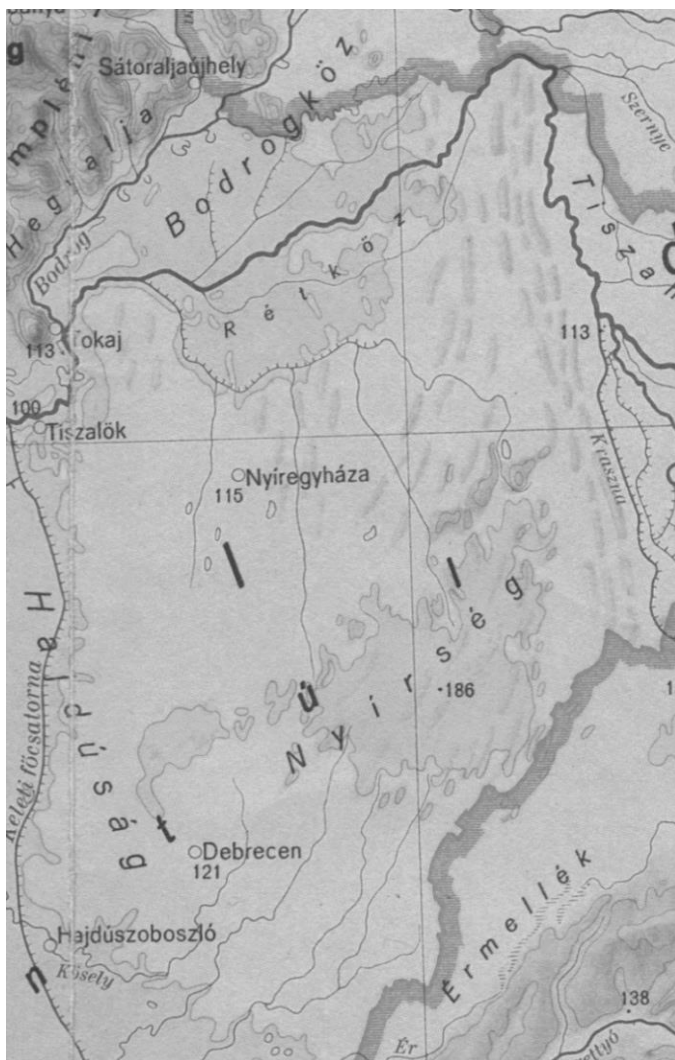
1. A Nyírség vízrajza a belvízmentesítő munkálatok előtt

Az Alföld ÉK-i részén fekvő Nyírség hazánk második legnagyobb (5100 km²) futóhomok-területe. A Tiszántúl síkjából szigetszerűen 20-50 m magasra kiemelkedő felszínét északon és keleten a Felső-Tisza-vidék alluviális területével, délkeleten az Érmellékkel, délen a Berettyó-vidékkel határos, nyugaton a Hajdúság övezi (*1 ábra*).

Amennyiben a Nyírség területének vízrajzi viszonyait, illetve a jelenlegi felszín kialakulását meg akarjuk ismerni, akkor a földtörténeti múltba az új - harmad időszak pliocén kor végéig, a felső-pannóniai emeletig elkerülhetetlen visszatekintenünk.

A pliocén második felében a felső-pannóniai emeletben, hozzávetőleg 5,5 millió évvel ezelőtt, az ország legnagyobb részét borító beltenger fokozatosan feltöltődött, kiédesedett és beltóvá alakult. Az Alföld ÉK-i részén a beltóba az Északkelet-Kárpátokból és Észak-Erdélyből érkező vízfolyások tekintélyes mennyiségű hordalékot szállítottak, a pannón-beltó feltöltődött, s a szárazzá vált felszínén fokozatosan kialakult az új vízhalózat (BORSY Z. 1961). Az akkori vízrajz azonban még jelentősen különbözött a maitól. Abban az időben

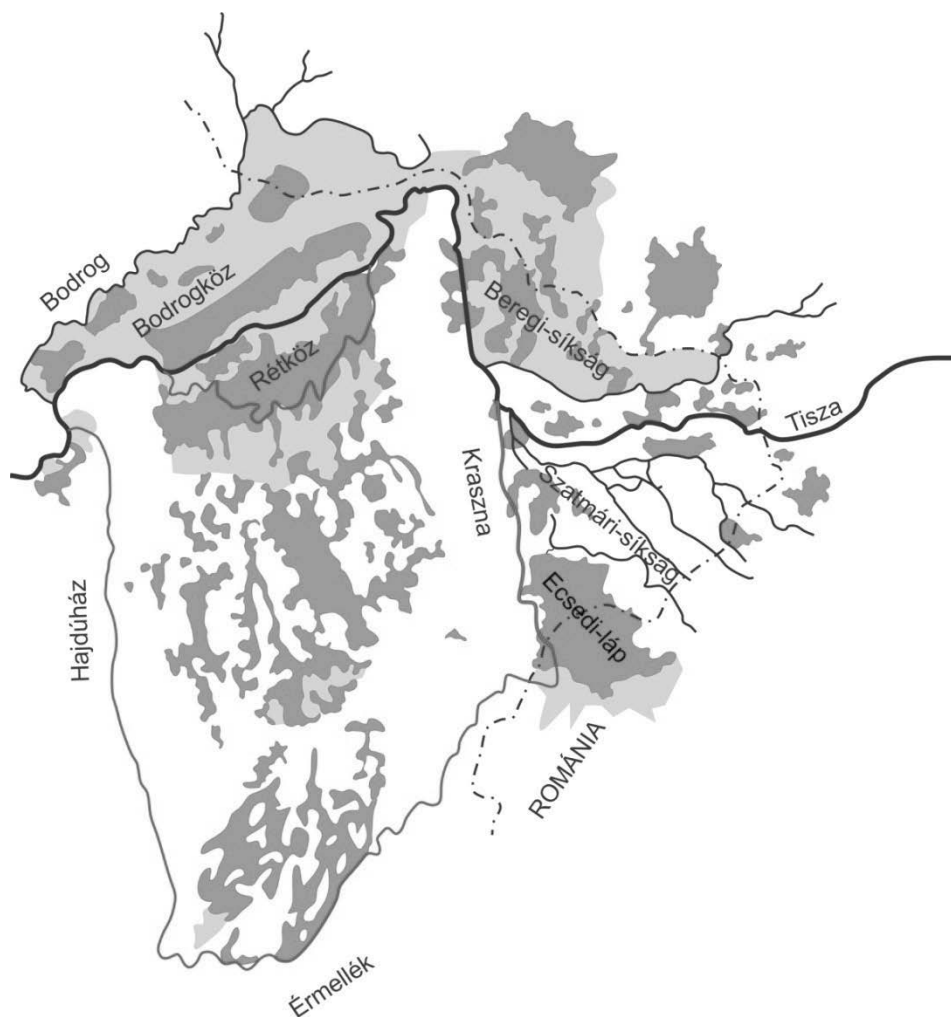
az ÉK- Alföldön a vízfolyások É-D, illetve ÉK-DNY-i futásúak voltak, és a legerősebben süllyedő Körös-vidék irányába tartottak.

1. ábra. A Nyírség földrajzi helyzete. Forrás: Cartographia, Budapest

A földtörténeti negyedidőszak beköszöntése (2,5 millió évvel ezelőtt) jelentős változást hozott a terület fejlődéstörténetében. Ebben az időben a Nyírség északi részére az Ős-Tapoly-Ondava és a Laborc zömmel durva- és középszemű homokot szállított, felhalmozott (BORSY Z.-FÉLEGYHÁZI E. 1982). Későbbiekben ez a sok apró- és középszemű homokot tartalmazó rétegsor képezte a futóhomok bázisát.

2. ábra. A Nyírség területének mintegy 25%-a tó és mocsárvidék. Forrás: A Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság nyomán a szerző szerkesztése

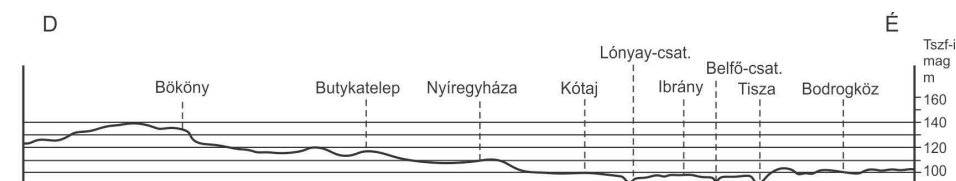
Újabb jelentősebb változás mintegy 45-50 ezer évvel ezelőtt következett be, amikor a Tisza és a Szamos tektonikus mozgások hatására a hordalékkúp keleti peremére, a mai Ér-völgy környékére tolódtak. Ekkor még az észak felől érkező folyók az Ós-Tapoly-Ondava és Laborc keresztülfolytak a Nyírségen. Majd a felső pleniglaciális időszak közepén a Bereg- Szatmári-síkság, a Bodrogi-köz és a Rétköz területe süllyedni kezdett. Mivel az északi részén a süllyedés erőteljesebb volt, ennek következtében a Tisza és a Szamos a pleisztocén végén (20-22 ezer évvel ezelőtt) az Ér-völgyének elhagyására kényszerült (BORSY Z.-

FÉLEGYHÁZI E.1982). Ez a tektonikai folyamat a Nyírségben és a Felső-Tisza-vidéken a vízrajzot teljesen átalakította. E jelenséggel foglalkozó kutatók (BORSY Z.- FÉLEGYHÁZI E.1982) ezt azzal magyarázzák, hogy a pleisztocén végén a Bodrogek, a Rétköz és a Bereg- Szatmári-síkság jobban süllyedt, mint a déli szomszédja, a Tisza és a Szamos szükségképpen észak felé fordult a Bodrogek-Rétköz irányába. A perem-süllyedésben megjelenő Tisza magába gyűjtötte az ÉK-Kárpátokból lefutó folyók vizét és szállította a Tokaji-kapu kialakítása után a Dél-Alföld felé. Ennek eredményeként a negyedkor-végi folyóvölgyek élővizüket elvesztették, holt medrekké váltak. A Nyírség területén a tölgy fázis végén már több száz láposodásnak indult tó volt és számuk a bükk I. fázisban tovább gyarapodott (LÓKI J.2007). A XIX. század második feléig a Nyírség medence jellegű mélyedéseit, az elhagyott folyómedreit kisebb-nagyobb tavak, mocsarak, lápok foglalták el. Területének mintegy 25%-a volt egész évben vagy egy részében vízzel borított terület (2. ábra).

1.1. A csatornahálózat megépítésének előzményei

A Nyírség vízgyűjtő területét két részre osztjuk: a Nyírség vízválasztó vonalától (Téglás - Nyíradony-Nyírbátor-Hodász-Nyírmada-Vásárosnamény) északra fekvő terület háromnegyedének vizeit a Tisza, a délre eső meredekebb részeinek vizeit pedig a Berettyó, valamint a Kállói-ér gyűjti össze. E tanulmányban a vízválasztótól északra lévő térség belvízmentesítésének történetével, a csatornahálózat megépítésének szükségességével és folyamatával, a csatornák, tavak hidrológiai jellemzőivel foglalkozunk. A Dél-nyírségi terület vízrajzi viszonyait területi okok miatt e tanulmányban nem vizsgáljuk.

A vízválasztótól északra fokozatosan lejtő Nyírségben (3. ábra) lépcsőzetesen követik egymást az elhagyott folyóvölgyek, medencék, amelyekben a felszínre kerülő talajvíz és a csapadékból közvetlenül lefolyó vizek nemcsak megrekedtek, hanem a talajra is igen káros hatással voltak, elmocsarasodáshoz, elszikesedéshez vezettek.

3. ábra. A Nyírség a vízválasztótól É-D-i metszete. Forrás: Borsy Zoltán A Nyírség természeti földrajza nyomán a szerző szerkesztése

A lecsapolás előtt, a XIX. század közepéig a Nyírség nagyobb része lefolyástalan terület volt. A lefolyástalanságot a sajátos geológiai felépítés, a domborzati viszonyok és a viszonylag kevés csapadék együttesen idézték elő.

Szárazabb évjáratokban a lefolyástalan felszínre hulló csapadék egy része beszivárogha, mint áramló talajvíz elhagyta a Nyírséget, csapadékosabb időben viszont a homokdombok közötti mélyedésekben összegyűlt víz hasznavehetetlenné tette a művelt területek nagy részét.

A korábbi évszázadokban életet adó, menedéket nyújtó vízi világ a XVIII. században már nagy tehertételt jelentett az itt élő, sokasodó népességnek. Akadályozták a közlekedést, a szántóterület megművelését, terjesztői voltak a tüdőbajnak, a maláriának. Ilyen körülmények között egyre inkább elodázhatatlanná vált a nyírvizek lecsapolásának megoldása.

Az 1790-es évek végén egyes földbirtokosok, de főleg a vármegye kezdeményezett kisebb csatornázási munkálatokat. Mivel ezek a munkálatok csak helyi jelentőségűek voltak, lényegében nem változtatták meg a természet által kialakított ősi vízrajzi állapotokat.

A Nyírség északi részén átfogóbb, jelentősebb belvízrendezés a XIX. század fordulóján, 1806-ban vette kezdetét. A belvizek, mocsarak elvezetésére minden rendszeres műszaki felügyelet nélkül, közerő (rabmunka) igénybevételével megásták az ún. *vármegyei árkokat* (KÁLNAY Z.1938). *Ezeknek az árkoknak túlnyomó részét természetes vízfolyásokba, ún. „folyásokba” vezették.* A vármegyei árkok sekély mélységre beásott medre a különálló, lépcsősen elhelyezkedő mélyedéseket egymással összekötötték és lehetővé tették, hogy ezek vizei a meglévő természetes esés folytán észak felé, homokhátak között lefolyjanak a Rétköz mélyen fekvő részeire. A Rétközre zúdult „nyírvizek” a Tisza szabályozása előtt nem sokat rontottak a kialakult helyzeten, mert alig növelték az ártéren szétterülő víz mennyiségét (IMRE J.1929). Nagyobb bajok csak később jelentkeztek, amikor a Rétköz területét a Tisza meg-megismétlődő árvizei ellen Zsurk-Vencsellő közötti árvédelmi töltés megépítésével (1858) sikerült megmenteni. Ettől kezdve a Tisza árvizeitől megszabadult Rétköz területét a „nyírvizek” árasztották el. Minden év tavaszától nyár közepéig kb. 17- 25000 ha művelhető területet hódított el a lefutó víz a mezőgazdaságtól. A vármegyei árkok megásása sajnos csak részleges eredménnyel zárult, mert megszabadították ugyan a Nyírség északi részét a kedvezőtlen, káros vízrajzi állapotoktól, de ugyanakkor a szomszédos Rétköz területének jelentős részét elárasztották (hozzávetőleg 15-20 ezer hektárt). Itt a víz megrekedt, – árvédelmi töltés miatt nem folyhatott a folyó medrébe – ennek eredményeképpen állandó tavakat, mocsarakat, lápokot alkottak.

A bajok orvoslásának reményében – az 1846-ban megalakult – Felső-Szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízelvezető Társulat megépítette 1858-1863 közötti években az 53,3 km hosszú Belfő-csatornát, amelybe 22 mellékcsatorna szállította az összegyűjtött vizet. A 160,5 km hosszú csatornahálózat képtelen volt elvezetni a nyírségi vizektől is táplált belvizeket. Ennek következtében a Rétközben a csapadékos években több volt a belvíz, mint ármentesítés előtt. Ugyanis a nyílt ártér bezárult, a Belfő-csatorna a tiszaberceli zsilipen át nem

tudta levezetni a területre zúdult tekintélyes mennyiségű vizet a Tiszába. Ugyancsak egyre türethetlenebbé vált a helyzet a Nyírségben is, ugyanis a vármegyei árkok és a birtokosok magánárkai tetemes mennyiségű vizet vezettek le a Rétköz területére, a csapadékos években méretüknél fogva azonban koránt sem voltak alkalmasak arra, hogy a nyíri területeket a belvíztől mentesítsék.

A mesterséges beavatkozással lezúduló nyíri vizek nagyon megkeserítették a rétközi gazdák életét. E rendezetlen vízügyi helyzet jobbítása érdekében a Felső-Szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízelvezető Társulat 1856-ban kezdeményezte, hogy a Nyírségből érkező vizek összegyűjtésére a Nyírség és a Rétköz peremén létesítsenek egy gyűjtő-főcsatornát ún. övcsatornát, amely Berkesztől indul és Vencsellőnél torkollik a Tiszába. A kivitelezési munkálatok 1860-ban el is kezdődtek, de az 1863.évi aszály miatt a munka félbeszakadt, majd a 70-es évek csapadékosága következtében tovább folytatták az építkezést. Ilyen előzmények után alakult meg 1879.III.12-én a Nyírvíz Szabályozó Társulat, s elkészítették a nyírségi vizek szabályozásának tervét (KOLOZSVÁRY Ö. 1905). A terv tartalmazza a völgyeken végig húzódó főfolyásokat, a mellékvölgyekből, öblökből, lápokból a főfolyásokba vezető csatornákat és a főfolyások vizét összegyűjtő főcsatorna nyomvonalát, amely lényegében megegyezett a Felső-Szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízmentesítő Társulat övcsatornára vonatkozó tervével. Ezzel megindult a nyírségi csatornák építésének mérnöki irányítása.

A társadalmi igények feszítőereje, a szántóföldek gyarapításának vágya, a közlekedés rendezetlen helyzete készítette a Felső-Szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízelvezető Társulatot, valamint a Nyírvíz Szabályozó Társulatot egy olyan csatornarendszer megépítésére, amely a Nyírség vízválasztójától északi irányba lefolyó vizeket összegyűjti és levezeti a Tiszába.

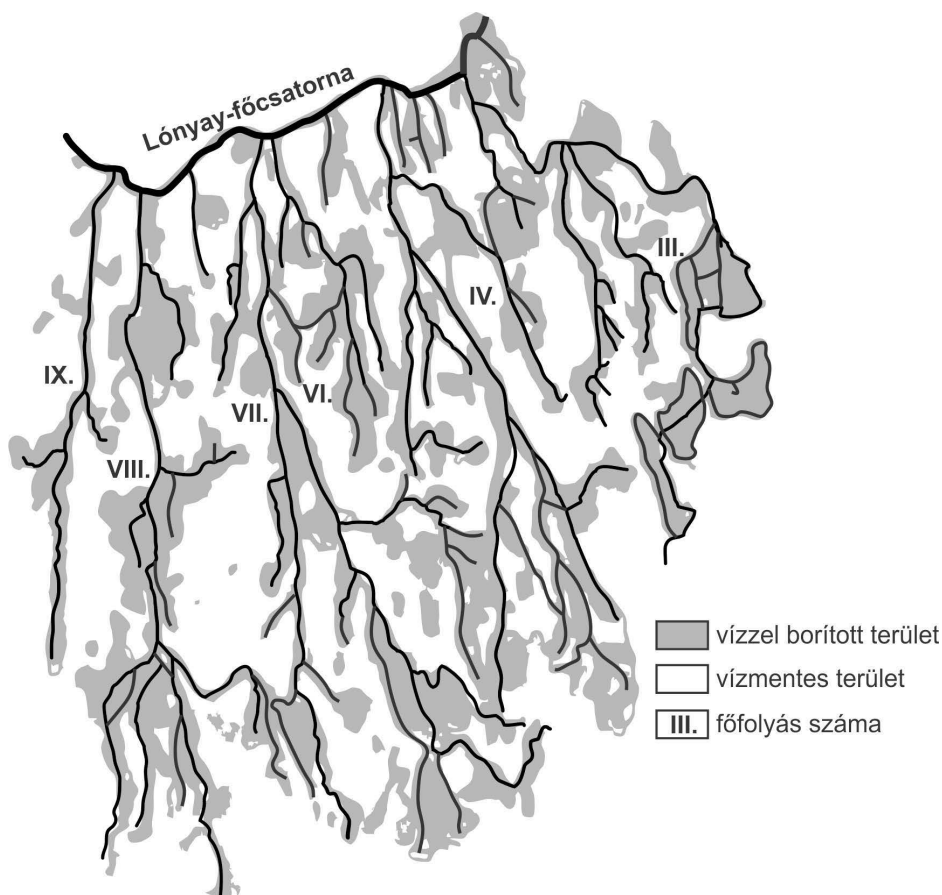
„A két érdekelttség között 1879-ben megállapodás jött létre, mely szerint a gyűjtő főcsatorna tervszerű kiépítését teljes felelősség mellett a Felső-Szabolcsi Tiszai Ármentesítő Társulat vállalja magára, a Nyírvíz Szabályozó Társulat pedig az építési és örök időkre a fenntartási költségekhez egyszer és mindenkorra 250 000 forinttal, mint általánnyal összeggel járul hozzá.” (IMRE J. 1929).

2. A Lónyay- főcsatorna és a Nyíri főfolyások építésének folyamata, hidrológiai jellemzői

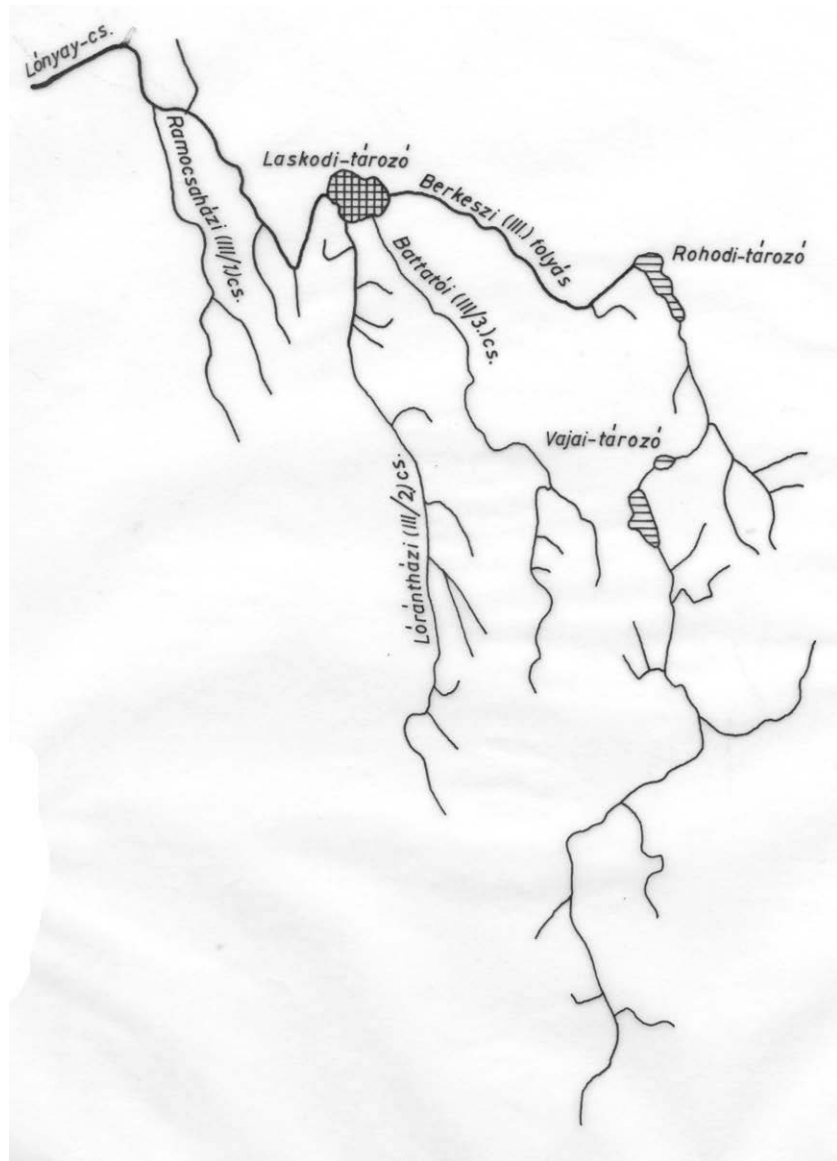
A gyűjtő-főcsatorna (ún. övcsatorna) építését 1879. év őszén kezdték el és 1882 novemberében fejezték be. A 44,7 km hosszú főcsatorna a két társulat árterének határvonalán Berkesztől kiindulva a 4-es számú főközlekedési úton átívelő hídnál kezdődik és Vencsellőnél (1964-től a szomszédos két település összevonásával Gávavencsellő elnevezéssel szerepel) szabad folyással ömlik a Tiszába. A nyírvízgyűjtő főcsatornát 1884-től Lónyay-csatornának nevezik.

Nevét arról a Gróf Lónyay Menyhérről kapta, aki nemcsak az Andrássy-kormány pénzügyminisztere, majd miniszterelnöke volt, de 30 éven keresztül, 1854-1884-ig ellátta a Felső- Szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízelvezető Társulat elnökének tisztét is. Tiszteletére és munkásságának elismeréseképpen kapta nevét az új csatorna.

A főcsatorna elkészültét követően, 1883-1885 között többnyire a vármegyei árkok nyomvonalát követve épültek 750 km hosszban a „Nyíri-főfolyások”, amelyek a Nyírség vízválasztójától északra lévő területek vizét juttatják a gyűjtő főcsatornába (4. ábra). A három év alatt elkészült 750 km hosszú csatornahálózat 3.308426 m³ földmozdítással, 2000, sőt 4000 földmunkás (kubikos) alkalmazása mellett történt (Imre J. 1929). A főfolyásokhoz kisebb csatornák kapcsolódnak, egy-egy főfolyás csatornarendszerének hossza 32-35 km között változik 300-400 km²-nyi vízgyűjtő területtel (5. ábra).

4. ábra. A vármegyei árkok nyomvonalát követő főfolyások. Forrás: Nyírvíz-Szabályozó-Társulat ártéri térképe nyomán

5. ábra. A III. főfolyás csatornarendszere. Forrás: A Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság nyomán a szerző szerkesztése

A Lónyay- főcsatornába összesen hat számozott (III-IX-ig) főfolyás és több kisebb csatorna torkollik. (A „főfolyás” elnevezés az állandó vízszállításra utal). Ezek közül a III. (Berkeszi vagy Vajai ff.), IV. (Máriapócsi ff.) és a VIII. (Érpataki ff.) szabad folyással, a VI. (Sényői ff.), VII. (Kállai ff.), és a IX. (Simai ff.) főfolyások vize mivel fenékszintjük alacsonyabb mint a Lónyay-

csatornáé, ezért szivattyúk segítségével jutnak a gyűjtő-főcsatornába. A Lónyay-főcsatorna magas vízállása esetén azonban mindegyik főfolyás vize csak szivattyúk továbbításával juthat el a Tiszába.

1. táblázat. A Lónyay-főcsatorna és a főfolyások jellemző hidrológiai adatai

Vízfolyás neve	Teljes hossza (km)	Vízgyűjtő terület			Átlagos esése (cm/km)	Vízállás, cm		Vízhozam m ³ /s			Gátak hossza, km	Magasság part, km
		Kiterjedése km ²	Legmagasabb	Legalacsonyabb		L K V	N V	L K Q	K Ö Q	N Q		
			Fekvésű pontjának tszf-i magassága									
Lónyay- csat.	44,7	2086,8	183	95	0,6	25a.	230	0,05	3,19	27	33,6	9,1
III.sz. Vajai főfolyás	47,5	310	146,5	98,5	1,2	18b.	89	0,01	0,41	6,5	-	-
IV.sz. Máriapócsi főfolyás	37,5	318,7	150,1	97,5	1,3	15c.	130	0,02	0,37	8,5	8,1	1
V.sz. Nyírbogdányi főfolyás	5,5	12,4	131,5	102,5	0,6	-	-	-	-	-	-	-
VI.sz. Sényői főfolyás	18,78	71,7	114,9	97,2	1,4	-	-	-	-	-	5,4	-
VII.sz. Kállói főfolyás	54,63	426,5	156,7	97,13	1,1	10d.	165	0,02	0,51	7,5	12	1,8
VIII.sz. Érpataki főfolyás	33,5	380,7	164	95,7	1,5	30 e.	130	0,01	0,56	4,8	8,6	-
IX.sz. Simai főfolyás	31,62	306	142	105,3	0,8	-	-	-	0,2	0,7	19,2	1,9
Jelmagyarázat		A vízállások, vízhozamok mérésének helyei:										
LKV	legkisebb vízállás	a	Kótaj									
NV	nagyvízállás	b	Berkesz									
LKQ	legkisebb vízhozam	c	Levelek									
KÖQ	közép-vízhozam	d	Oros									
NQ	nagy-vízhozam	e	Nyíregyháza									

Jelmagyarázat:

LKV=legkisebb vízállás

NV=nagyvízállás

LKQ=legkisebb vízhozam

KÖQ=közepes vízhozam

NQ=nagy vízhozam

Az észlelések helyei: a = Kótaj, b = Berkesz, c = Levelek, d = Oros, e =

Nyíregyháza

Forrás: A Felső-Tisza-Vidéki Vízügyi Igazgatóság nyomán a szerző szerkesztése

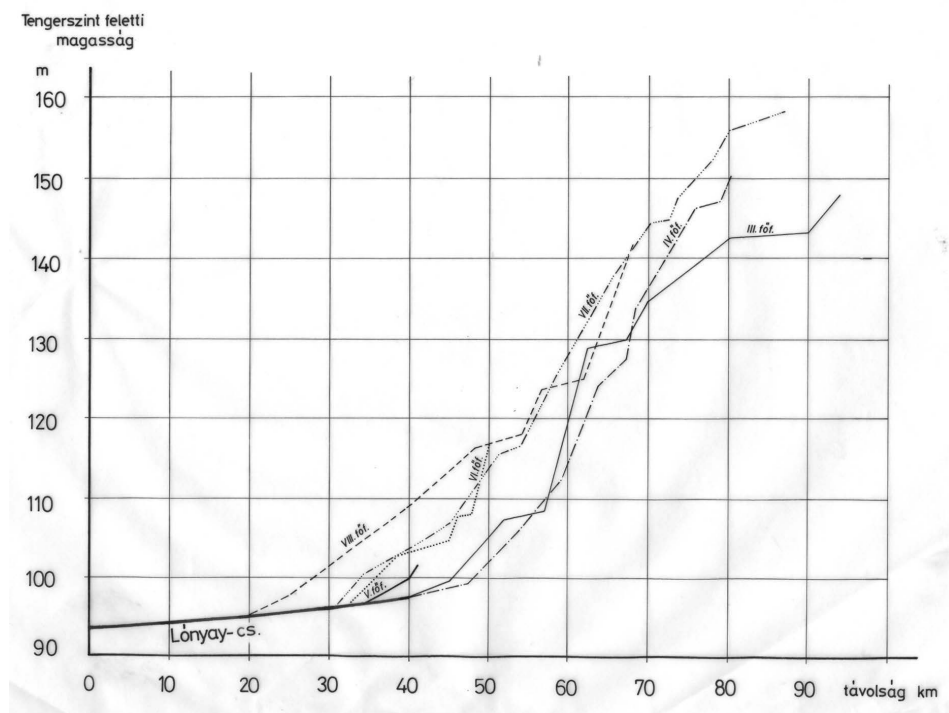
A Nyírség belvízelvezető csatornahálózatának főbb jellemzőit K-ről Ny felé haladva mutatjuk be. A Berkeszi vagy Vajai (III.sz) főfolyás Nyírbátor határából indulva 47,47 km hosszon gyűjti össze ÉK-Nyírség Ny-i részének „nyírvizeit” és Bekesznél éri el a Lónyay csatornát. A főfolyást kísérő egykori folyómeder völgyekben alakították ki a Vajai és a Rohodi tározót. A Máriapócsi (IV.sz) főfolyás a Közép-Nyírség K-i részének olvadék és csapadékvizeit gyűjti össze és Demecsernél vezeti a Lónyai csatornába. A Nyírbogdányi (V.sz.) és a Sényői(VI.sz.) főfolyás a legjelentéktelenebb. Előbbi hossza 18 km, vízgyűjtőterülete 65 km², az utóbbi hossza 5 km, vízgyűjtőterülete 12,4 km². A Kállai (VII.sz) főfolyás a leghosszabb (54,63 km) a Közép-Nyírség központi részének belvizeit gyűjti össze és szállítja a befogadóba. A főfolyáson létesítették a Harangodi tározót. Nyíregyházát átszelő Érpatak (VIII.sz) főfolyás Nyíradony határában ered, 54,63 km után Kótajnál torkollik a Lónyay csatornába. A vízgyűjtő felső részéről levezetett belvizek táplálják az Oláréti és a Nagyréti tározót. A Nyíregyháza Ny-i részén átfolyó Simai (IX.sz) főfolyás Újfehértó határából indulva 31,62 km hosszan gyűjti össze a Nyugati-Nyírség belvizeit és Bujnál éri el a gyűjtő főcsatornát.

A nyíri csatornák vízkészletének legfontosabb származási helye a felszínről lefolyó csapadékvíz, valamint a talajvíz. A csapadék időbeli változásának megfelelően a csatornahálózatban kora tavasszal a hótakaró elolvadása után folyik a legtöbb víz. Április második felétől csökken, majd a nyár eleji esőzések hatására ismét emelkedik a csatornák vízszintje. Nyár végétől az őszi esőzések beálltaig nagyon kevés víz kerül lefolyásra. Novembertől kezdve ismét emelkedik a csatornák vízszintje. A csatornáknak a felszíni vizek elvezetésén kívül jelentős a talajvízszint szabályozó szerepe is. Ugyanis a főfolyások a talajvíztől mindig kapnak utánpótlást, s ennek köszönhetően többségük még a nyári hosszantartó aszályos időszakban sem száradnak ki. A gyűjtő-főcsatorna és a főfolyások legfontosabb vízrajzi adatait az 1. számú táblázaton mutatjuk be.

A csatornák vízjárása igen szélsőséges. Magas vízálláskor néhány csatornában (Lónyay- főcsatorna, IX., VII., VIII. főfolyás) ötszázszor-nyolcszázszor több víz folyik, mint kisvízkor. A Lónyay-főcsatorna magas vízállása több esetben okozott már árvíz-veszélyt. Különösen akkor, ha a Tisza árvize tartósan megemeli a csatorna amúgy is magas vízszintjét. A csatornák esése a domborzati viszonyoknak megfelelően különböznek. A legmagasabb (160 m) és a legalacsonyabb (95 m) pontok közötti szintkülönbség 50 – 65 méter. A főfolyások esése 0,3 – 2,8 m/km között váltakozik (6. ábra). Ennek következtében nagy mennyiségű homokot szállítanak a Lónyay-főcsatornába. A főcsatorna csekély mélysége és esése (0,4-0,08 m/km) miatt néhány éven belül oly mértékben feltöltődött, hogy a nyírvíz csatornákon szállított víz befogadására kis mértékben volt képes. A csatornák nagyobb mértékű feliszapolódás elkerülése végett 1888-ban hozzáláttak a főcsatorna és a főfolyások mélyítéséhez. E feladat megoldásával egy időben gátak közé vették a

Lónyay-főcsatornát és a IV., VI., VII., VIII., IX. főfolyás torkolati szakaszát addig a távolságig, ameddig a Tisza érezteti visszaduzzasztó hatását. A főcsatorna menti településeket a tiszai árhullámok Lónyay-főcsatorna töltései közötti visszaduzzasztása veszélyezteti. Ennek érdekében épült meg 2007-ben Gávavencsellőnél egy torkolati árvízkapu, amely megakadályozza a Tisza visszaduzzasztását. A Lónyay-főcsatorna mentén 33,6 km töltés és 9,1 km magas part, a főfolyások torkolati szakaszának két partján 53,3 km töltés, 4,7 km magas part épült. Ugyancsak ebben az időszakban készült el 180 km hosszú mellékcsatorna, s ezzel a nyíri csatornák teljes hossza 935 km-re növekedett. E hatalmas vízrendezési munkálatokat öt év alatt (1888-1893-ig) végezték el.

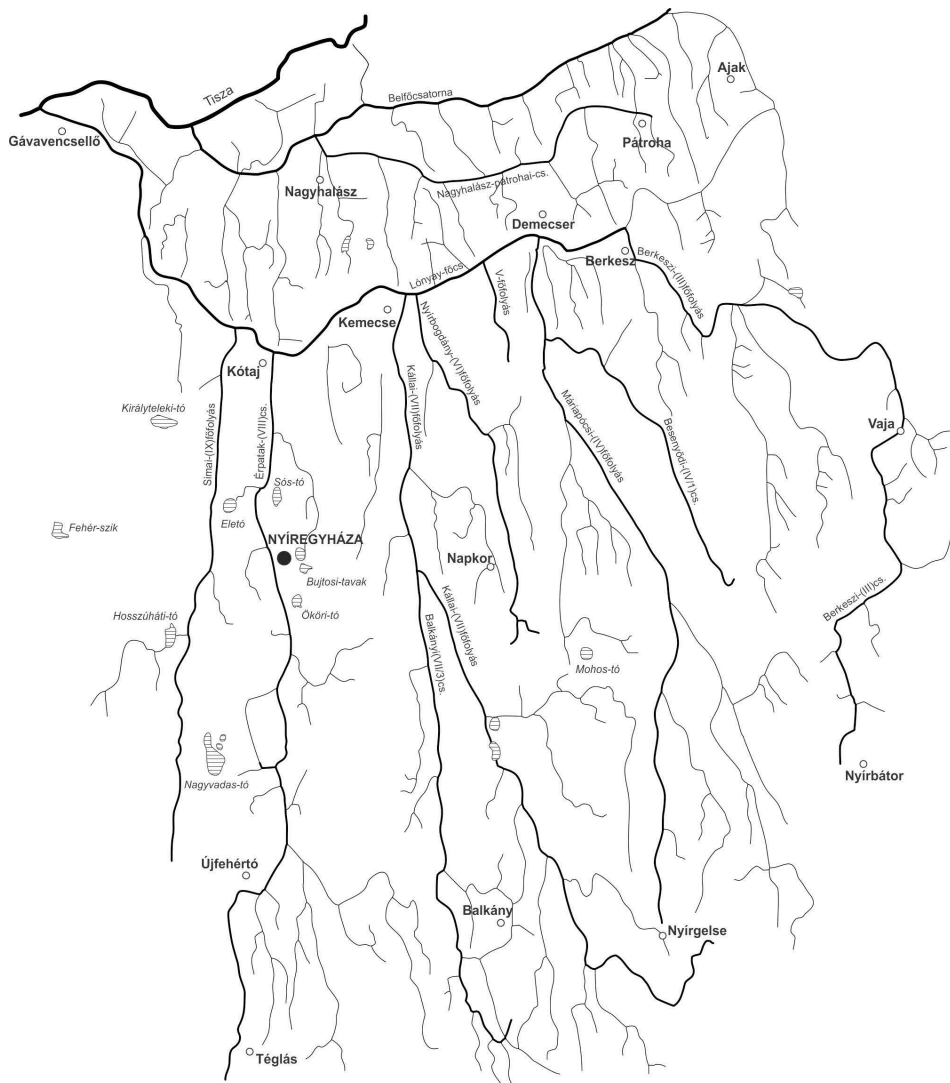
6. ábra. A Lónyay-főcsatorna és a főfolyások hossz-szelvénye Forrás: A Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság nyomán a szerző szerkesztése

A csatornahálózat kiépítésének legfontosabb szakaszai 1893-ra ugyan lezárultak, de még mindig jelentős területek maradtak víz alatt. Ezért a belvízmentesítést a XX. században is folytatják 1939 őszéig, a csatornarendszer teljes kiépítéséig (7. ábra).

Sok gondot okozott a Lónyay-csatorna bal partján a rétközi ősárteréből leválasztott, a főfolyások között maradt mély fekvésű területek víztelenítése. Végül is 1922-1928 között kisebb megszakításokkal a megépült

szivattyútelepek (kéki, demecseri, kemecsei, kótaji) és a hozzájuk kiépített 204 km hosszú mellécsatorna biztosították a belvizek elvezetését.

A nagyszabású lecsapoló munkák eredményeképpen, csak néhány viszonylagos állandó jellegű tó maradt: Nagy-Vadas-tó (110 ha), Nagy-Szik-tó (40 ha), Szelkő-tó (250 ha), Nyírteleki-tó (20 ha), Kállósemjéni Nagy Mohos-tó (10 ha), Ökőri-tó (13 ha), Bujtosi-tavak (8 ha), Nagy fertő (25 ha), Nyíregyházi Sós-tó (12 ha).

7. ábra. A Rétköz és az Észak-Nyírség csatornahálózata. Forrás: A Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság nyomán a szerző szerkesztése

2.1. A nyírségi belvízmentesítés jelentősége

A nyírvizek szabályozása során hatalmas eredményeket értek el a Nyírség területén. A káros vizektől mentesült területeken jó minőségű szántóföldek, rétek, legelők alakultak. Legnagyobb a változás a szántó és a terméketlen területek arányában (2. táblázat).

2. táblázat. A művelési ágak arányainak változásai az észak-nyírségi területen 1846-1930 között (%)

Művelési ágak	1846	1881	1890	1930
Szántó	9,8	9,8	50	60,19
Kert	-	-	-	1,38
Rét-legelő	31,3	31,5	40,0	36,45
Nádas	3	2,9	5	1,98
Vízállás, mocsár	55,9	55,8	5	-
Összesen	100	100	100	100

Forrás: Imre J. A Nyírvíz Szabályozó Társulat története. Nyíregyháza, 1929. pp 92. és a KSH adatbázisa

Míg a csatornahálózat kiépítése előtt csak a homokdombok voltak biztos rozstermő földjei a tájnak, a vizek elvezetésével viszont olyan termőtalajokat nyertek, amelyeken a legigényesebb szántóföldi *növények*, gyümölcs és szőlő termelhető biztos sikerrel. „A szabályozás előtt a földeknek csak tartós szárazság idején lehetett korlátozott mértékben hasznát venni, csapadékos időszakban szinte létezésük is teher volt a gazdaságokra”(Imre J., 1929).

A belvízrendezési munkálatok jótékony hatását legjobban igazolja az a körülmény, hogy az érintett területeken a népesség száma negyven év alatt (1869 – 1910-ig) 45,3 %-kal emelkedett. Évi átlagban 10- 11 %-os volt a gyarapodás. A vizsgált nyírségi területen ilyen arányú növekedésre az említett időszak óta nem volt példa. Sőt a XX. század végétől az elvándorlás és a csökkenő természetes szaporodás következtében évi átlagban 0,4-0,5 %-os népességcsökkenés tapasztalható.

Az ember természetátalakító tevékenységének nagyszerű példáját láthatjuk a nyírségi csatornarendszer megépítésénél. Ennek köszönhetően alapvetően megváltozott az ősi természeti táj, az ősi életforma. Az egykoron mocsár-, tó- és lápvilág helyén mezőgazdasági termelés céljaira alkalmas területek alakultak ki, amelyeket kisebb-nagyobb csatornák hálóznak be.

Kiépülhetett az út- és a vasúthálózat, lehetővé vált az egymástól elzárt területek közötti szorosabb társadalmi-gazdasági kapcsolat megteremtése.

A települések is lemerészkedtek a dombok lábához, s ott terebélyesedtek, szépültek. A Nyírség olyan változáson ment át, hogy az Alföldnek egyik legsokoldalúbb gazdasági térsége lett, tájképileg pedig a legszebb része.

Összegzés

A Nyírség hazánk második legnagyobb futóhomok területe. A XIX. század második feléig medence jellegű mélyedéseit, az elhagyott folyómedreit kisebb-nagyobb tavak, mocsarak, lápok foglalták el, melyek egyre inkább hátráltatták a mezőgazdaság, a közlekedés, a településhálózat fejlődését, terjesztői voltak a betegségeknek. A társadalmi igények feszítő-ereje, a szántóföldek gyarapításának vágya, a közlekedés rendezetlen helyzete miatt elodázhatalanná vált a pangó vizek elvezetése, a vízzel borított területek mentesítése. Jelentősebb belvízrendezés, központi rendelkezés nyomán először a XIX. század fordulóján (1806-ban) indult el a „Vármegyei árkok” megásásával. Átfogóbb belvízmetesítési munkálatok azonban csak a Nyírvíz Szabályozó Társulat megalakulását (1879) követően folytatódott.

E munkálatok során elkészültek a homokhátak közötti völgyekben végighúzódnó, főleg észak-déli irányú *főfolyások*, a mellékvölgyekből, öblökből, lápokból a *főfolyásokba* vezető csatornák és ezek vizét összegyűjtő Lónyay-*főcsatorna ún. övcsatorna. A 750 km hosszú csatornarendszer kiépítése egészen 1939-ig tartott.*

A nagyarányú természetátalakító munkálatok eredményeképpen a Nyírségben csak néhány állandó vizű tó maradt, de ezek is a pusztulás képét mutatják. Az 1960-as évektől a tavak száma gyarapodott azáltal, hogy nagyobb csatornák vizének hasznosítása céljából víztározókat létesítettek.

Irodalom

- BORSY Z.(1961): A Nyírség természeti földrajza. Földrajzi Monográfiák, 5. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp.13-31.
- BORSY Z.(1971): Szabolcs Szatmár megye természeti földrajza. Szabolcs-szatmári Szemle, VI. évf. 3. szám. pp.1-12.
- BORSY Z- FÉLEGYHÁZI E. (1982): A vízhálózat alakulása az Alföld északi részében a pleisztocén végétől napjainkig. Szabolcs-szatmári Szemle, VII. évf. 3. szám. pp.23-32.
- BABOS Z.- MAYER L. (1939): Az ármentesítések, belvízrendezések és a lecsapolás fejlődése Magyarországon. Vízügyi Közlemények. 1939. 21. évfolyam, 1-2 szám, 32-91 és 227-287.
- FRISNYÁK S. (1980): Szabolcs – Szatmár megye 18.- 19. századi történeti földrajzi vázlata. ACTA Academiae Pedagogiae Nyíregyházienses TOM 8/F. Nyíregyháza, pp. 73-83.
- GODA L. (szerk., 1965): Magyarország vízvidékeinek hidrológiai viszonyai. Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet, Budapest. pp. 49.
- HÁGER L. (szerk., 1929): Szabolcs – vármegye fejlődése és kortörténete. Kiadta: Erdélyi Gy.
- IHRING D. (szerk., 1973): A magyar vízszabályozás története. Az Országos Vízügyi Hivatal kiadványa, Budapest. pp. 305-309.

- IMRE J.(1929): A Nyírvíz Szabályozó Társulat története 1879 – 1929. Nyírvíz Szabályozó Társulat kiadása, Nyíregyháza. pp. 285-311.
- KÁLNAY ZOLTÁN (1900): A Nyírvízszabályozó Társulat. In: Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs Vármegye. Borovszky Samu szerk., Apolló Irodalmi Társaság, Budapest. pp. 285-291.
- KENESSEY B. (szerk.,1931): Csonka-magyarországi ármentesítő és lecsapoló társulatok munkálatai és azok közgazdasági jelentősége. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 235 245.
- KOLOSSVÁRY Ö. (1905): Magyarország mederrendező és árvédelmi munkálatainak fejlődése 1899- ig. A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium kiadványa. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai RT. Nyomása, Budapest. pp.117-119.
- KORMÁNY Gy.(1983): 100 éve épült a Lónyay- főcsatorna. Szabolcs – szatmári Szemle, XVIII. évf. 4. szám. pp. 35-43.
- KONECSNY K. (2008): Nyíregyháza vízrajza és vízgazdálkodása. In: Frisnyák S. (szerk): Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza, pp.37-49.
- LÓKI J. (2007): Nyíregyháza természetföldrajzi képe. Szabolcs- Szatmár-beregi Szemle, XLII. évf. 3. szám. pp-263-294.
- [https://hu.wikipedia.org/wiki/Lónyay-főcsatorna](https://hu.wikipedia.org/wiki/L%C3%B3nyay-f%C3%B3csatorna)

A DOHÁNYKERTÉSZEK SZEREPE A MAROSSZÖG 18-19. SZÁZADI TÁRSADALMI-GAZDASÁGI VÁLTOZÁSAIBAN

KÓKAI SÁNDOR

Abstract

The tobacco gardeners in Marosszög occupied a higher position in the social-economic life in the 18th-19th century. Marosszög's tobacco culture had its golden ages between 1780-1860, around this time, it was the most significant tobacco producer region of the historical Hungary. The ancestors of the former tobacco producers in the 19th-20th century after many economic diversification (e.g.: grain, onion etc.) insisting their ancestor's tradition and legacy until this day are trying to meet the social-political challenges and expectations. The Hungarian nationality of the tobacco gardener villages stayed homogeneous, the local Hungarian population – partly by constrain – could hold into their local nationality, language, custom, identity here. It is outstandingly important that these small villages attached to Serbia and Romania were not touched by the aggressive assimilation. In the past two decades however it has become clear, the identity of these small local Hungarian communities got endangered or eliminated. The quarter century passed by the regime change wasn't about them, they got to a hopeless situation, where their past, which seen better days only preserved by a few hollow churches and abandoned graveyards, for a time.

I. Bevezetés

A dohány megkülönböztetett helyet foglalt el a Marosszög 18-19. századi társadalmi-gazdasági életében. Gazdaságtörténeti jelentősége mellett közvetve a régió településtörténetére, hódoltság utáni újránépesedésére is jelentős hatást gyakorolt. A Marosszög 18. századi újránépesedésében és a „szögedi nemzet” ismételt térhódításában a dohánytermesztő magyar kertészek kiemelkedő szerepet játszottak (BÁLINT S. 1974). A marosszögi dohánykultúra fejlődését mind a természeti tényezők (pl. talaj-adottságok, éghajlat stb.), mind a társadalmi-gazdasági tényezők (pl. Szeged népességének vagyoni differenciálódása, földéhség ismételt megjelenése stb.) döntően határozták meg.

A 18. század első felébe a Szegedről, illetve Csongrád és Csanád vármegyékből kirajzott telepések számára a dohánytermesztés egyfajta kitörési lehetőség is volt a szabad paraszti állapot felé, hiszen nem jobbágyi kötöttségben, hanem kertrendszerben művelték, és utána nem kellett tizedet fizetni, csak a megállapított bért. A dohány munkaiigényes növény, ezért robotban műveltetni nem lehetett. A növény hosszú tenyészidőszaka miatt érthető, hogy az új termék a nyomáson kívüli földeken, az ún. allodiális területeken, illetve a kincstári területeken (jellemzően az überlandokon) jelent meg.

A Marosszög területén megjelenő dohánykertészek elérték, hogy az udvari kamara kedvezőbb feltételeket biztosított számukra, mint a régió nagybirtokosai. Ez azért is fontos sajátosság, mert az 1780-as évektől meginduló tömeges kitelepüléskor ezt a rendszert (az ún. torontáli mintát) vették át valamennyi dohánykertésztelep kialakításakor. A magyarság tömegesebb beáramlására csak a Bánság polgárosítása (1779) és II. József türelmi rendelete (1781) után került sor, mert minden akadály elhárult a dohány félévszázados gazdasági, illetve a dohánykertészek marosszögi térhódítása elől.

A tanulmány hiánypótló a tekintetben, hogy az elmúlt évtizedekben megjelent az egykori Szeged jobbágységeinek (Tápé, Kistelek) monográfiája, miközben – Szőreg (HEGYI A. 1977), Deszk (HEGYI A. 1981) és Kiszombor (MAROSVÁRI A. 2008) monográfiáinak kivételével – érdemtelenül háttérbe szorult Szeged bánsági/marosszögi érdekeltségeinek kutatása.

II. A dohánykertészek és a dohánytermelés megjelenése a Marosszögben

A dohánynak és a dohányzásnak a megismerése hazánkban már a 16. század végén bekövetkezett, az erdélyi fejedelmekhez, illetve a Habsburg uralkodókhoz köthetően. Az Apaffy-, Báthory- és Bornemisza-családok által gyógynövényként is használt dohány, illetve a pestisjárvány idején a nagyszombati orvosok által megelőző módszereként javasolt dohányzás elterjedése Magyarországon a 17. század közepére tehető. Hiába kárhóztatta és tiltotta az egyház (pl. VII. Orbán pápa 1642. évi rendeletében), ill. az erdélyi fejedelmek (1670-1702), a 18. század kezdetére a dohányzás térhódítása megállíthatatlannak bizonyult, s ez egyre jelentősebb hazai termelést is generált. I. Lipót császár már 1670-ben bérbe adta a dohány-kereskedelmet az egész Habsburg Birodalomban. Magyarországon 1702-ben szervezték meg a bérletet (Appaldo), három komáromi, illetve bécsi kereskedő kapta meg e jogot. Ezzel egy időben I. Lipót pátensében kihirdették, hogy Magyarországon mindenki ültethet dohányt, de fővásárolni, szállítani és eladni a birodalom más részeibe csak a bérlőknek szabad. A rendelet érdekessége, hogy még a dohányzáshoz szükséges pipát is csak a bérlőktől lehetett vásárolni.

A bérleti rendszer fennmaradt 1784-ig, ekkor II. József rendeletére bevezették a dohány-monopóliumot, amely a külföldi dohány importját megtiltotta, a Lajtán túli területeken a termesztést engedélyhez kötötte. A dohányt kizárólag a kincstári gyárak – ekkor hazánk területén még egy sem volt – dolgozhatták fel, s az árusítás is az udvari szervek felügyelete alatt állt. Az állam minden konkurenciát kizárt, Magyarországon azonban 1850-ig nem volt egyedárusítás, s a termesztést sem akadályozták az ezzel járó korlátozások. Ezért a Habsburg Birodalom legfontosabb dohánytermesztő területe a Magyar Királyság – ezen belül a Délvidék – lett. Ez utóbbi tény elősegítette, hogy a termelésre legalkalmasabbnak a kötött fekete talajokat tartották és olyan területeket, ahol bőségesen állt

rendelkezésre szabad földterület, ugyanis a dohány rendkívül kizsarolja a talajt, ezért néhány év után talajváltás szükséges. A Bánság és a Bácska nagy kiterjedésű alacsony népsűrűségű térségei és kamarai tulajdonú feketeföldjei egyaránt megfeleltek e feltételeknek. A bánsági dohánytermesztés egyik legfrekvenciáltabb területévé 1718 után a Marosszög vált.

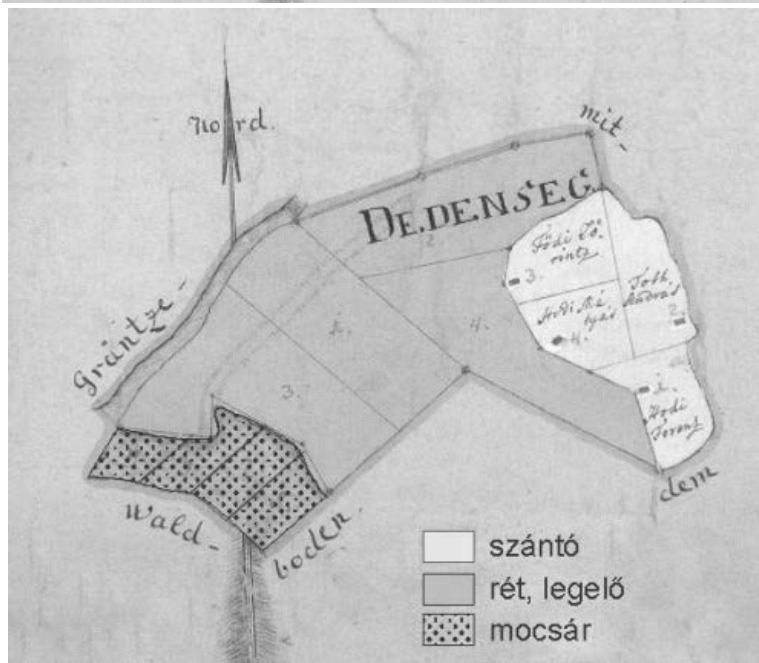
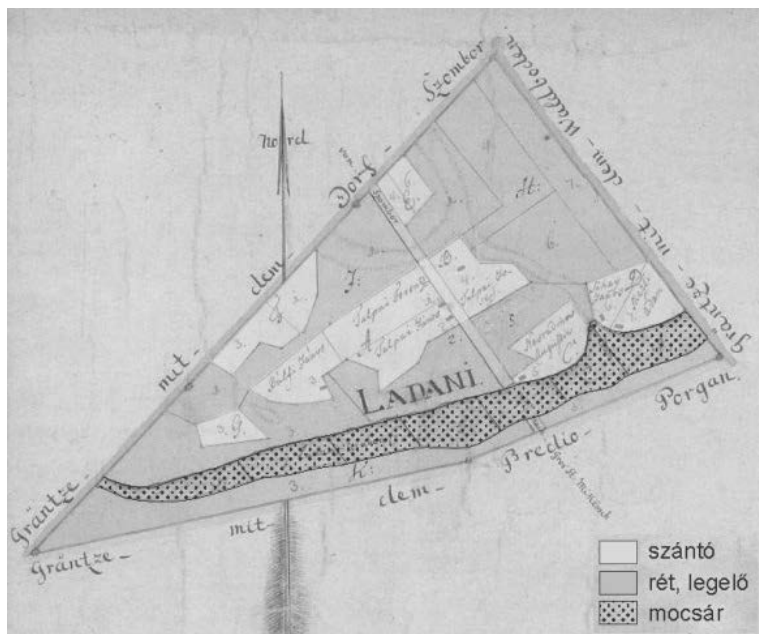
A Marosszög kincstári területein települt első kertészségek egyike Szőreg volt, ahol 100 család telepedett le, de a régió más településeire (pl. Százegyház, Klárafalva, Deszk, Szentiván stb.) is érkeztek szegediek, azonban az 1770-es évekig csak szórványosan. Az 1743. évi adókimutatásnál a deszki kertészek adóztak a legtöbbet (132 Ft) Szeged városának. E tény arra is rávilágít, hogy kezdetben a dohánykertészek megőrizték szegedi házaikat, s csak szezonálisan költözhettek ki. Mindezt az is bizonyítja, hogy Szeged 1750. évi vagyonösszeírásában 24 térvári dohánykertész közül tizenkilencnek volt Szegeden is háza (BÁLINT S. 1974).

A korabeli kéziratos térképek alapján (*1. térkép*) az is megállapítható, hogy ekkor még csak néhány kertész volt egy-egy településen és nem telepszerűen laktak. Bálint Sándor is megemlíti, hogy 1738-52 között 304 család hagyta el Szegedet, akik közül Gyálára 8, Szentivánra 20, Deszkre 44 familia került. A kitelepülők többsége ekkor még szerb, mindössze öt magyar család volt közöttük.

Az 1780-as évektől meginduló tömeges kitelepüléskor az ún. torontáli mintát vették át valamennyi dohánykertész-telep kialakításakor. Az ún. numerosos feles torontáli dohánykertészségek, nagyobb kertésztelekkel (numerussal) rendelkeztek, mint más vármegyeiek, így a kertészek a dohány mellett meg tudták termelni az önellátáshoz szükséges gabonát, ill. állataik részére a takarmányt. Megfelelő állatállománnyal, gazdasági felszereléssel, saját tulajdonukban levő épületekkel és házzal is rendelkeztek, azaz vagyonosabbak voltak, de kiszolgáltatottabbak is. A dohánytermesztés nagyságrendjéről csak szórványos adatok maradtak fenn. 1787-ben Gyálán 340, Szőregen 180, Újszentivánon 140 bécsi mázsa dohány termett. 1801-1806 között az őszentivániak 94 kat. holdon termesztettek dohányt, s átlagosan évi 860 bécsi mázsa termést takarítottak be (BÁLINT S. 1974).

A későbbiek során a kincstár is ezt a Torontálban kialakult dohánytermelési rendszert ültette át a gyakorlatba kertészségeinek létrehozásánál. Egy-egy kertész telke 12 kat. hold (1600 négyszögöl) szántóból, 1,5 kat. hold kaszálóból, 1,5 kat. hold legelőből, 1 kat. hold belső telekből állt. Három kat. holdon feles gazdálkodásban dohányt voltak kötelesek termelni (MANDIS J. 1866.), azonban a családi munkaerő ennyit nem tudott megművelni, ezért a kötelező dohány beültetést egységesen megfelelték: 1,5 kat. hold/év. A termés felét kellett leadni, azonban a másik felére is elővásárlási joga volt a kincstárnak.

1. térkép. Ladány és Dédényszeg dohánykertészei 1799-ben
 Forrás: Hadtörténeti Intézet korabeli kéziratok térképe

A dohány igazi gazdasági áttörést azonban külső hatásra ért el, s csak akkor vált sikernövényvé vidékünkön, amikor az amerikai függetlenségi háború, a nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk tartós európai hiányt és ellátási zavarokat okoztak. Az országos és regionális társadalmi-gazdasági jelentőségét fokozta a II. József által bevezetett dohánymonopólium. A Bánság 11 kerületéből nyolc polgárosítására és a három bánsági vármegye megszervezésére már 1779-ben sor került, de a magyarság tömegesebb beáramlására csak II. József türelmi rendelete (1781) után kerülhetett sor, mely intézkedésekkel minden akadály elhárult a dohány félévszázados gazdasági, illetve a dohánykertészek marosközögi térhódítása elől.

III. A dohány gazdasági szerepe és jelentősége

A Bánságban a királyi kincstári tartományi igazgatóság (Landesadministration), amelyet 1751-ben hoztak létre, Perlas gróf vezetése idején (1752-1768) már figyelmet fordított a temesvári kereskedő társaság tevékenységének fellendítésére is. E kereskedőtársaság termékei között az ismert hazai termékek (gabona, méz, viasz, szarvasmarha, bőr stb.) mellett, már feltűnt a dohány is (BÁRÁNY Á. 1845). A dohánytermesztés ekkori mennyiségére azonban még nem rendelkezünk megbízható adatokkal. 1780-ban Triesztből 3.278.136 font (= 26552,5 bécsi mázsa) magyar leveles dohánnyt és 100,759 font (= 816,1 bécsi mázsa) pordohánnyt vittek, ami mellett a Dunán felfelé vontatott hajókon is roppant sok dohánnyt exportáltak. Az osztrák jövedék (Appaldó) 1783-tól 1818-ig 4.287.674 bécsi mázsa dohánnyt vásárolt össze Magyarországon, s így egy évre átlagosan 120.779 bécsi mázsa esett (MILHOFFER S. 1904). Szeged szerepe már ekkor is kiemelkedő volt (a város határában bizonyíthatóan 1719-től már termeltek dohánnyt). Vedres István leírásából ismert, hogy 1799-ben 40 ezer bécsi mázsa dohánnyt vásároltak fel az Appaldó ügynökei, amely 1809-re 60 ezer bécsi mázsára (SCHWARTNER J. 1809. 336. o.), az 1810-es évek közepére 100 ezer bécsi mázsára emelkedett (REIZNER J. 1895. 499.o.).

„A bécsi Abalda tisztjei itt vannak
Állandóan; a dohánnyt küldik, foglalóznak.
Csak ők mintegy negyven ezer mázsát vesznek,
Pestig viteléért fél tallért fizetnek”
(Vedres I: Szeged v. megnagyobbítandó tanácsháza. Pest, 1799. 24. o.)

Közismert, hogy II. József már egyenesen pártolta a dohányzást és a dohánytermesztést. A bánsági dohánytermesztő községekbe eredeti amerikai (virginiai) dohánymagokat hozatott, s ennek termése lett a nevezetes „császárdohány”. A dohánytermesztés állami támogatása érthető, hiszen óriási

hasznot hozott (pl. Magyarországon ekkor a termelő átlagosan 7 Ft-ot kapott az Appaldó felvásárlójától egy bécsi mázsa /56 kg/ dohányért, amely dohányárúként feldolgozva Ausztriában 120-200 Ft-ért került forgalomba). Mindez jelentős csempészetet is generált, s néhány hazai kereskedő család kezén – rövid idő alatt – óriási vagyon halmozódott fel. 1793-ban Szegedről 40 hajó dohányt (mindegyiken 250 bécsi mázsa rakomány) szállítottak Trieszt felé Károlyvárosig (MAGYAR HÍRMONDÓ 1794. évf. II. rész. 276. old.). 1819-re az Ullmann cég lett a dohánykereskedelem fő tényezője (GYÖMREI S. 1957).

A szegedi illetőségű Ullmann Móric előbb, mint az Appaldó felvásárló ügynöke tevékenykedett, később, mint a Stuck & Co. bécsi cég beltagja kapott megbízást az egész kincstári dohányszükséglet összevásárlására. Megkapta a pesti, debreceni és tolnai kincstári dohányraktárak használati jogát, és az 1819/20-as kampányban félmillió forint tőkét forgatott. Ullmann Móric 1821-ben ajánlatot tett az egész dohányfelhozatal átvételére. Az Ullmann vezette dohányüzlet mind nagyobb terjedelművé vált, s a Wodianer és a Sina család felemelkedéséig (1830-as évek eleje) Ullmann Móric uralta a magyar dohánykereskedelmet.

A magyarországi termelés mennyiségi adatait tekintve az 1800-as évek elejére vonatkozóan 250-280 ezer bécsi mázsás becslésekkel találkozunk, az 1820-as évektől azonban már pontosabb adatokkal követhetjük nyomon a termelés felfutását, illetve a dohány exportját (1-2. táblázat).

1. táblázat. A dohánykivitel alakulása a történelmi Magyarországon (1819-1850)

	1819	1820	1825	1835	1845	1850
Osztrák örökös tartományok	133390	91612	171962	130093	211625	151015
Egyéb országok	43016	57923	44078	na.	55571	79914
Összesen	176406	149535	216040	130093	267196	230929

Forrás: Deyák J. 1826, ill. Milhoffer S. (1904)

A dohányexport mennyiségét tekintve a mindenkori kereslet-kínálat és ehhez kapcsolódóan az évenkénti termés mennyiségét befolyásoló időjárási viszonyok alakulása volt a meghatározó. A kivitel tekintetében a 18. század elejére vonatkozóan becslések állnak rendelkezésre (kb. 25-30 000 bécsi mázsa), mely az 1820-as évekre ennek mintegy ötszörösére emelkedett (1. táblázat). Kisebbszámú ingadozásokkal az 1850-es évekig 180-265 ezer bécsi mázsa között változott a dohányexportunk. A kivitel elsősorban az örökös tartományok, Franciaország és az olasz városállamok irányában volt számottevő. Az 1830-as évek végén a Wodianer család milliós üzleteket bonyolított le a francia kormánnyal, 1839-ben 60 000, 1841-ben 55 000 mázsát szállított oda. Versenyhátrányként lépett fel 1837-ben a bécsi görög Sina cég, amely a gazdákkal előzetes termelési szerződést kötött. Ezeket Návay László, a Csongrád megye által kiküldött bizottság elnöke jogosan nevezte „uzsorás zsarolásnak” (DÁCZER

K. 1994). A termelő 2 Ft-tal a kincstári árnál olcsóbban volt köteles a terményt átadni. Ha a termelő a dohányt másnak adta el, minden mázsáért 50 Ft kötbért tartozott fizetni, tehát az árnak kb. négy-ötszörösét. A termelés volumenét és súlypontjait mutatja az a korabeli jelentés (báró AMBRÓZY 1842. IX.03), amely részletesen közli az Appaldó három hazai dohánybevéltőjében felvásárolt dohánylevél mennyiségét (2. táblázat).

2. táblázat. A Magyar Királyságban 1836-1841 között a beváltási eljárás során felvásárolt dohány (bécsi mázsa)

Év	Pécs	Szeged	Debrecen	Összesen
1836	60 131,13	113 894,01	104 657,40	278 682,54
1837	29 735,81	26 517,95	35 768,60	92 022,36
1838	95 087,03	268 006,51	199 478,35	562 571,89
1839	77 323,84	175 419,30	12 473,54	265 216,68
1840	28 272,82	133 236,57	42 912,20	204 421,59
1841	45 691,56	4309,02	30 786,71	80 787,29
Összesen	336 242,19	721 383,36	426 076,80	1 483 702,35

Forrás: Dáczer K. 1994. adatai alapján saját szerkesztés

Az 1836 és 1841 közötti esztendőkből a Magyarországon szervezett dohánybevéltési bizottságok összesen 1.483702,35 bécsi mázsa dohánylevelet vettek át, ezen kívül Sina báró 1840-ben és 1841-ben még mintegy 100-100000 bécsi mázsát szállított, úgyhogy az Appaldó által felvásárolt mennyiség – nem számítva a finom magyar kerti leveleket és a sarjűdohányt – mintegy 1.600000 bécsi mázsa lehetett, azaz évi átlagban 266 660 bécsi mázsa. A Sina cég 1840-ben és 1841-ben egyidejűleg volt vállalkozó az Appaldó és Franciaország számára, ez pedig azzal járt, hogy az árakat lenyomták, és két éven át a termelést korlátozták. Az 1841. évi adat mutatja, hogy az Appaldó ügynökei – Sina báró akciójának köszönhetően – alig tudtak Szeged környékén dohányt felvásárolni.

Az országos dohánytermelési és kiviteli adatok mellett – témánk szempontjából – kiemelkedő fontosságú Fényes Elek 1842-ben megjelent Magyarország statisztikája c. műve, amely a 156. oldalon a magyar dohánytermelést (kb. 400000 bécsi mázsa) dohánytermelő körzetek (fajták) és vármegyék szerint részletezi (3. táblázat.). A táblázat adatai is megerősítik, hogy az ország legjelentősebb dohánytermelő körzete Szegedhez kapcsolódott (a megtermelt dohány több mint egyharmada), s a legnagyobb dohánytermesztéssel Torontál vármegye rendelkezett.

A kortársak eltérően becsülték meg a dohánytermesztés volumenét, gróf Dessewffy Emil a Budapesti Híradóban publikált cikkeiben az 1846-1847-es évben a termést 600 ezer bécsi mázsára, a termelők számát 60 ezerre, a beültetett területet 200 ezer kat. holdra becsülte. Az 1848-49-es szabadságharc előtt 55.000 kat. holdnyi területről 500.000 bécsi mázsa dohányt értékesítettek.

Kontrollképpen Benda Gyula adatai szerint 1798-ban 300.000, 1819-ben 247.000, 1841-ben 560.000, 1842-ben 400.000, 1845-ben 500.000, 1847-ben 650.000 bécsi mázsa volt az évi termelés.

3. táblázat. Magyarország dohánytermelő körzetei (1842)

Dohánytermelő körzetek	Vármegeyék	Mennyiség (bécsi mázsa)
szegedi dohány	Torontál	70000
	Bács	50000
	Csongrád	12000
	Csanád	1000
debreceni dohány	Szabolcs	60000
	Szatmár	18000
	Bihar	10000
	Közép-Szolnok	2000
pécsi dohány	Tolna	55000
	Somogy	15000
	Baranya	10000
	Verőce	3000
debrői dohány	Heves	20000
aradi dohány	Arad	6000
	Temes	8000
	Békés	2500
váci dohány	Hont	12000
	Nógrád	4000
zalai dohány	Zala	13000
soproni dohány	Sopron	7200
Összesen:	-	378700

Forrás: Fényes E. (1842.) adatai alapján saját szerkesztés

A marosszögi dohánytermesztés gazdasági jelentőségét jelzi, hogy a 19. század közepére a zsidó kereskedők kerültek meghatározó helyzetbe. Wodianer Sámuel és veje /Basch József/ egyaránt jelentős szerepet játszottak Szeged és környékének dohányfelvásárlásában. Basch József Szegeden maradt, és báró Sina György egyik nagybani felvásárlója lett. Wodianer Sámuel Pestre költözött, de a felvásárlási szférája Szeged és környéke maradt. Ugyancsak Pestre költözött Levy Mátyás, aki tanítóként érkezett Szegedre 1794-ben és Wodianer után a legnagyobb gyapjú- és dohánykereskedőként távozott. Wodianer Sámuel és báró Sina György a Habsburg Birodalom két legnagyobb dohányértékesítőjének számított az 1840-es években.

A nyugati országok felé irányuló szállítmányok felvásárlása kizárólagosan báró Sina kezébe került. Az általa vásárolt dohányt a környező településekről Szegedre szállították. 1846-tól kezdve a szegedi dohány egy része Hamburgig

jutott gőzhajón. Wodianer Sámuel és alvállalkozói több irányba is szállítottak. Ők elégitették ki a hazai szükségletet, és kisebb részben a déli szállításokat Fiume irányába. Az 1840-es évekre a német területek felé irányuló szállítás vált meghatározóvá (4. táblázat).

4. táblázat. Szeged átmenő dohányforgalma 1846-ban

Honnan	Hova					
	Szegedre	Hamburgba	Sziszekre	Győrbe	Pestre	Összes
Szeged	—	41862	3600	—	—	45462
Mindszent	4900	—	14785	13501	—	33681
Arad	31085	—	—	—	—	31085
Csongrád	5330	17750	1400	—	—	23080
Tokaj	2400	—	—	—	6867	9267
Tiszalök	2000	—	—	—	4100	6100
Makó— Kiszombor	6295	—	1755	—	—	8050
Szentes	2507	—	1400	—	—	3907
Fönlak	3109	—	—	—	—	3109
Tiszaroff	419	—	3000	—	—	3419
Perjámos	2975	—	—	—	—	2975
Körtvélyes	—	2126	—	—	—	2126
Más települések	3452	—	—	—	—	3452
Összesen	64472	61738	24540	13501	10967	110746

A 4. táblázat az 1846-os év adatait közli, és azt a dohánymennyiséget tartalmazza, melyet vízi úton vittek Szegeden keresztül. Az adatok jelentősége országosan is figyelemre méltó, mivel a történelmi Magyarország legfőbb dohánytermelő vidékeinek a termését és forgalmát fogja át. A Szegedre hozott dohányból mintegy 110746 bécsi mázsát szállítottak el összesen vízi úton. Az adat egyenesen szenzációs, ha tudjuk, hogy Magyarország évi termése az 1834—1838-as években évi 210 ezer bécsi mázsa volt (2. táblázat). Szeged vidékéről származott ennek a dohánynak a 30%-a. Mivel azonban a városba 64 472 mázsa dohány érkezett vízi úton, és csak 45 462 mázsát szállítottak tovább, fel kell tételezni, hogy nem kis mennyiség ment tovább szekereken is.

A legtöbb dohányt (61738 mázsa) Szeged érintésével már gőzhajón vitték el, zömét közvetlenül Hamburgba. Érdemes a szegedi dohánytermelő alkörzetek arányában is vizsgálni a szállítást. A Károlyi és Pallavicini uradalmak termése (Mindszent, Szentes, Csongrád, Körtvélyes, Anyás) 62 890 bécsi mázsa, míg a Maroson (Arad, Makó, Kiszombor, Perjámos, Fönlak) szállított dohány mennyisége 45 174 bécsi mázsa volt. A Szeged környéki kertészek közvetlen Szegedre fuvarozott dohány mennyiségére nincs adatunk, mivel az szekereken

érkezett. Palugyay I. (1853) 150 ezer bécsi mázsás évi szegedi forgalomról szóló korabeli adatát elfogadva, mintegy 20-30 ezer bécsi mázsa körül lehetett a Szeged környéki termés, azaz nem állunk messze az igazságtól, ha a marosszögi dohánytermesztés évi mennyiségét 35-40 ezer bécsi mázsára becsüljük, s ez a Torontál vármegyei termelés felét tehetné ki (3. táblázat).

Az 1851. évi nyílt császári parancs megszüntette a szabad dohánytermelést Magyarországon is. Az abszolutizmus idejétől kezdve, minthogy a dohány állami monopólium lett, a dohány-kereskedelemnek nem volt többé egyéni gazdagodási létalapja. A Wodianer és a Sina cégek főként a vasutak finanszírozására fordították figyelmüket. Fordulópont volt ez a dohánytermelés történetében is, mindazok ellenére, hogy a termelés általában rendszeresebbé, a felvásárlás szabályozottabbá vált, s a termelés nagymértékben emelkedett (5. táblázat). Az engedélyhez kötött dohánytermelés ellenére a dohánytermelők száma és az ültetési terület az 1851. éviről (40.489 termelő, a 35.145 holdon történt ültetés) 1858. évre (a termelők száma 124.495-ra, az ültetett terület 133.864 hold) mintegy három-négyszeresére növekedett, az egy katasztrális holdra eső hozamok azonban érdemben nem változtak.

5. táblázat. A dohánytermelők száma és a termelés változása (1851-1866)

Év	Termelők száma (fő)	Ültetési terület (kat. hold)	Termelt mennyiség (mázsa)	Hozam (hold/mázsa)	Beváltott dohányért fizetve (frt)	Egy mázsa dohány átlagára (frt)	Külföldi kivitel (mázsa)
1851	40489	35145	271649	7,73	1829535	6,73	190686
1855	78142	50145	529325	10,55	4822178	9,11	6844
1860	51844	66769	594814	8,91	4680476	7,87	65765
1865	60464	108304	1123315	10,37	9384348	8,35	156989
1866	57334	105128	608796	5,79	5307947	8,72	123113

Forrás: Milhoffer S. (1904) adatai alapján saját szerkesztés

A dohányjövedék bevezetésével Pesten Beváltási Főüzletvezetőség, és ezen kívül Pesten, Szegeden, Debrecenben, Tolnán, Marosvásárhelyen Dohánybeváltó Felügyelőségek lettek felállítva. A felügyelőségek területei a dohánytermelés változásával együtt változtak. A termelés és a forgalom mennyiségét és minőségét jelzi, hogy: „A cs. és kir. dohányüggyvitel, habár a magyar dohánylevelek átlagos bevásárlása 600 000 mázsát tesz, szivarbúrlevelekbeni szükségletét e nagy mennyiségből nem képes fedezni, hanem a hiányzó búrát csekélyebb szivar nemekre is külföldről megszerezni kényszerül. Erős magyar vágó- és lisztlevelek mennyisége mely külföldre szállítatik, korlátolt számú, és mintegy 100 000 mázsára rúg.” (MANDIS J. 1866. 6. old.). Ekkor a vetésterület 108 ezer kat. hold, ebből 24 ezer kat. holdon

külföldi piacokra termeltek, s 8-10 mázsa/kat. hold termésmennyiséggel számolhatunk (5. táblázat).

Az 1860-as évektől a dohánytermelés területileg teljesen átstrukturálódott, a Marosszög településein e növény szerepe alárendeltté vált. Az első világháborút megelőző években Magyarországon hat dohánybeváltó felügyelőség / budapesti, aradi, debreceni, miskolci, nyíregyházi, szolnoki/, 36 dohánybeváltó hivatal / budapesti, barcsi, csongrádi, érsekújvári, faddi, kiskunfélegyházai, nagyatádi, **aradi**, battonyai, békéscsabai, **csókai**, **nagybecskereki**, **szegedi**, **temesvári**, **zsombolyai**, debreceni, érmihályfalvai, hajdúdorogi, nagykarolyi, nagylétai, polgári, szatmárnémeti, miskolci, kápolnai, mezőkövesdi, rakamazi, nyíregyházi, kisvárdai, nagykállói, nagytárkányi, szolnoki, nyírbátori, vasárosnaményi, jászberényi és tiszaroffi / és 22 dohánygyár működött.

IV. A dohánykertészek betelepülésének településföldrajzi jelentősége

A pozsareváci békekötés idejétől számítva, közel ötven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a magyarság jelentősebb mértékben teret foglalhasson a marosszögi régióban. A dohánykertészek végeleges és tömeges megtelepedésére a Marosszög területén csak az 1770-es évektől került sor, amit elősegített a dohánykertész községek helyzetének kincstári rendezése. A gazdasági racionalitás – elsősorban a munkaerőhiány és a munkaerő- és szakértelem igényes dohánytermelés – felülírta a politikai szándékot és akaratot, így 1773-77-től megkezdődhetett a magyar dohánykertészek beáramlása és sajátos identitású közösségeik kialakulása, mindez azonban a II. József idején végrehajtott első magyarországi népszámlálás Marosszögre vonatkozó adataiban még alig tükröződik (6. táblázat).

A dohánykertészek által benépesített telepeken 1784/87-ben kevesebb, mint ezer fő (909 fő) élt, amely a Marosszög népességének 2,5 %-a volt, természetesen ettől több dohánytermelő élt már ekkor is a régióban, de a nagyobb lélekszámú települések lakóiként nem különíthetők el. A tömeges beáramlást jelzi, hogy Fényes Elek népes dohánytermesztő pusztáin az 1830-as évek végén (7. táblázat) több mint hétezer fő élt, míg geográfiai szótárában (1851) a tizenöt marosszögi dohánytermesztő községben 6172 fő, úgy, hogy Keglevichházáról, Kübekházáról és Bolgártelepről nincs adata, de Magyarpadéról és a Csókához tartozó dohánytermesztő telepekről (pl. Imretelek stb.) sem. Csak az utóbbi két településhez kapcsolódó becsléseinkkel együtt az 1840-es években a Marosszög lakóinak maximum 10 %-a foglalkozhatott dohánytermesztéssel. A szőregi, a deszki, a térvári, a csanádi, az aranyhegyi, a fejéregyházi, a budzsáki, a vedresházi, a dédényszegi, a ladányi és a magyarmajdáni dohánytermelőket is számítva (BÁLINT S. 1974) ez az arány elérhette a 15 %-ot.

6. táblázat. A Marosszög településeinek népességszám változása (1784/87-1910)

Települések	A települ és újra alapítá	Népességszám (fő)				Népesség változása (%) 1784/87-1870	Népesség változása (%) 1870-1910
		1784/87	1851*	1870	1910		
Nagyszentmiklós	1717	5416	8306	9205	10617	170,0	15,3
Németszentmiklós	1752	-	1606	1903	1740	-	-8,6
Perjámos	1738	1823	3662	5215	5348	286,1	2,3
Szerb-Csanád	1717	2402	4600	5385	5649	224,2	4,9
Német-Csanád	1764	999	1736	2059	1538	206,1	-25,3
Egres	1717	1808	2596	3042	3482	168,3	14,5
Öbéb	1773	1020	1998	2872	2494	281,6	-13,2
Batthyányháza**	1773	53	92	230	155	434,0	-32,6
Keglevichháza	1844	-	na.	1071	1191	-	11,0
Sárafalva	1717	2586	4236	3839	3944	148,5	2,7
Nagyszentpéter	1690	2026	4130	4180	3573	206,3	-14,5
Valkány	1736	1800	4012	4331	4809	240,6	11,0
Öbesenyő	1738	3188	7740	7099	5913	222,7	-16,6
M.keresztúr	1773	173	758	615	687	355,5	11,7
Porgány	1773	130	202	762	980	586,2	28,6
Bolgártelep	1844	-	na.	558	725	-	29,9
Törökkanizsa	1647	1157	1982	3249	4691	280,8	44,4
Józseffalva	1753	578	1294	2450	2967	423,9	21,1
Csóka	1717	1191	2410	3405	4245	285,9	24,7
Oroszlámos	1748	1307	1990	2838	3537	217,1	24,6
Ókeresztúr	1752	719	1532	2538	3053	353,0	20,3
Szanád	1717	917	1766	2387	2317	260,3	-2,9
Gyála	1717	1070	1838	2469	2782	230,7	12,7
Hódegyháza	1760	-	1364	1776	1848	-	4,1
Szerbpadé	1717	787	1463	1668	1641	211,9	-1,6
Magyarpadé	1784	-		1601	1998	-	24,8
T.szentmiklós	1717	1270	2860	3252	3530	256,1	8,5
Feketető	1830	514	660	870	1101	169,3	26,6
Egyházaskér	1789	-	486	738	861	-	16,7
Magyarmajdán	1773	295	688	750	758	254,2	1,1
(Kis)Sziget	1785	-	80	161	-	-	-
Podlokány	1785	-	96	120	-	-	-
Fejéregyháza	1804	-	268	327	247	-	-24,5
Rábé	1777	172	322	431	478	250,6	10,9
K.monostor	1782	-	366	542	329	-	-39,3
Kiszombor	1647	981	2586	3712	4107	378,4	10,6
Szöreg	1739	1410	2430	2661	4052	188,7	52,3
Deszk	1746	932	1964	2403	2944	257,8	22,5
Ószentiván	1777	-	354	973	1472	-	51,3
Újszentiván	1746	361	669	1146	1387	317,5	21,0
Kübekháza	1844	-	na.	1705	1817	-	6,6
Ferencszállás	1830	-	202	406	404	-	-0,5
Kláralfalva	1777	86	234	331	570	384,9	72,2
Új-Szeged	1717	67	582	843	-	1258,2	-
Összesen	-	37238	76160	98460	105981	263,5	8,0

* Fényes E. Magyarország geográfiai szótára (1851) alapján ** 1784/87-ben Kisbéb adatai

Porgány- döntően dohánykertész telepekből kialakult települések

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

Amennyiben elfogadjuk, hogy a marosszögi régió Torontál vármegye dohánytermelésének (70 ezer bécsi mázsa) 50%-át adhatta, a katasztrális holdankénti termést pedig nyolc mázsa átlaggal számoljuk és az egy termelőre eső 1,5 katasztrális holdat vesszük figyelembe, akkor egy dohánykertész évente átlagosan 12 bécsi mázsa dohányt termelt. Mindez azt jelenti, hogy a 30-35 ezer bécsi mázsa évi termeléshez 2500-3000 dohánykertészre volt szükség, akik ötfős családokkal számolva is 12500-15000 lakost jelentettek a régióban (az összlakosság 15-20%-át).

A Marosszög energikus pontjain a 18. század végére viszonylag jelentős népességszámmal rendelkező stabil települések alakultak ki, kiaknázva a helyi és helyzeti energiákat, mintegy gyöngyfüzérszerűen elhelyezkedve és kapcsolódva a folyók menti hátságokhoz és az azoktól távolabb elhelyezkedő kisebb-nagyobb ármentes terasz-szigetekhez. A régió településállománya az 1784/87-es II. József féle népszámlálás idején 34 településből állt. Nagyszentmiklós ötezer főnél népesebb mezőváros mellett, négy kétezer főnél és tizennyolc ötszáz főnél népesebb falu, valamint tizenegy ötszáz főnél kisebb népességű község (pl. Tértvár 107 fő, Kisbéb 53 fő, Ladány 51 fő, Dédényszeg 27 fő stb.) alkotta a településhálózat gerincét. Ezen túlmenően azonban a nem önálló közigazgatású három – száz fő körüli vagy annál népesebb – falunak is beillő lakott puszta, valamint a kisebb lakott helyek (pl. vendégfogadók, majorok, malmok, tanyák, és 10 db, egyenként 1-50 fő közötti lakossággal rendelkező további puszta stb.) is a településállomány szerves részét képezték (6. táblázat).

E településszerkezetbe indult meg a 18. század utolsó harmadában a magyar dohánykertészek – a helyi nagybirtokosok és a kamara által is támogatott – betelepítése. Ismereteink szerint az első dohánykertész falu Hódegyháza, mely 1760-ig puszta volt, ekkor azonban a temesvári igazgatóság Szeged környéki magyarokból telepített ide szerződéses községet. 1812-ben a temesvári kamarai hivatal újabb hat évre szóló szerződést kötött Jazova és Hadits nevű dohányültetvényekre.

Magyar dohánykertészek érkeztek 1773-ban négy (Kisbéb, Porgány, Magyarkeresztúr, Magyarmajdán), 1777-ben három (Kláralfalva, Ószentiván, Rábé), 1782-89 között újabb három (Egyházaskér, Kanizsamonostor, Magyarpadé) leendő község területére. 1785-ben gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök Oroszlámos határában négy szerződéses dohánytermelő magyar falut telepített (Újhely, Podlokány, Kis-Sziget, Verboviczi-Sziget), ahol félévszázad alatt a magyarok száma annyira megszorodott, hogy a Batthyány család 1840-ben kápolnát és iskolát építtetett számukra, azonban e telepek az 1848/49-es harcokban zömmel elpusztultak (7. táblázat). A szerződéses dohánykertészek beáramlása az 1830-as évekig folytatódott (Feketető 1830, Ferencszállás 1830-35), melynek eredményét Fényes Elek 1839-ben írt munkájában az alábbiakban foglalta össze:

„Dohánytermesztéssel több ezer család foglalatoskodik, úgy hogy Torontál vármegye 41 nagy népesített pusztáin (ezek közül 37 magyar, 1 német, 1-1

magyar-szlovák, magyar-bolgár, magyar-szerb) csaknem mind dohánytermesztők laknak, s ezek leginkább magyarok. A torontáli dohány szegedi név alatt jön kereskedésbe, mégpedig oly nagy mennyiségben, hogy erre nézve talán egyedül Szabolcs és Tolna vármegyék vetekedhetnek vele. Jóság és kedves íz tekintetéből különösen dicsértetik a deszki és a tordai.”

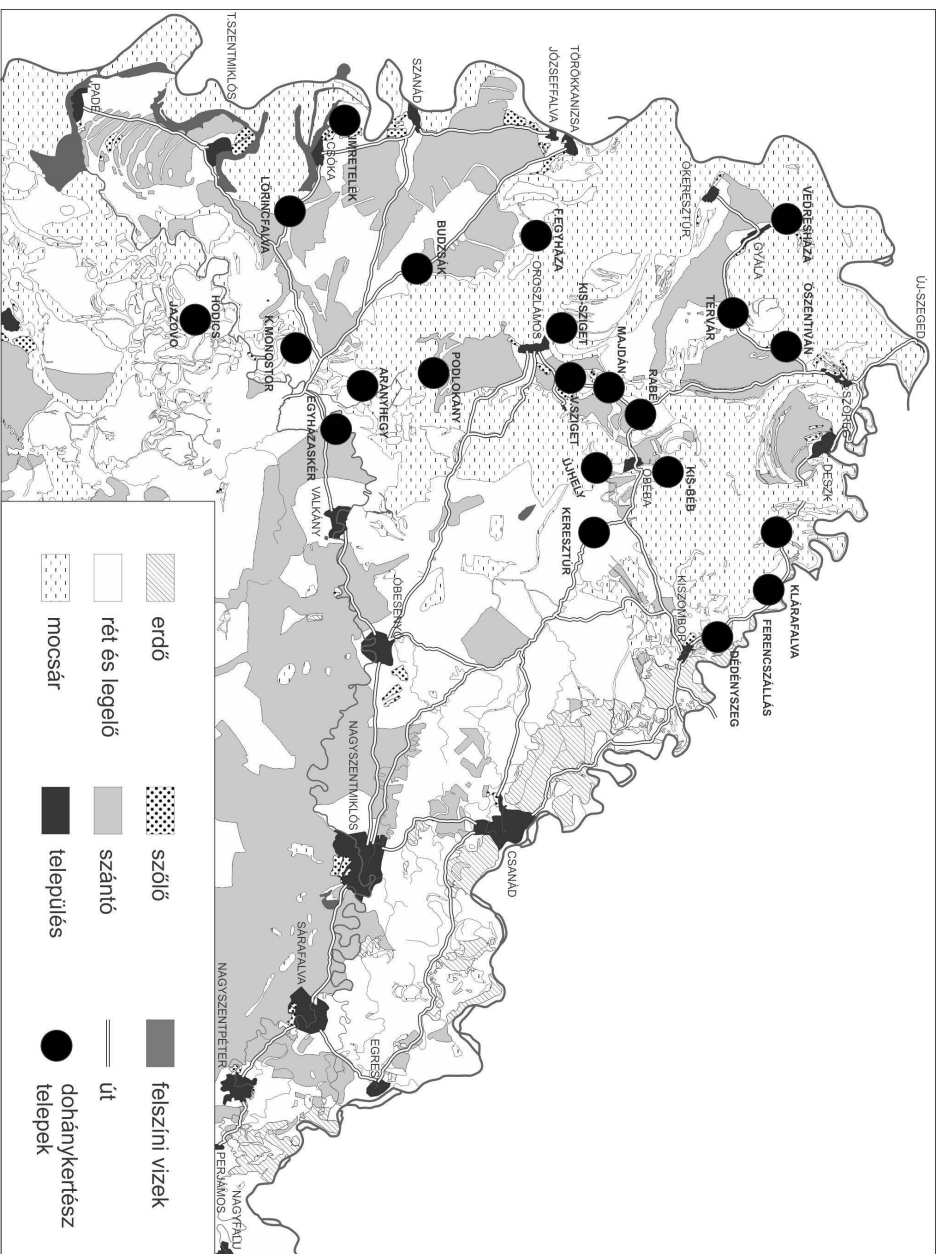
A Fényes Elek által említett 41 db Torontál vármegyei népesített pusztá közül 23 db a Marosköz területén helyezkedett el (7. táblázat, 2. térkép), ahol Fényes Elek adatai szerint az 1830-as években összesen 849 lakóházban 7056 lakos élt, átlag: 306 fő/pusztá. A 7. táblázatban a népességszám mellett feltüntettem, hogy mely település határában alakult ki a dohánykertészség, az anyatelepülések földbirtokos családjait, valamint a közigazgatási önállóság létének időtartamát.

7. táblázat. A Marosköz népes dohánytermelő pusztái (1839)

Pusztá neve	Településhez	Közigazgatási önállóság	Lakóházak száma	Népesség szám	Földbirtokos
1. Aranyhegy	Szanád	-	15	106	Áldássy
2. Kis-Béb	Óbéba	1891-ig	10	92	Batthyány
3. Budzsák	Törökkanizsa	-	50	604	Szerviczky
4. Ferencszállás	Deszk	1838-tól	52	202	Gerliczy
5. Fejéregyháza	Óbéb	1858-1884	29	268	Batthyány
6. Hodics és Jazova	Tiszaszentmiklós	1844-től	164	1364	József nádor
7. Imretelek	Csóka	1880-ig	29	156	Marczibányi
8. Porgány	Nagycsanád	1861-től	32	202	Nákó
9. M.keresztúr	Óbéb	1870*	87	758	Batthyány
10. Klárafalva	Deszk	1838-tól	30	234	Gerliczy
11. Majdán	Óbéb	1870*	41	688	Batthyány
12. K.monostor	Csóka	1870*	44	366	Marczibányi
13. Podlokány	Óbéb	1945 után	12	96	Batthyány
14. Rabé	Szőreg	1900-tól	34	322	Kamara
15. Ószentiván	Szőreg	1870*	64	354	Kamara
16. Kis-Sziget	Óbéb	1892-ig	12	80	Batthyány
17. Térvár	Szőreg	1892-ig	23	174	Kamara
18. Lőrinczfalva	Csóka	1854-1954	12	70	Marczibányi
19. Vedresháza	Szőreg	-	26	230	Kamara
20. Egyházaskér	Csóka	1848-tól	57	486	Marczibányi
21. Verboviczi-Sziget	Óbéb	-	16	126	Batthyány
22. Újhely	Óbéb	-	10	78	Batthyány
Összesen	-	-	849	7056	-

*1851-ben még nem, 1870-ben már önálló községek.

Forrás: Fényes E. (1839, 1851), ill. Népszámlálás 1870 alapján saját szerkesztés

2. térkép. A Marosköz települései és a területhasználat a 1819. század fordulóján

Forrás: Az első katonai térképfelmérés szelvényei alapján saítai szerkesztés

Amióta Szeged városa a szőregi uradalmat a kincstártól zálogba vette (1781) s a szőregi, szentiváni és rábéli határban a szegedi kertészek, mint kiválóan ügyes és szorgalmas dohányművelők alkalmaztattak, a dohánytermelés Torontál megyében is mindenfelé elterjedt. Itt és a vidéken termelt óriási mennyiségű dohányt Szegeden váltották be s "szegedi dohány" név alatt került a kereskedésbe. A szegedi magyarság kirajzásának egyik első települése Százegyház (1743), ahol plébánia volt és a szegedi ferences szerzetesek jártak ki az egyházi szertartásokat végezni (KÁLMÁNY L. 1882). A szegedi – zömmel alsóvárosi – dohánykertészek kitelepedésének időpontjai: 1774 Tértvár, 1776 Törökkanizsa, Csóka, 1781 Szőreg, 1780-83 Ószentiván, 1782 Monostor, Rábé, Deszk, Klárafalva, Kisbéb, Majdán, Magyarkeresztúr, Morotva, 1808 Vedresháza, Padé, Szaján, Tizsaszentmiklós, Jazova és Hodics.

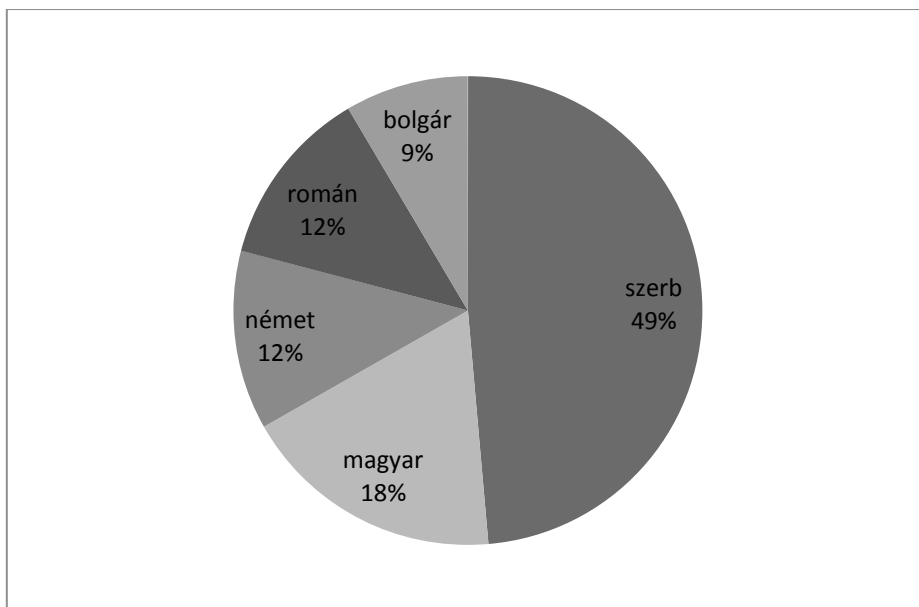
A dohánykertész telepek nagy része a 19. század során önálló település vált. E marosszögi települések benépesítése, templomainak megjelenése (ezek egyben a közös kultúra és az összetartozás jelképeivé is váltak) és elterjedésük eltérő idősíkjai jelzik (*3. térkép*) számunkra a régióban élő közösségek gazdasági és mentális erejét, etnikai-vallási identitását és térbeli kiterjedésük változásait.

A dohány településföldrajzi szerepét érzékelteti, hogy az önálló településig eljutó telepek szinte mindegyikének (pl. Kisbéb, Kissziget, Ószentiván stb.) régi vagy új pecsétképein dohánylevelet látunk és a feldolgozáshoz szükséges eszközöket. A dohánykertész telepek alaprajzát tekintve megállapíthatjuk, hogy egytűcs utifalvakként funkcionáltak (pl. Ferencszállás, Tértvár stb.), illetve szabályos saktábla alaprajz (pl. Kübekháza, Keglevichháza stb.) jellemezte őket. A dohánykertész telepek lakóik eleinte kétlaki életet folytattak, majd néhány év után néhány kivételtől eltekintve végleg elszakadtak a környékbeli nagyobb helységektől. A tanyarendszertől való elkülönülés karakteres jegyei közé tartozott, hogy a kertészetek nem alkottak zárt gazdasági egységet, specializált termelésüknek köszönhetően napi szükségleteiket máshol keresték vagy vásárolták meg. Területileg sem voltak oly erősen szétszórva, füzérszerűen egymáshoz kapcsolódó települést alkottak.

V. A dohánykertészek betelepülésének hatása az etnikai-vallási viszonyokra

Az 1784/87 évi népszámlálás a lakosság etnikai és vallási kötődéséről sajnos nem tájékoztatja az érdeklődőt, azonban a Marosszögben – miként a Bánság más régióiban is – települési szinten is jól elkülönültek az egyes népcsoportok. Mindössze két település (Deszk, Szőreg) lakóinak etnikai-vallási megoszlása bizonytalan, ezért ezek népességét megfelezttem a két etnikai-vallási közösség (magyar-szerb) között. Nagyszentmiklós esetében a harmadolást alkalmaztam a szerbekre, magyarokra és németekre vonatkozóan. Mindezek figyelembevételével a Marosszög 37423 lakója közül 18190 fő szerb, mintegy

hatezernyolcszáz (6790 fő) magyar, 4628 fő román, 4627 fő német, 3188 fő bolgár nemzetiségű lehetett (1. ábra).

1. ábra. A Marosköz népességének etnikai összetétele (1784/87)

Az 1780-as évektől a kiegyezésig eltelt nyolcvan év alatt a Marosköz népességének etnikai-vallási összetétele alapjaiban megváltozott, a korábban domináns szerb identitású terület megosztottá vált, vallásilag ortodox-római katolikus térstruktúra alakult ki, római katolikus dominanciával. Mindezt jól tükrözi az 1870. évi népszámlálás adatai (8. táblázat). A Maros bal partján elhelyezkedő települések (Szerbszentpétertől–Szerb-Csanádig) szerb-román ortodox többsége egyértelmű, ugyanakkor a Tisza bal parti települések esetében csak néhány (pl. Ókeresztúr, Gyála stb.) maradt szerb ortodox többségű, s az igen jelentős magyar dohánykertész migráció eredményeként a települések zömében (pl. Újszentiván, Szőreg, Deszk, Józseffalva, Törökkanizsa, Oroszlámos, Tizsaszentmiklós stb.) kettős vallási identitási tér alakult ki és funkcionált. A német, bolgár és magyar telepes falvak homogén római katolikus vallása kapcsolódott a nyelvi, kulturális és politikai identitáshoz. A 19. században e kötődés még egyértelmű, a kettős vallási identitású településeken belül is elkülöníthető volt, mint ahogy a vegyes házasságok is ritkaság számba mentek, azaz az etnikai-nyelvi identitás és a vallási kötődés között ekkor még igen szoros korreláció mutatható ki.

8. táblázat. A marosszögi települések lakóinak vallási megoszlása (1870)

Települések	népesség száma	római katolikus	görög katolikus	ortodox	református	egyéb
Nagyszentmiklós	9205	3434	174	4911	28	658
N.nagyszentmiklós	1903	1854	-	34	3	12
Perjámos	5215	4809	-	267	-	139
Szerb-Csanád	5385	1592	955	2749	58	31
Német-Csanád	2059	2022	1	25	6	5
Egres	3042	136	102	2765	-	39
Obéb	2793	840	461	1454	3	35
Kisbéh	79	79	-	-	-	-
Batthyányháza	230	229	-	1	-	-
Keglevichháza	1007	976	11	16	-	4
Vöröscsárda	64	64	-	-	-	-
Sárafalva	3839	407	-	3385	-	47
Nagyszentpéter	4180	1469	27	2605	5	74
Valkány	4084	853	-	3085	77	69
Vilmátér	589	576	-	5	-	8
Óbesenyő	7099	6900	3	174	2	20
M.keresztúr	615	599	-	4	-	12
Porgány	762	687	34	27	12	2
Bolgártelep	558	546	-	-	-	12
Törökkanizsa	3002	1417	-	1486	2	97
Fejéregyháza	327	321	-	-	1	5
Józseffalva	2450	1072	-	1280	17	81
Csóka	2841	1825	-	947	13	56
Lőrinczfalva	564	564	-	-	-	-
Imretelek	247	246	-	-	-	1
Oroszlámos	2838	1160	1	1601	5	71
Ókeresztúr	2538	401	-	2052	-	85
Szanád	2387	888	-	1446	4	49
Gyála	2469	400	-	2046	1	22
Hódegyháza-Jazova	1776	1775	-	-	1	-
Szerbpadé	1668	640	-	1005	2	21
Magyarpadé	1601	1567	-	3	7	24
T.szentmiklós	3252	1569	-	1538	1	144
Feketető	870	392	-	464	-	14
Egyházaskér	738	732	-	6	-	-
Magyarmajdán	750	740	5	-	5	-
(Kis)Sziget	161	161	-	-	-	-
Podlokány	120	120	-	-	-	-
Rábé	431	419	12	-	-	-
K.monostor	542	542	-	-	-	-
Kiszombor	3712	3610	6	20	31	45
Szőreg	2661	1525	-	1112	-	24
Deszk	2403	972	3	1390	12	26
Ószentiván	973	960	-	-	-	13
Újszentiván	903	401	-	488	12	2
Térvár	243	243	-	-	-	-
Kübekháza	1705	1654	-	16	-	35
Ferenczállás	406	399	1	-	-	6
Kláráfalva	331	331	-	-	-	-
Új-Szeged	843	765	-	42	3	33
Összesen fő	98460	55883	1796	38449	311	2021
Összesen %	100	56,8	1,8	39,1	0,3	2,0

Rábé - döntően dohánykertész telepekből kialakult települések

Forrás: Népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés

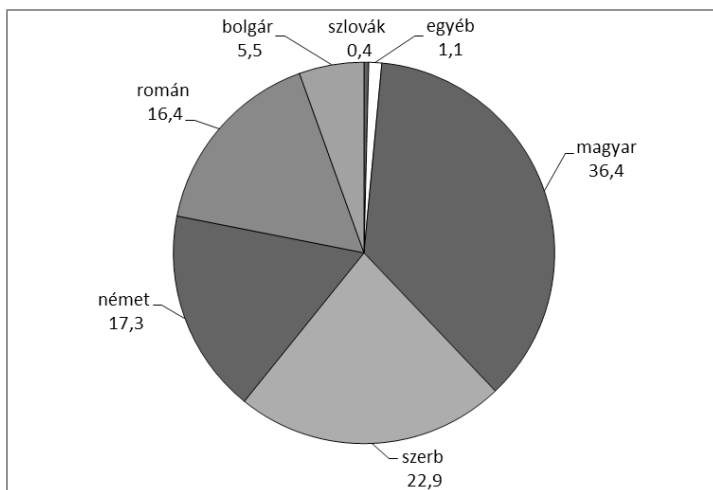
Az etnikai-nemzetiségi identitás és térszerkezet megrajzolása legkorábban az 1880. évi népszámlálás adatai alapján lehetséges (9. táblázat). A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a magyarok mellett a németek és románok térfoglalása is sikeresen lezajlott, melynek eredményeként négy nemzet/nemzetiség életterévé vált a Marosszög területe. A régió összlakosságának kilencven százalékát alkották, úgy, hogy egyik sem került hegemon helyzetbe. A magyarság már ekkor relatív többségbe került (29,7%), de igen jelentős számú szerb (22,4%), német (20%) és román (15,9%) nemzetiségekkel együtt élt területi egységben. A magyar és német térfoglalás sikeressége a legsúlyosabban a szerbeket érintette, akik fél évszázad alatt elvesztették korábbi meghatározó szerepüket. A szerb hegemonia azonban a szerbek történelmi és kulturális emlékezetében megmaradt, amelynek kiemelkedő fontossága volt a szerb nemzet határainak megrajzolásánál Trianonban. A dualizmuskori társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeként a Marosszög a környező – homogén magyar anyanyelvű – nagy- és középvárosok (Szeged, Makó, Zenta) hinterlandjává vált. A régió azonban másságával tűnt ki, amelyhez ugyan úgy hozzá tartozott az egymásra rétegződő és szerves egészet alkotó, de eltérő etnikai-nyelvi identitású lakosok tevékenysége, mint a vallási közösségek gazdasági és mentális erejét jelző szakrális épületek sokszínűsége, s térbeli kiterjedésük változatossága. A térfoglalás tartós sikerességét és az identitástudat szilárdságát jelzi, hogy a Marosszög etnikai összetétele nem változott érdemben az első világháborúig (9. táblázat).

Az első világháborút megelőző 1910. évi népszámlálás idején negyvenkét közigazgatásilag önálló település – jogilag valamennyi községi jogállású – alkotta a Marosszög településhálózatát, amelyekben 105 981 lakos élt. 10000 főt meghaladó népesség csak Nagyszentmiklóson, 5000-10000 fő közötti népesség csak Nagycsanádon, Óbesenyőn és Perjámoson koncentrált. 2000-5000 fő közötti népessége 16 településnek, 1000-2000 fő közötti népessége tíz településnek, 500-1000 fő közötti népessége hat településnek volt, míg 500 fő alatti népességgel mindössze hat település rendelkezett.

A népszámlálási adatok lehetőséget biztosítanak arra, hogy megvizsgáljuk a települések etnokulturális jellegének változásait és sajátosságait. Az 1910. évi népszámlálás etnikai adatsorai alapján megállapítható, hogy a Marosszög össznépességének 36,4%-a magyar, 22,9%-a szerb, 17,3%-a német, 16,4%-a román, 5,5%-a bolgár és 0,4%-a szlovák volt. A fennmaradó 1,1%-nyi népességet a kisebb etnikai töredékek alkották (9. táblázat, 2. ábra). A települési szintű vizsgálatok alapján megállapítható, hogy tíz településen a magyarok, hét településen a szerbek, hat településen a románok, öt településen a németek és két településen a bolgárok éltek abszolút vagy relatív többségben.

9. táblázat. A marosszögi települések etnikai összetételének változása (1880,1910)

Települések	Népesség 1880							Népesség 1910						
	száma	etnikai összetétel						száma	etnikai összetétel					
		magy.	ném.	szerb	rom.	egyéb	beszélni nem tud		magy.	szerb	rom.	ném.	cigány	egyéb
Szőreg	2898	1603	30	1118	7	8	132	4052	2433	1457	17	68	-	81
Deszk	2316	979	18	1223	5	3	98	2944	1360	1526	25	23	-	10
Kiszombor	3707	3452	34	5	5	39	172	4107	4021	1	9	28	-	48
Újszentiván	929	161	325	392	-	-	51	1387	327	563	1	494	-	2
Kübekháza	1701	1047	540	-	13	1	100	1817	1156	-	33	619	-	9
Gyála	2465	342	56	1946	8	8	105	2782	468	2283	8	17	-	6
Okeresztúr	2388	292	66	1890	9	28	108	3053	507	2511	10	15	-	10
Oroszlámos	2563	1152	59	1207	3	18	124	3361	1635	1572	64	43	-	43
Törökkanizsa	3833	1711	99	1306	17	44	156	4691	2921	1664	8	62	-	36
Józseffalva	2062	898	56	1012	10	9	77	2967	1653	1259	1	33	-	21
Szanád	2006	263	468	1152	8	12	108	2317	376	1463	1	466	-	11
Csóka	2508	1595	41	726	22	8	116	4245	3263	903	33	32	-	14
T.szentmiklós	2725	839	396	1232	21	98	144	3530	1376	1354	1	539	-	260
Feketető	705	124	179	858	2	5	37	1101	483	416	29	167	-	6
Padé	1431	451	92	813	11	-	64	1641	593	1005	-	34	-	9
M.padé	1591	1439	44	23	1	5	79	1998	1875	73	1	13	-	36
Öbéd	2797	710	227	11	1682	1	166	2494	405	37	1809	212	-	31
Bathhányháza	225	-	196	-	14	-	15	155	4	5	145	-	-	1
Keglevichháza	924	13	847	1	12	14	37	1191	133	-	16	1031	-	11
Vöröcsárda	85	21	60	-	-	-	4	na.	na.	na.	na.	na.	na.	na.
Valkány	3549	739	124	4	2543	15	124	4809	1509	21	3007	136	-	136
Vilmátér	409	331	41	4	1	10	22	na.	na.	na.	na.	na.	na.	na.
N.csanád	5114	91	1353	1434	1979	62	195	5649	330	1581	2062	1592	79	5
Ócsanád	1868	32	1684	4	16	52	80	1538	283	9	11	1158	77	-
Na.szentmiklós	8988	1164	2805	1219	3358	93	349	10617	2121	1134	3938	3227	179	18
Né.szentmiklós	1848	8	1657	16	32	27	108	1740	42	2	87	1596	-	13
Óbesenyő	6386	273	147	4	40	5589	333	5913	335	10	92	109	-	5367
Bolgártelep	508	11	64	1	-	410	22	725	175	-	6	127	-	417
Egres	3228	40	203	15	2805	10	155	3482	49	15	3154	251	-	13
Sárafalva	3606	104	429	1094	1814	19	146	3944	109	1233	2093	496	-	13
N.szentpéter	3601	101	1278	1896	7	162	157	3573	77	2027	113	1171	-	181
Perjámos	5496	208	4720	67	157	110	234	5348	488	98	287	4309	115	59
Összesen (A)	84460	20194	18338	20673	14602	6860	3818	97171	30507	24217	16921	18213	450	6867
B: Egykori dohánykertész telepek														
Ószentiván	926	880	7	-	-	-	39	1472	1416	41	-	12	-	3
Ferencszállás	397	379	-	-	1	-	17	404	404	-	-	-	-	-
Klárafalva	333	322	-	-	-	-	11	570	566	-	-	4	-	-
Térvár	194	183	-	-	-	-	11	na.	na.	na.	na.	na.	na.	na.
Kisbéb	60	58	-	-	-	-	2	na.	na.	na.	na.	na.	na.	na.
M.majdán	796	728	14	-	10	11	33	758	747	6	2	3	-	-
Rábé	374	354	-	-	1	-	19	478	469	-	7	2	-	-
Hódegyháza	1422	1339	6	2	-	-	75	1848	1832	2	3	-	-	11
Podlokány	na.	na.	na.	na.	na.	na.	na.	96	96	-	-	-	-	-
(Kis)Sziget	125	116	-	-	-	-	9	80	80	-	-	-	-	-
Fejéregyháza	na.	na.	na.	na.	na.	na.	na.	247	247	-	-	-	-	-
Egyházaskér	630	594	-	3	1	1	31	861	837	21	1	1	-	1
K.monostor	486	450	6	2	-	11	17	329	304	21	-	4	-	-
Lőrincfalva	478	454	20	-	-	-	4	na.	na.	na.	na.	na.	na.	na.
M.keresztúr	599	566	6	-	-	5	22	687	671	-	1	13	-	2
Porgány	895	763	46	1	34	-	51	980	865	-	44	48	-	23
Összesen (B)	7715	7186	105	8	47	28	341	8810	8534	91	58	87	0	40
Összesen A+B	92175	27380	18443	20681	14649	6888	4159	105981	39041	24308	16979	18300	450	6907

2. ábra: A Marosköz népességének etnikai megoszlása (1910)

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

Sajátosan alakult az egykori magyar dohánykertész telepek sorsa, melyek közül 1910-ben még 12 db őrizte közigazgatási önállóságát (9. táblázat). A Marosköz össznépességének 8,3%-át (8810 fő) tömörítő települések lakóinak 97%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát, jól tükrözve a 19. század elejétől megőrzött magyar dohánykertész telepek etnikai homogenitását és fejlődését. A Marosköz magyar lakosságának 22%-a élt ezeken a településeken. A közösségi összetartozás és a közös kulturális-vallási identitás egyik legfontosabb elemének tekintett templomok azonban nagy részükből még hiányoztak. A trianoni határok meghúzásáig csak három településen (Magyarkeresztúr, Porgány, Hódegyháza) épült templom, jelezve a hívők anyagi erejét és áldozatkészségét. Természetesen ezek az egyházi szakrális építmények önmagukban ma sem tudják megvédeni a közösséget, de bizonyos fokú kulturális-nemzeti identitást nyújtanak, a hely szellemét biztosítják, az ősök tiszteletére nevelnek, amelyek erősítik az összetartozást. Mindezzel is magyarázható, hogy e helyi közösségek igénye napjainkig megmaradt templomaik megteremtésére és megőzésére.

VI. Összegzés

A dohánykertészcségek kutatója, Dáczer Károly(1994) így összegezte a kertészcségek létrehozásának jelentőségét: „Nagy áldozat volt ennek sorsnak a vállalása és az az alkotás, amit mostoha életkörülmények között ezek a kertészcségek megvalósítottak. Nemcsak a kincstári puszták határának képét alakították át, hanem a maguk számára a kincstár tulajdonában lévő területen otthont teremtettek, gyermekeiknek szülőföldet, a hazának egy kicsi életerős falut, amit a kincstár csak „telepnek” nevezett, de amiből mégis az ő kitaró

munkájuk során „község” lett. Ezek a „célszerű szegény emberek” népesítették be [...] a pusztává lett csanádi területeket, felszabadításuk után a magánbérlők az 1810-es évektől, míg a kincstár csak az 1840-es években kezdte kertészségekkel betelepíteni. Az ide került munkáskezek révén valósulhatott meg a szántóföldi növénytermesztés bevezetése, e föld igazi termőképességének feltárása, hasznosítása, s az ország gazdasági vérkeringésébe való bekapcsolódása, annak ellenére, hogy az alapító szándék szerint az Osztrák Dohánymonopóliumot volt hivatva szolgálni, mint annak jövedelmét biztosító stabil nyersanyagtermelő bázis. A jobbágy-paraszti sorból kikerült dohánykertészek egy speciális növénykultúrával felhagyva (az 1860-as évektől – KS.) visszatértek a hagyományos paraszti növénytermesztéshez, de ugyanakkor megtartották termelésükben dohánykertészi múltjukból a növénytermesztési ágazat elsőbbségét, a jövedelemszerzésben döntő fölényét az állattenyésztéssel szemben, megőrizve a lótarás különös szeretetét.”

Felhasznált irodalom

- BÁLINT S.: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1974-78.
- BÁRÁNY ÁGOSTON: Torontálvármegye hajdana I-II. Buda, 1845. p.162. p. 80.
- DEYÁK JÓZSEF: Gyökeres rendszabások a dohánynak termesztéséről, és a dohány és tobák leveleinek megnevesítéséről. Pest, 1826. p. 19.
- FÉNYES E. (1839): Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, 4. kötet. Pest. Trattner K. Torontál vármegye, Törökkanizsai járás, pp. 398-404.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geográfiai szótára I-IV- köt.
- GYÖMREI SÁNDOR (1957): A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. pp. 197-278. Tanulmányok Budapest Múltjából 12. (1957)
- KÁLMÁNY L. (1882): Szeged népe II. kötet. A Temesköz népköltése. Arad. p. 254.
- KÓKAI S. (2000): Adalékok a Marosszög történeti földrajzához (XVIII-XIX. század). In: Az Alföld történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.). Nyíregyháza. pp. 303-320.
- KÓKAI S. (2002): A kultúrtáj terjedése és változása a Marosszögben a XVIII-XIX. században. In: A táj változásai a Kárpát-medencében (szerk. Füleky Gy.). IV. Táj-történeti konferencia. Gödöllő. pp. 210-223.
- KÓKAI S. (2006): A felszíni vizek szerepe a marosszögi település alaprajzok kialakulásában, változásában, a XVIII-XIX. században. In: A táj változásai a Kárpát-medencében. Település a tájban (szerk.: Füleky Gy.) Gödöllő. pp. 325-332.
- KÓKAI S. (2007/A): A Marosszög demográfiai jellemzői és sajátosságai 1870-2002 között. In: Határok és Eurórégiók (szerk.: Szónokyné Ancsin G.) Szeged. pp. 243-252.
- KÓKAI S. (2007/B): Kiszombor földrajzi környezete. In: Kiszombor monográfiája I-II. kötet. (szerk.: Marosvári A.). Kiszombor. pp. 5-29.
- KÓKAI S. (2008): Zombor a térben, Zombor a tájban. In: Marosvidék (szerk. Szilágyi S.-né et. al.) IX. évf. 2. szám 2008. aug. pp. 24-32.

- KÓKAI S. (2010/A): A táj és az ember kapcsolata a Marosszög területén (18-19. sz.). In.: Dr. Moholi Károly emlékkötet (szerk. Pál Á.), Szeged. pp.167-177.
- KÓKAI S. (2010/B): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.
- KÓKAI S. (2014): A Marosszög külterületi népessége (1910) In.: Településföldrajzi Tanulmányok. (szerk.: Csapó T.) Szombathely, 2014/2. pp. 147-166.
- MANDIS J. (1866): Az okszerű dohánytermesztés. Bécs. p. 138.
- MILHOFFER S. (1904): Magyarország közgazdasága. I. kötet. Bp. p. 602.
- MOLE 73. 182. cs. 18. k. 41.420/48-1842. Banal. Br. Ambrózy 224/Praes. sz. és 1842. szeptember 13-i keltű jelentése. Eredeti szöveg: német nyelvű. Válogatott részletek a kincstári dohánykertészségek 1843/44-es telepítésének eredeti dokumentumaiból. Közzéteszi, bevezetővel és magyarázatokkal ellátta: Dáczer Károly, In.: Tanulmányok Csongrád megye történelméből 21. kötet. Szeged, 1994. pp. 207-256.
- PALUGYAI I. (1853): Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. II. kötet. Pest. p. 528.
- REIZNER J. (1895): Szeged története 3. kötet. Szeged. p. 522.

KOSZOVÓ TÖRTÉNETE AZ ELSŐ BALKÁN-HÁBORÚTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG 1912-1945

GULYÁS LÁSZLÓ – CSÜLLÖG GÁBOR

History of Kosovo from the First Balkan War to the end of World War II (1912-1945)

After the First and Second Balkan Wars (1912-1913) the territory of Kosovo was annexed to the Kingdom of Serbia. This action was made in spite of the fact that the former vilayet of Kosovo definitely had Albanian majority at the time. However, the political elite of the Kingdom of Serbia did not have time to integrate Kosovo, as World War I started in July 1914. After the First World War (1914-1918) the territory of Kosovo was annexed to Yugoslavian state. Serbians regarded the Albanians of Kosovo as a foreign body within the Yugoslavian state. In accordance with this standpoint, the Serbian political elite leading the Yugoslavian state took measures against the Albanians of Kosovo in every field of the political-economic life. Such activities of the Serbs can be described under the following categories: 1) the issue of regional administration 2) the topic of minority rights 3) the field of economics.

First part of our essay we examine what happened in the above three fields in Kosovo between 1918 and 1941.

It was in April 1941 that, due to attacks by Germany and its allies, in two weeks the first Yugoslav state collapsed. Second part of our essay we investigate the consequences of this event. We survey the birth of Greater Albania.

Koszovó sorsa a Balkán-háborúk és az első világháború alatt 1912-1918

1912-ben Szerbia, Crna-Gora, Bulgária és Görögország szövetséget kötött a Török Birodalom ellen. Az első Balkán-háborúban (1912-1913) ez a négyes szövetség legyőzte a törököket.¹ A háborút lezáró, 1913. május 30-án aláírt londoni békeszerződésben a Török Birodalom elveszítette szinte az összes európai területét. A londoni békeszerződés rendelkezett a török uralom alól felszabadított területek hovatartozásáról. A területi rendezés egyik fontos eleme volt, hogy a Török Birodalom hozzájárult a független Albánia megszületéséhez.² Ez azonban magával hozta a következő kérdést: Milyen területekből jöjjön létre az albán állam?

Az albán nacionalisták egy olyan Nagy-Albániát akartak létrehozni, mely magába foglalja az összes olyan területet, ahol az albánok többségben éltek. A szerbek, a montenegróiak és a görögök ellentétes szándékai miatt – melyeket a

---

¹ Niederhauser Emil (1999): A két Balkán-háború és előzményei. In: Krausz Tamás szerk. (1999): A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak Rigómezőtől Koszovóig. Politikátörténeti Füzetek. XIII. Napvilág Kiadó. 11-22. old.

² Réti György (2000): Albánia sorsfordulói. Aula Kiadó. Budapest.

nagyhatalmak is támogattak – azonban Nagy-Albánia helyett egy jóval kisebb Albánia jött létre 1913-ban. A független albán állam területe 27,5 ezer km² volt, ahol 800 ezer albán élt. Az albán nemzet egy jelentős része – nagyjából 700-800 ezer fő – más államok keretei közé került. A területi rendezés során az alábbi albán többségű területek kerültek más államokhoz:³

- Koszovó területét a Szerb Királysághoz csatolták. Erre a lépésre annak ellenére került sor, hogy az egykori koszovói vilájet ekkor már egyértelműen albán többségű volt.⁴
- Crna-Gora (Montenegro) kettő albán területsávot (a Shkodra-tótól nyugatra fekvő Ulic területét, illetve a a Shkodra-tótól északnyugatra fekvő Plav területét) kapta meg.
- Görögország Dél-Epiroszt (más néven Csamurjia) csatolta el.

A Bulgária által kirobbantott második Balkán háborút (1913 június-1913 július) lezáró bukaresti béke (1913 augusztusa) a fentebbi területi rendezést nem változtatta meg. Így az albán többségű Koszovót továbbra is a szerb állam keretei között hagyta.

A Szerb Királyság politikai elitjének azonban nem maradt ideje Koszovó beillesztésére, hiszen 1914 júliusában kitört az első világháború. 1915 végére a szerb állam területét egyrészt az Osztrák-Magyar Monarchia hadserege, másrészt Bulgária hadserege foglalta el. A szerb kormány és a szerb haderő maradványai Korfu szigetére menekültek. A Szerb Királyság – beleértve Koszovót is – a következő három évben osztrák-magyar és bolgár megszállás alatt állt. A zömében francia és szerb katonákból álló balkáni angol hadsereg csak 1918 szeptember végén, október elején szabadította fel a szerb állam területét.

1918 októberben és novemberében a délszláv politikusok (szerbek, horvátok, szlovének, montenegróiak) számos tárgyalást bonyolítottak le egymással egy délszláv állam létrehozásának kérdéséről.⁵ Ezek azzal az eredménnyel jártak, hogy 1918. december 1.-jén Belgrádban bejelentették az első délszláv állam, az ún. Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulását (Az SZHSZ-Királyság elnevezést 1929-ben Sándor király Jugoszláv Királyságra módosította).

Albánia ideiglenes kormánya és vele szoros egyetértésben a koszovói albán politikusok 1918-1919-ban ismét arra az álláspontra helyezkedtek, hogy Koszovónak az albán államhoz kell tartóznia.⁶ De ezt az albán igényt a szerbek (és

---

³ Pándi Lajos (1995): Köztes-Európa. Térképgyűjtemény. Osiris-Századvég. Budapest. 228-229. o.

⁴ Juhász József (1999/a): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest. 13. old.

⁵ Gulyás László (2008): Délszláv erőközpontok államszervezési koncepcióinak küzdelme 1914-1918. Mediterrán és Balkán Fórum. 10 szám. 2008 szeptembere. III. évfolyam 4. szám. 12-21. old.

⁶ Gyémánt Richárd-Petres Tibor (2008): A Koszovói Köztársaság Európa legfiatalabb állam. A Pólay Elemér Alapítvány Tansegédletei. SZTE-ÁJTK. Szeged. 52. old.

persze a győztes antant hatalmak) nem vették figyelembe, Koszovó a megszülető SZHSZ-Királyság részévé vált.⁷

A jugoszláv állam keretei között

A jugoszláv államot vezető szerb politikai elit és a Koszovóban élő albánok viszonya egyértelműen ellenséges volt az első jugoszláv állam fennállásának egész ideje alatt. Az albánok nem akartak beilleszkedni a jugoszláv államba. Úgy gondolták, hogy Koszovónak Albániához kellene tartóznia. Pontosan számon tartották, hogy 1913-1914-ben, illetve 1918-1919-ben Koszovó azért nem csatlakozhatott Albániához, mert a szerbek ezt megakadályozták.

Ezzel párhuzamosan a szerbek a jugoszláv államba beékelődő idegen testnek tekintették a koszovói albánokat. Úgy gondolták, az albánok a török megszállás alatt települtek be az ősi szerb földnek számító Koszovóba, azaz idegen betolakodók. A jugoszláv államot vezető szerb politikai elit ezen álláspontjának megfelelően a politikai-gazdasági élet minden területén fellépet a koszovói albánok ellen. A szerbek ilyen irányú tevékenységét az alábbi mezők mentén tudjuk leírni:

1. Közigazgatási beosztás kérdése
2. Kisebbségi jogok érvényesülésének kérdése
3. Gazdasági terület, különös tekintettel a mezőgazdaságra

Vizsgáljuk meg, hogy a fenti három területen mi történt Koszovóban 1918 és 1941 között.

A közigazgatási beosztás kérdése

Sándor király 1919 januári rendeletével az államot nyolc tartományra osztotta (Szerbia, Crna-Gora, Vajdaság, Macedónia, Bosznia-Hercegovina, Dalmácia, Horvátország és Szlovénia) fel. Mint a felsorolásból látható Koszovó, nem kapott önálló tartományi státuszt.⁸ Ennek magyarázata abban rejlik, hogy területét, mint ősi szerb földet Belgrád a Szerbia nevű tartományhoz sorolta be. Belgrád Koszovót Macedóniával együtt kezelte és általában Dél-Szerbia elnevezést használta ezekre a területekre.

A jugoszláv parlament 1921. június 28.-án – azaz Szent Vid napján⁹ – megszavazta az állam első alkotmányát, ezt nevezzük vidovdani alkotmánynak.¹⁰ Ez

---

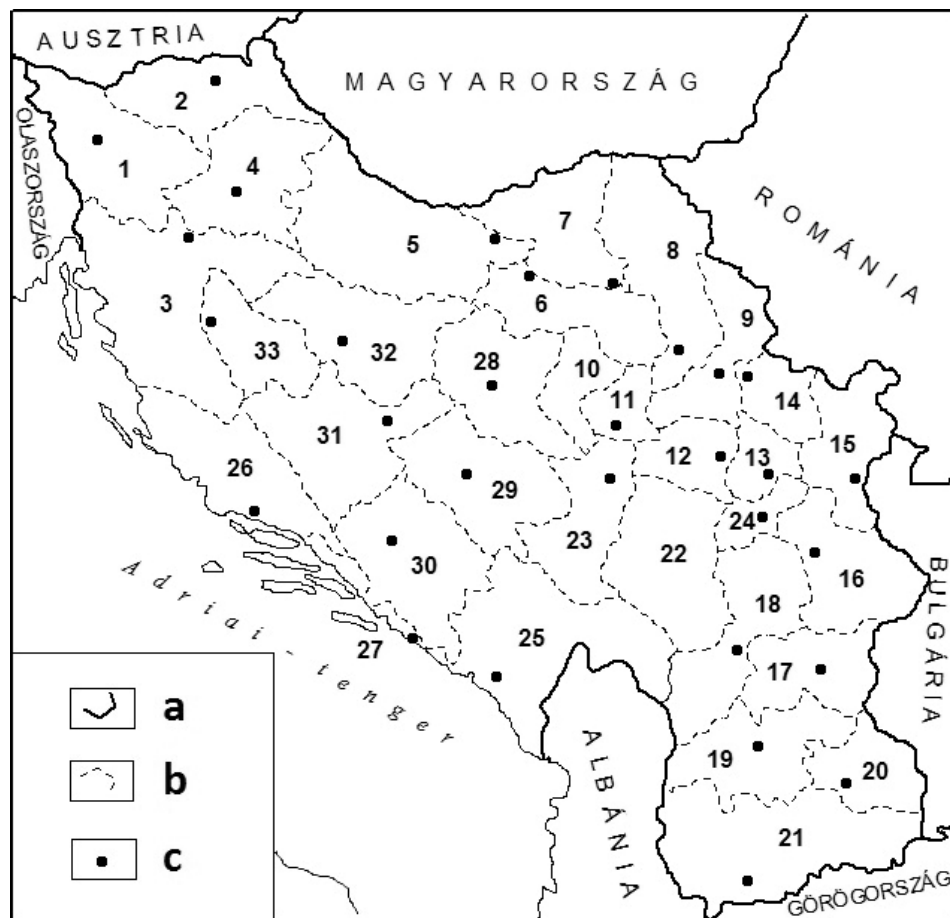
⁷ Kitanics Máté (2010): Az albán történelem mérföldkövei – a kezdetektől a bipoláris világ szét hullásáig. Balkán Füzetek. PTE TTK Földrajzi Intézet. Pécs. 25. old.

⁸ Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 82-83. old.

⁹ 1389. június 28-a a rigómezei csata napja, ezen a napon a török seregek Murád szultán vezetésével legyőzték a szerbeket, de maga a szultán nem élvezhette sokáig győzelmének örömét, mert a csata után egy Vid nevű szerb vitéz leszúrta.

a centralizmus jegyében megszüntette a 8 történelmi tartományt. Helyettük az 1922. április 26-i törvényerejű rendelet 33 közzet (megyét) hozott létre (lásd 1. táblázat és 1. térkép).

1. térkép: A 33 megye 1922-1929 között

Jelkulcs: a) országhatár; b) megyehatár; c) megye központok

A megyék nevei: 1. Ljubljana, 2. Maribor, 3. Tengermellék – Krajina, 4. Zágráb, 5. Eszék, 6. Szerém, 7. Bácska, 8. Belgrád, 9. Duna-mellék. 10. Drina-mellék 11. Valjevo. 12. Sumadija, 13. Morava, 14. Pozarevac, 15. Timok. 16. Nis, 17. Vranje, 18. Koszovó, 19. Skopje, 20. Bregalnica, 21. Bitola, 22. Raska, 23. Uzice, 24. Kruisevac, 25. Zeta, 26. Split, 27. Dubrovnik, 28. Tuzla, 29. Sarajevó, 30. Mostar, 31. Travnik, 32. Vrbas, 33. Bihać. Forrás: Csüllög Gábor szerkesztése

¹⁰ Szövegét közli Sajti Enikő szerk. (1989): Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok. Társadalomtudományi Kör. Szeged. 48. Dokumentum 122–140. old.

A történelmi tartományok eltörlésével – Horvátországot négy, Dalmáciát kettő, Szlovéniát szintén kettő körzetre (megyére) osztották – a szerb politikai elit a föderalizmusnak, illetve a regionalizmusnak a lehetőségét kívánta kizárni. Belgrád ezen célja elérése érdekében még arra is hajlandó volt, hogy Szerbia tartományt 12 megyére ossza fel.

Mint az 1. táblázatból és az 1. térképből látható a 12 szerbiai megye egyike volt Koszovó megye. Így a koszovói albánok egy megye keretei között éltek 1922 és 1929 között. Az 1922 évi rendelet önkormányzatiságot adott a megyéknek, kimondta, hogy minden megyében megyegyűlést kell választani és ez a testület eljárhat számos a helyi ügyekben (egészségügy, szociális kérdések kezelése, oktatás). Ezek a fejlemények elméletileg lehetőséget adtak volna arra, hogy a koszovói albánok egyfajta önkormányzatisághoz jussanak a jugoszláv államon belül.

Csakhogy az 1922. április 26-i rendelet azt is kimondta, hogy a megyék élén a király által kinevezett főispán áll, aki az állami szerveken keresztül a megyében a közigazgatást irányítja. Ebbe az is beleértendő, hogy és a megyegyűlés munkáját is felügyeli. A megyék költségvetése a belgrádi kormánytól függött, ráadásul a megyegyűlést királyi rendelettel fel lehet osztlatni.¹¹

1. táblázat: Tartományokból megye (1921)

Tartomány 1919-1921	Megye 1922-1929	
Szerbia	12 megye	Drina-mellék, Valjevó, Sumadija, Morava, Požarevac, Timok, Niš, Vranje, Koszovó Raška, Utice, Kruslevac
Crna-Gora	1 megye	Zeta
Vajdaság	3 megye	Bácska, Belgrád, Dunamellék
Macedónia	3 megye	Skopje, Bregalnica, Bitola
Bosznia-Hercegovina	6 megye	Tuzla, Szarajevo, Mostar, Travnik, Vrbas, Bihac
Dalmácia	2 megye	Spilt, Dubrovnik
Horvátország	4 megye	Tengermellék-Krajina, Zágráb, Eszék, Szerém
Szlovénia	2 megye	Ljubjana, Maribor

Forrás: A szerzők saját szerkesztése

Az 1922 április rendelet egyik kézzel önkormányzatiságot adott a megyéknek, de ezt a másik kézzel gyakorlatilag visszavette. Azt, hogy Belgrád mennyire nem gondolta komolyan a megyék önkormányzatiságát jól mutatja, hogy az

¹¹ Bíró László (2010): A jugoszláv állam. História Könyvtár. Monográfiák. MTA Történelemtudományi Intézete. Budapest. 126. old.

első megyegyűlés választásokra csak 1927-ben (tehát a rendelet kiadása után 5 évvel) került sor. Azaz a megyei önkormányzatok csak 1927-ben kezdhették meg működésüket. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy 1929-ben Sándor király felszámolta a megyéket, akkor láthatjuk, hogy a megyei önkormányzatok mindössze 2 évig működtek. Szeretnék hangsúlyozni, hogy az 1922 április rendelet negatívumai valamennyi olyan megyét érintettek, melyekben nagy létszámú „nem szerb” élt. Azaz a jelentős horvát, szlovén, bosnyák, és magyar lakosságú megyék ugyanúgy szenvedtek a szerb centralista törekvésektől mint Koszovó megyében az albánok.

2. térkép: A jugoszláv bánságok 1929-ben
 Forrás: Csüllög Gábor szerkesztése

A szerb politikai elitnek az 1920-as években sikerült a jugoszláv államot centralizálnia, de ezt a többi nemzet – „a nem szerbek” – nem fogadta el. Különösen kiéleződött a horvát–szerb szembenállás, mivel a horvátok a jugoszláv állam

föderalizálása és ezen belül a horvát területek autonómiájának kivívására törekedtek. Ez permanens politikai válságot és parlamenti instabilitást eredményezett.¹²

Ebben a helyzetben Sándor király az állam működőképességének fenntartása érdekében 1929. január 6-án diktatúrát vezetett be, melynek első lépéseként hatályon kívül helyezte a vidovdáni alkotmányt.¹³ Sándor király hozzányúlt a közigazgatási beosztáshoz is, kilenc ún. bánágot állított fel, emellett Belgrád, mint főváros, egy különálló, tízedik közigazgatási egység lett (*lásd a 2. térképet*).

A bánóságok határait mesterségesen alakították ki, annak érdekében, hogy egy-egy bánáson belül szerb többséget alakítsanak ki, vagy ha ez nem lehetséges legalább növeljék a szerbek részarányát. Belgrád ezen törekvése sikerrel járt, a kilenc bánágból hatban Vrbas, Duna, Drina, Zeta, Morava, Vardar) szerb, kettőben (Száva, Tengermellék) horvát, és egyben (Dráva) szlovén többség alakult ki.

Az 1922 és 1929 között fennállt Koszovó megye a Vardar bánág keretei közé került. Mivel a bánóságok etnikai összetételére vonatkozóan nem készültek statisztikák a felekezeti megoszlásból tudunk kiindulni. Ezek tanúsága szerint a Vardar Bánágban ez az alábbiak szerint alakult:

- A népesség 64,4%-a pravoszláv. Ezek a szerbek és a macedónok.
- A népesség 37,1%-a muszlim. Ezek az albánok, bosnyákok és a törökök.

A jugoszláv állam következő közigazgatási átszervezésére 1939. augusztus 26-án került sor. A szerb és a horvát politikai elit kiegyezett és aláírták az ún. „Sporazum”-ot (azaz a Megegyezés”-t).¹⁴ A horvátok azonnal hozzákezdtek az autonóm Horvát Bánág felállításához.¹⁵

A Horvát Bánág megszületése ösztönzően hatott a jugoszláv állam keretei között élő „nem szerb” nemzetekre. A szlovének már 1939 augusztusban a horváthoz hasonló autonómiát követeltek.¹⁶ A boszniai muzulmánok 1939. november 6-án jelentették be azon követelésüket, hogy fel kell állítani a Bosznia-Hercegovina Bánágot. A crna-gora-iak, és a macedónok is többé-kevésbé hasonló autonómia-igényeket fogalmaztak meg.

---

¹²A húszas években lezajló szerb–horvát küzdelemről lásd részletesen Lampe, R. John (1996): *Yugoslavia as History. Twice there was a country*. Cambridge University Press. Cambridge. 126-159. old.; Lőrinczné Bencze Edit (2015): *Horvátország a függetlenség kikiáltásától az Unió csatlakozásig*. Aposztróf Kiadó. 19-20. old.

¹³Sándor király kiáltványának szövegét lásd Sajti (1989) 65. számú Dokumentum 179–180. old.

¹⁴Gulyás László (2009): *A Sporazum, avagy föderalista kísérlet a királyi Jugoszláviában 1939-1941*. Közép-Európai Közlemények 2009/4-5. szám (No6-7. szám) 80-86. old.

¹⁵Sokcsevits Dénes (2011): *Horvátország története a 7. századtól*. Mundus Novus. Budapest. 510-514. old.

¹⁶Sokcsevits et al (1994): *Déli szomszédaink története. Népek hazája 4*. Bereményi Kiadó. Budapest. 257. old.

A sorból koszovói albánok sem maradtak ki. Belgrád ingerülten fogadta ezeket az autonómia-kezdemenyezéseket, a szerb politikai elit maximum a trializmusig volt hajlandó elmenni, azaz a még általa elfogadható engedmény egy szerb–horvát–szlovén trializmus volt.¹⁷ Viszont Bosznia-Hercegovina, Macedónia és Koszovó esetében elzárkózott mindenféle autonómiakövetelés elől.

Valószínűsíthetjük, hogy a következő években a bosnyák (muzulmán), a macedón, és az albán autonómia-követelések körül kemény küzdelmek alakultak volna ki Belgrád és az érintett nemzetek között. De erre nem került sor, mivel a jugoszláv állam 1941 áprilisában belesodródott a második világháborúba és néhány hét alatt darabjaira hullott.

Kisebbségi jogok kérdése

Az antanthatalmak nyomására a jugoszláv állam 1919. december 5.-én csatlakozott a versaillesi kisebbségvédelmi rendszerhez, azaz elfogadta, hogy a területén élő kisebbségek számára biztosítania kell a kisebbségi jogokat. A Koszovóban élő albánok esetében ezt a kötelezettségét Belgrád azonban nem tartotta be.¹⁸

Jól mutatja ezt az anyanyelvi oktatás kérdésében követett szerb magatartás. A kisebbségvédelmi szerződés 9. pontja előírta az anyanyelvi oktatáshoz való jogot az elemi iskolák esetében. Ezt a jogot azonban Belgrád nem biztosította a koszovói albánok számára. A szerbek arra hivatkoztak, hogy ez a jog csak az első világháború után a szerb államhoz került területek kisebbségi lakóit illeti meg. Mivel Koszovó már az első világháború előtt a szerb állam része volta a kisebbségvédelmi szerződés nem vonatkozik rá.¹⁹

A jugoszláv kormány oktatási minisztere 1919 szeptemberében megtiltotta, hogy Koszovóban újabb ún. török iskolákat (értsd iszlám iskolákat) hozzanak létre, egy évvel később pedig megtiltotta a nem állami iskolák működését. Ezzel párhuzamosan új állami iskolákat kezdtek építeni Koszovóban. Adataink szerint 1929-ig 487 darab új iskolát adtak át. Belgrád szándéka egyértelmű volt, az albán gyerekeket be akarta terelni a csak szerb nyelven oktató állami iskolákba. Az albán társadalom azonban ellenállt ezen asszimilációs kísérletnek. Jól mutatják ezt a számok:²⁰

- Az 1927-1928-as tanévben mindössze 7655 albán tanuló járt állami iskolába. Ezek a tanulók szerb nyelven folytatták tanulmányaikat.

---

¹⁷ Juhász (1999) 67–68. old.

¹⁸ Lampe (1996) 114-115. old.

¹⁹ Bíró (2010) 283. old.

²⁰ Bíró (2010) 283. old.

- Az 1930-1931-es tanévben a Vardar Bánság területén az elemi iskolások 7-8%-as volt albán anyanyelvű. Miközben ebben a korosztályban az albánok aránya 28% volt.

Joggal merül fel a kérdés: Hol tanultak meg írni-olvasni az albán gyerekek? A szerb állam az 1920-as években nem tudta felszámolni az ún. török iskolákat. Azt megtilthatta, hogy újabb ilyen iskolák induljanak, de a régieket nem zárhatta be. Ez a lépés akár albán fegyveres felkelésbe is torkolthatott volna. Az albán szülők így ezekbe az iskolákba írárták be gyermekeiket. Ezek az iskolák – pontos nevük: szibijan-mekbet – eredetileg 5-7 éves gyermekek vallási képzésére létesültek. De Koszovóban a két világháború közötti időszakban úgy alakult a helyzet, hogy a gyerekek 10 éves korig tanulhattak falaik között. A szibijan mekbet oktató imámok nagy része nem tudott szerbül, így a képzés albán nyelven folyt. Emiatt Belgrád az 1920-as években károsnak tartotta ezen iskolák működését.

Viszont az 1930-as évek elején ez a belgrádi álláspont megváltozott. Jól mutatja ezt, hogy a Vardar Bánság területén 1931 és 1934 között 451 darab új mekbet létesítését engedélyezték.²¹ Ennek magyarázta abban rejlik, hogy Belgrád rájött arra, hogy ha engedélyezi újabb mekbetek megnyitását (ahol az albánok albánul tanulhatnak), akkor erre való hivatkozással elutasíthatja azt az albán igényt, hogy az állami iskolákban albán nyelven lehessen tanulni. Belgrád azt mondta az albánoknak: aki albán nyelven akar tanulni az menjen a mekbetbe, aki pedig állami iskolába akar tanulni az fogadja el, hogy ott az oktatás nyelve az államnyelv, azaz a szerb.

Mindezek következtében a jugoszláv állam 1918 és 1941 között nem biztosította az albánok számára, hogy állami iskolában az anyanyelvükön tanulhassanak. Ráadásul a vallási iskolák csak az iskoláskorú lakosság egy kis részét tudták oktatni. Ennek következtében a jugoszláv állam keretei között élő albán lakosság 90%-a írástudatlan volt.²² Ez nagyon magas érték, különösen ahhoz képest, hogy a jugoszláv átlag 1931-ben 44,6% volt.²³

A kisebbségeket megillető politikai jogok területén sem volt jobb az albán helyzete. Az 1920-as évek elején az albán földbirtokos elit megszervezte az érdekeit képviselő Dzemijet (Társaság) nevű pártját.²⁴ Ez a párt mérsékelt álláspontot képviselt, azaz elfogadta, hogy Koszovó a jugoszláv állam része, és úgy gondolta, hogy az autonómiával megoldható az albán-kérdés. De Belgrád nem akart autonómiát adni Koszovónak, ezért 1925-ben gyakorlatilag betiltotta Dzemijet-et, pontosabban annak vezetőit beléptette a szerb Radikális Pártba.²⁵

²¹ U.o.

²² Bíró László (2007): Koszovó Jugoszláviában. *História* 2007/2. szám 18. old.

²³ Rothschild, Josef (1996): Jugoszlávia története a két világháború között. *Studium Füzetek* 4. JATE Történész Diákkör. Szeged. 100. old.

²⁴ Lampe (1996) 121-122. old.

²⁵ Juhász (1999/a) 51. old.

Ez a lépés azonban olaj volt a tűzre, Koszovó lakossága a Belgrád ellen folyamatos gerilla háborút folytató szeparatista mozgalom a kacsak (ez albánul menekültet, illetve csempészt jelent) felé fordult. A kacsak-mozgalom tagjai fegyveres szabadcsapatokat szerveztek és folyamatosan zaklatták a megszállóknak tekintett szerb állam katonaságát és hivatalnokait. Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy Koszovó területén szinte minden közfunkciót szerbek töltöttek be.

Gazdasági terület

A jugoszláv állam eltérő gazdasági fejlettségű régiókból alakult meg 1918-ban. Ezek a régiók gazdasági szempontból óriási különbségeket mutattak.²⁶ Koszovó gazdaságilag Jugoszlávia legelmaradottabb területe volt. A jugoszláv állam nem tett komoly lépéseket Koszovó gazdasági felzárkóztatása érdekében. Mindössze kétféle nagyobb volumenű állami beruházás történt a két világháború közötti időszakban. 1931-ben kiépítették a Szerbiát és Koszovót összekötő vasúti vonalat, míg 1936-ban átadták a Koszovót átszelő 81 km hosszú Kosovo Polje-Pec szakaszt.²⁷

Külön szólnunk kell a mezőgazdaságról. Az SZHSZ Királyság kikiáltása után (1918. december 1.) szinte azonnal megindult a földreform. Sándor régens herceg 1919. január 6-án kiáltványt adott ki, melyben bejelentette, hogy a nagybirtokok nagy részét elkobozzák, majd szétosztják a délszláv parasztek között. 1920 és 1938 között a földreform végrehajtása során összesen 637 328 személy között 2 484 481 hektár földet osztottak szét.²⁸ A földosztás során a nemzeti hovatartozás szempontjai markánsan érvényesültek. Az elkobzott területek döntő többsége „nem szerb” (német, magyar, horvát, török) nagybirtokosok kezén volt. Míg a földhöz jutó családok kifejezetten délszlávok (elsősorban szerbek) voltak. Ráadásul a Vajdaságban a magyar parasztokat, míg Koszovóban az albán parasztokat eleve kizárták a földosztásból.²⁹

Belgrád a földosztást szorosan összekapcsolta az ún. kolonizációs politikával. A jugoszláv államnak kétféle olyan területe volt, ahol a szerbek (illetve a délszlávok) nem voltak többségben: 1. A Vajdaság, ahol magyar és a német kisebbség

---

²⁶ Gulyás László (2012/a): Structural Problems Leading to the Dissolution of the First Yugoslav State. Prague Papers on the History of International Relations, Prague – (Vienna), 2012/2. 87–98. old.

²⁷ Bíró (2007): 18. old.

²⁸ Bodonyi Ilona (2002) Idők szorításában. A magyar kisebbség helyzete a szomszédos országokban 1920 és 1933 között. Kairosz Kiadó. Budapest 187. old.

²⁹ Gulyás László (2012/b): A királyi Jugoszlávia agrárreformja, különös tekintettel a Vajdaságra. In. Győri Ferenc (szerk.): A tudás szolgálatában. Földrajzi tanulmányok Pál Ágnes tiszteletére. Közép-Európai Monográfiák 5. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 2012. 129-150. old.

együtt többséget alkotott a szerbekkel szemben 2. Koszovó, ahol albán többség volt.

Belgrád elsősorban ezen kettő terület etnikai képét akarta megváltoztatni a kolonizációval. Ez az alábbi módon történt: az agrárreform során kiosztott földekre szerb nemzetiségű önkénteseket (dobrovoljác-okat) telepítettek. A dobrovoljácok politikailag teljesen megbízható szerb és montenegrói veteránok voltak, akik a Balkán-háborúkban, illetve az első világháborúban harcoltak és katonai szolgálataik fejében kaptak földet. Adataink szerint a kolonizáció során összesen 58-63 ezer délszláv család (körülbelül 290-330 ezer fő), költözött az országon belül új helyre. Ebből 17-20 ezer család (körülbelül 80-90 ezer fő Koszovóban kapott földet.³⁰

A kolonizáció következtében – ehhez még hozzá kell számítanunk a betelepített szerb hivatalnokokat és családjaikat is – az 1930-as évek elejére Koszovó etnikai arculata kisebb mértékben megváltozott.³¹ A szerbek aránya nőtt, míg az albánoké csökkent (lásd. 2. táblázat).

2. táblázat: Koszovó etnikai viszonyai 1921-1931

Év	Népesség száma	Albán		Szerb		Egyéb	
		Fő	%	Fő	%	Fő	%
1921	439 000	289 000	65,8%	114 000	28,0%	36 000	6,5%
1931	552 000	337 272	61,1%	178 848	32,4	35 880	6,5%

Forrás: A szerzők saját szerkesztése Bíró (2010) 69. old alapján

A Koszovóba betelepült dobrovoljácokat Belgrád az albánok megfigyelésére, megfélemlítésére használta fel. A dobrovoljácok lelkesen látták el ezt a feladatot. Ennek következtében a koszovói albánok nemcsak Belgráddal, hanem a koszovói szerbekkel is folyamatos konfliktusban álltak.

Jugoszlávia összeomlása és Nagy-Albánia születése

Miután 1941 tavaszán Jugoszlávia Németország számára megbízhatatlan szövetségesnek bizonyult Hitler elrendelte megsemmisítését. A Jugoszlávia elleni hadjárat 1941. április 6-án indult. A német hadsereg és szövetségesei (olaszok, magyarok és bolgárok) a jugoszláv államot két hét alatt megsemmisítették, 1941. április 12.-én elesett Belgrád, majd április 17-én kapitulált a ju-

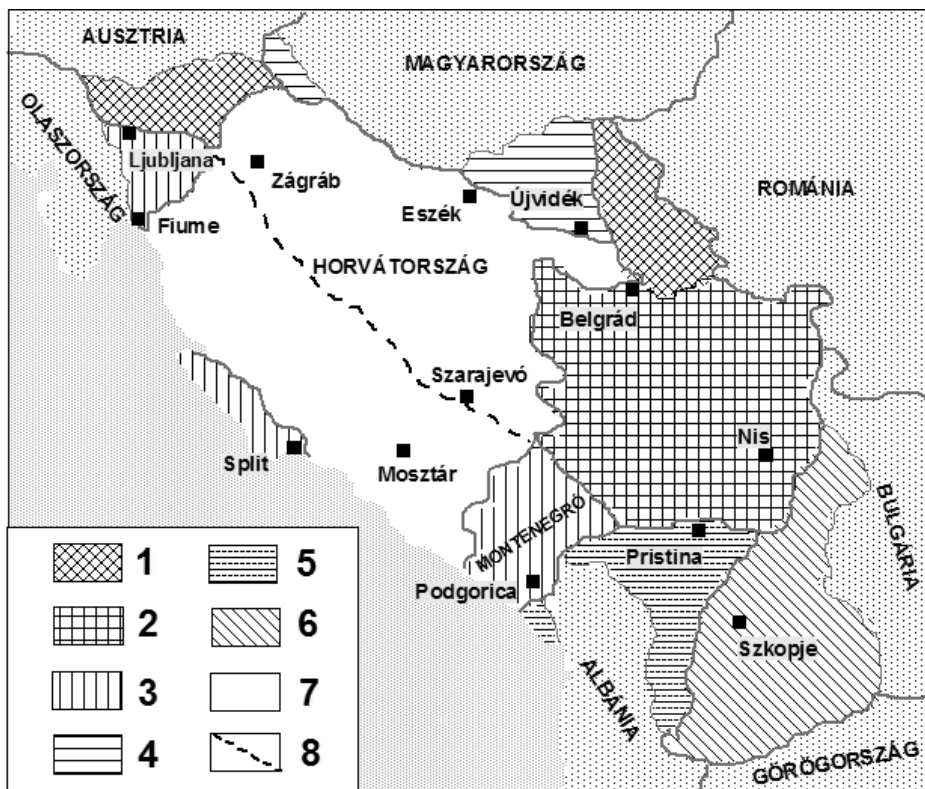
³⁰ Bíró (2010) 218. old.

³¹ Kocsis Károly (1993): Egy felrobbant etnikai mozaik. Teleki László Alapítvány. Budapest. 18. old.

goszláv hadsereg.³² Eközben 1941. április 10-én az usztrasák Zágrábban kikiáltották a Független Horvát Államot³³

A hadműveletek során kialakult területi változásokat a Bécsben 1941. április 20-22-én megtartott német–olasz konferencia rögzítette Ennek során Németország és Olaszország némi vita után Jugoszlávia területét felosztotta (lásd 3. térkép).³⁴

3. térkép: Jugoszlávia felosztása 1941

Jelkulcs: 1 Németország által annexált terület (Észak-Szlovénia és Bánát) 2 A szerb bábállam területe 3 Olaszország által elfoglalt területek: Crna-Gora (Montenegro), Dalmátia és Dél-Szlovénia 4 Magyarország által elfoglalt terület 5 Az olasz uralom alatt álló Albánia által elfoglalt koszóvívi terület 6 Bulgária által elfoglalt terület 7 A Független Horvát Állam területe 8 Az olasz és a német befolyási övezetet elválasztó vonal. Forrás: A szerzők saját szerkesztése

³² Rotschild (1996) 86. old.

³³ Soksevits (2011) 520–521. old; Gulyás László (2013/a): Az első jugoszláv állam felbomlása. Államszerkezeti és etnikai következmények 1941–1944. Mediterrán és Balkán Fórum. VII. évfolyam (2013) 1. szám 24–35. old.

³⁴ Corvaja, Santi (2001): Hitler és Mussolini. A titkos találkozók. Alexandra Könyvkiadó. Budapest. 235–236. old.

A bécsi konferencia eredményét az alábbi pontokban foglalhatjuk össze:

- a) Németország és Olaszország elismerte az 1941. április 10-én kikiáltott Független Horvát Államot (FHA).³⁵
- b) Német ellenőrzés (megszállás) alatt felállítottak szerb bábállamot.
- c) Crna-Gora-t (Montenegro) olasz felügyelet (megszállás) alá helyezték.
- d) A szlovén területeket Németország és Olaszország hozzávetőleg 2/3-1/3 arányban kettéosztotta és annektálta. Németország foglalta el Észak-Szlovéniát, míg Olaszország Dél-Szlovéniát.
- e) Dalmácia északi részét és a Kotori öböl környékét Olaszország annektálta.
- f) Bulgária megkapta Macedónia nagyobbik részét (Vardar-Macedónia) és azon kelet-szerbiai területeket (Caribrod, Bosiljgrad és környéke), melyeket 1919-ben csatolt el tőle az éppen megszülető délszláv állam.
- g) Magyarország visszakapta a Muravidéket, a Muraközt, és a Vajdaság egy részét (Bácska és a Drávaszög).
- h) Bánság papíron a szerb bábállam része maradt, de gyakorlatilag német katonai közigazgatás alá került. Valójában a helyi német kisebbség irányította a területet.
- i) A körülmények összejátszása következtében megszületett Nagy-Albánia

Tanulmányunk témája miatt a fenti felsorolás utolsó pontját, azaz Nagy-Albánia megszületését kell részletesen bemutatnunk. 1939. április 7.-én a 40 ezer főből álló olasz hadsereg megtámadta Albániát. Az albán hadsereg nem tanúsított számottevő ellenállást, így az olasz csapatok három nap alatt megszállták az országot.³⁶ Ezután 1939. április 12.-én Mussolini albán híveiből álló alkotmányozó nemzetgyűlést hívtak össze, amely elfogadta a korábban Rómában kidolgozott új alkotmányt, és Albánia koronáját felajánlotta az olasz királynak. Természetesen III. Viktor Emánuel – Olaszország királya – elfogadta az albán koronát. Így jogilag Olaszország és Albánia egy olyan perszónáluniót hozott létre, melyet a közös király személye kötött össze.³⁷ Persze ez csak a jogi magyarázat volt, gyakorlatilag Olaszország gyarmatosította Albániát. A valós helyzetet jól mutatja, hogy 1939 és 1941 között Olaszország 100 ezer katonát és 50 ezer hivatalnokot vezényelt Albániába, hogy azok végrehajtsák a király által kinevezett helytartó utasításait.

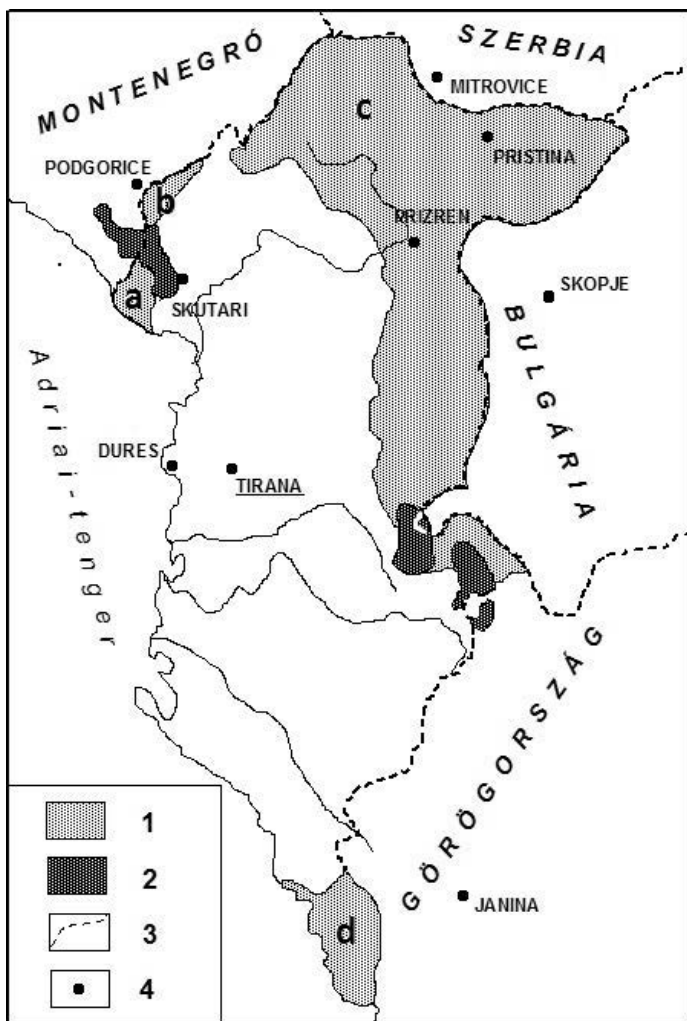
---

³⁵Goldsteint, Ivó: Croatia. A History. Hurst and Company. London. 131-134. old.; Lőrinczné Bencze Edit (2009): A regionalitás kérdőjelei Jugoszláviában. In.: Politika – egyház – mindennapok. Heraldika Kiadó, Budapest. 299–321. old.; Lőrinczné Bencze Edit (2011). Külső és belső határok a Nyugat-Balkán regionális térfelosztásában. In.: Közép-Európai Közlemények. 2011/3–4. szám 262–276. old.

³⁶ Réti 56-66. old.

³⁷ Réti 56. old.

Eközben a Duce Nagy-Albánia megteremtésének ígérétevel próbálta meg elnyerni az albán politikai elit támogatását. Az ígélet beváltása előtt 1941 áprilisában nyílt meg az út, amikor Németország szétzúzta Jugoszláviát. Mint már tanulmányunkban korábban említettük az 1941. április 20-22.-én Bécsben megtartott német-olasz konferencián került sor az egykori jugoszláv területekkel kapcsolatos kérdések rendezésére. Ennek során az alábbi területeket csatolták Albániához (lásd 4. térkép):

4. térkép: Nagy-Albánia 1941-1945. Jelkulcs: 1 Albánia területgyarapodása. Ezen belül **a**) Shkodra-tótól nyugatra **b**) Shkodra-tótól keletre. Mindkettő elcsatolva Montegrótól **c**) Koszovó **d**) Dél-Csamurjia 2 Tó; 3 Országhatár; 4 Fontosabb városok. Forrás: Csüllög Gábor szerkesztése

- a) Koszovót, melyet albán többségű nyugat-macedóniai területekkel is kiegészítettek.
- b) Montenegrótól kettő az albánok által lakott területsávot. Egyrészt a Shkodra-tó nyugati partjaitól a tengerpartig terjedő részt. Másrészt a Shkodra-tótól északra fekvő sávot.

A bécsi kongresszus után néhány nappal a német hadjárat következtében 1941. április 27-én Görögország is összeomlott. A németek a görög államtól Albániahoz csatolták a többségében albánok lakta Dél-Csamuriját. Ezen területi változások következtében gyakorlatilag megszületett Nagy-Albánia (lásd. 4. térkép), azaz az albánok által lakott területek egy állam keretei között egyesültek. Nézzük a számokat:

- 1938-ban Albánia területe 27,5 ezer km², míg lakosainak száma 1 millió 64 ezer fő volt.
- Az 1941. évi gyarapodás 14,9 ezer km² és 761 ezer lakos volt.³⁸
- Nagy-Albániát az alábbi kettő számmal írhatjuk le, területe 42,4 ezer km², lakosainak száma 1 millió 825 ezer fő.

A Nagy-Albániához került koszovói – és macedóniai albánok – az 1941-es területi változásokat „nemzeti felszabadulásként” élték meg. Megpróbálták visszavágni a szerbeknek az 1918 és 1941 közötti időszakban elszenvedett sérelmekért. Ennek jegyében nagy számú szerbet (főképpen a betelepült hivatalnokokat, illetve az agrárreformmal érkezett dobrovoljácokat) űztek ki Koszovóból.³⁹ A szerb történetírás szerint 1941 és 1945 között Koszovóból az albánok mintegy 100 ezer szerbet üldöztek el. Míg ezzel párhuzamosan 75 ezer albániai albán települt be.⁴⁰

Bár a fentiekben Nagy-Albánia születéséről beszéltünk, itt kell felhívunk a figyelmet arra, hogy Albánia 1939 április óta olasz uralom alatt állt. Azaz az 1941 évi területgyarapodás következtében megszülető Nagy-Albánia gyakorlatilag olasz gyarmatként működött.

Miután 1943. szeptember 8-án Olaszország kapitulált Nagy-Albánia stratégiai pontjait németek csapatok szállták meg. A németbarát albán politikusok 1943 októberében nemzetgyűlést hívtak össze, amely kimondta a perszonálunió felszámolását Olaszországgal.⁴¹ Bár a német csapatok ténylegesen megszállták Nagy-Albániát, Németország formálisan elismerte az albán állam függetlenségét. Ennek jegyében a németek bizonyos adminisztratív funkciókat az albánokra

³⁸ Pándi 460-461. old.

³⁹ Juhász József (1999/b): Az albánkérdés Jugoszláviában. 92. old. In: Krausz szerk. (1999) 91-98. old.

⁴⁰ Gyémánt Richárd-Petres Tibor (2008) 53. old.

⁴¹ Réti (2000) 82. old.

bíztak, és nem üldözték, megtúrték a nagyalbán eszme híveit. A német-albán együttműködés egyik fontos állomása volt, hogy albán önkéntesekből SS-divíziót állítottak fel. Mindez azt mutatja, hogy a németbarát albán politikusok abban bíztak, hogy német segítséggel fenntartható Nagy-Albánia.

Ezzel magyarázható, hogy míg az egykori Jugoszlávia nagy részén a Tito-féle partizánmozgalom kifejezetten erős volt, addig Koszovóban nagyon gyenge volt a támogatottsága. Sőt kifejezetten Nagy-Albánia védelmére a németbarát albán politikusok létrehozták az ún. Második Prizeni Ligát.⁴² 1944 őszén a jugoszláv partizánok megkísérelték uralmuk alá vonni Koszovót. De a koszovói albánok ellenálltak, 1944 decemberében kirobbantották az ún. balista felkelést. Tito serege csak több hónapos küzdelemben tudta levérni az albán fegyveres csoportokat. Így Koszovót csak 1945 tavaszán került Tito ellenőrzése alá.

Felhasznált irodalom

- BÍRÓ L. (2007): Koszovó Jugoszláviában. *História* 2007/2. szám 17-20. old.
- BÍRÓ L. (2010): A jugoszláv állam. *História Könyvtár. Monográfiák. MTA Történelemtudományi Intézete. Budapest.*
- BODONYI I. (2002) Idők szorításában. A magyar kisebbség helyzete a szomszédos országokban 1920 és 1933 között. Kairosz Kiadó. Budapest.
- CORVAJA, SANTI (2001): Hitler és Mussolini. A titkos találkozók. Alexandra Könyvkiadó. Budapest.
- GULYÁS L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- GULYÁS L. (2008): Délszláv erőközpontok államszervezési koncepcióinak küzdelme 1914-1918. *Mediterrán és Balkán Fórum.* 10. szám. 2008. szeptembere. III. évfolyam 4. szám. 12-21. old.
- GULYÁS L. (2009): A Sporazum, avagy föderalista kísérlet a királyi Jugoszláviában 1939-1941. *Közép-Európai Közlemények* 2009/4-5. szám (No6-7. szám) 80-86. old.
- GULYÁS L. (2012/a): Structural Problems Leading to the Dissolution of the First Yugoslav State. *Prague Papers on the History of International Relations, Prague – (Vienna),* 2012/2. 87–98. old.
- GULYÁS L. (2012/b): A királyi Jugoszlávia agrárreformja, különös tekintettel a Vajdaságra. In: Györi Ferenc (szerk.): *A tudás szolgálatában. Földrajzi tanulmányok Pál Ágnes tiszteletére. Közép-Európai Monográfiák 5. Egyesület Közép-Európa Kutatására.* Szeged. 2012. 129-150. old.
- GOLDSTEINT, IVÓ (1999): *Croatia. A History.* Hurst and Company. London.
- GULYÁS L. (2013/a): Az első jugoszláv állam felbomlása. Államszerkezeti és etnikai következmények 1941–1944. *Mediterrán és Balkán Fórum.* VII. évfolyam (2013) 1. szám 24–35. old.
- GYÉMÁNT R. - PETRES T. (2008): *A Koszovói Köztársaság Európa legfiatalabb állam. A Pólay Elemér Alapítvány Tanszégdletei.* SZTE-ÁJTK. Szeged.

---

⁴² Kitanics (2010) 26. old.

- LAMPE R. JOHN (1996): *Yugoslavia as History. Twice there was a country.* Cambridge University Press. Cambridge. 126-159. old.
- LŐRINCZNÉ BENCZE E. (2009): A regionalitás kérdőjelei Jugoszláviában. In.: *Politika – egyház – mindennapok.* Heraldika Kiadó, Budapest. 299–321. old.;
- LŐRINCZNÉ BENCZE E. (2011): Külső és belső határok a Nyugat-Balkán regionális térfelosztásában. In.: *Közép-Európai Közlemények.* 2011/3–4. szám 262–276. old.
- LŐRINCZNÉ BENCZE E. (2015): Horvátország a függetlenség kikiáltásától az Uniós csatlakozásig. Aposztróf Kiadó.
- JUHÁSZ J. (1999/a): *Volt egyszer egy Jugoszlávia.* Aula Kiadó. Budapest.
- JUHÁSZ J. (1999/b): Az albánkérdés Jugoszláviában. 92. old. In. Krausz szerk. (1999) 91-98. old.
- KITANICS M. (2010): Az albán történelem mérföldkövei – a kezdetektől a bipoláris világ széthullásáig. *Balkán Füzetek.* PTE TTK Földrajzi Intézet. Pécs. 25. old.
- KOCSIS K. (1993): *Egy felrobbant etnikai mozaik.* Teleki László Alapítvány. Budapest.
- NIEDERHAUSER E. (1999): A két Balkán-háború és előzményei. In. Krausz Tamás szerk. (1999): *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak Rigómezőtől Koszovóig.* Politikatörténeti Füzetek. XIII. Napvilág Kiadó. 11-22. old.
- RÉTI GY. (2000): *Albánia sorsfordulói.* Aula Kiadó. Budapest.
- ROTHSCHILD, JOSEF (1996): *Jugoszlávia története a két világháború között.* Studium Füzetek 4. JATE Történész Diákkör. Szeged. 100. old.
- PÁNDI L. (1995): *Köztes-Európa. Térképgyűjtemény.* Osiris-Századvég. Budapest. 228-229. old.
- SAJTI E. szerk. (1989): *Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok.* Társadalomtudományi Kör. Szeged.
- SOKCSEVITS et al (1994): *Déli szomszédaink története. Népek hazája 4.* Bereményi Kiadó. Budapest.
- SOKCSEVITS D. (2011): *Horvátország története a 7. századtól.* Mundus Novus. Budapest.

MINDENNAPI ÉLET JOGI SZABÁLYOZÁSA A TRIANONI MAGYAR-OSZTRÁK HATÁR MENTÉN

DR. SUBA JÁNOS

It is a well known fact, that the draw of the Trianon borders was one sided, because the peace treaty had to be unjust, in favor of one party, in disadvantage of the other, but what matters is the extent.¹ The biggest problem with the treaty system was that in the basics of political considerations it dismantled a healthy market, naturally developed by division of labor. The selected borders made everyday life in some cases very hard, so they applied different kind of legal solutions to avoid political indulgency. We presented one of the solutions at the Austrian - Hungarian border.

1. Előzmények

A trianoni határvonal konkrét, részleges megjelölését, kitűzését, térképezését, a határokmányok elkészítését a Szövetséges és Társult Hatalmak által létrehozott nemzetközi határmegállapító bizottságok végezték, 1921-1925 között.² A bizottságok munkája két szakaszra osztható. Az egyik a békeszerződésben leírt politikai határvonal megállapítása és kijelölése a terepen. A másik pedig a határkitűzés, amikor a térképen bejelölt pontokat a terepen különböző határjelekkel kellett megjelölni, állandósítani. Ezt követően került sor a határvonal felmérésére, ami tulajdonképpen a határvonal és környéke térképezését jelenti a meghatározott sávban.

---

¹ Például: Ausztriához a Sopron megyei Locsmánd és Répce miske német községek elcsatolása érdekében 10 horvát, 2 magyar; a vas megyei Rohonc és Városhodász német községek kedvéért 3 magyar (Felsőőr, Alsóőr, Őrsziget) és 14 horvát községet áldoztak fel. A magyar-osztrák határ 22 község határát és 24 birtokot kettévágott. Suba J.) A nemzetiségi törekvésekre lásd: Suba János: *A szétmargangolt ország. A trianoni dráma egy felvonása.* IN: *100 rejtély a magyar történelemből.* (Főszerk.: Halmos Ferenc) Gesta kiadó 1994. 164 - 165. p. Nemzetiségi törekvések kartográfiai ábrázolása cseh és szlovák példák alapján IN: *Közép-Európai Közlemények* 2009/1. száma (II. évfolyam, 1. sz.No.3.) 44-54.p.

² A bizottságok működéséről lásd: Suba János: Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése)" I.k. 1996.(Doktori disszertáció) Kézirat. Suba János: A magyar-osztrák határ kitűzése és határokmányai. In: *"Magyarok maradtunk"* 1921-1996. Konferencia a Soproni népszavazásról. A Soproni Szemle kiadványai Új sorozat 20.(szerk.: Turbuly Éva) Sopron. 1997. 71-82. p.

A Magyar-osztrák határmegállapító bizottság 1921. július 29-én alakult meg Grazban, és a határmegállapításra vonatkozó végleges jegyzőkönyvek, térképek és okmányoknak aláírása után 1924. augusztus 18-án feloszlott.³

A Nagykövetek Tanácsa az általános utasításokon felül-1922. február 8-án kelt határozatában külön utasítást adott a határmegállapító bizottságoknak a határmegállapítás során fölmerült jogi kérdések rendezésére ú.n. jogi jegyzőkönyvek útján. Így a jogi jegyzőkönyvek keletkezésének időpontja hozzákapcsolódik a magyar-osztrák határ különböző szakaszain a határ megállapítása során felmerült túlnyomórészt helyi jellegű kérdésekhez és az illető határrész menetének megállapításához. A magyar-osztrák határ megállapítása során, ezzel párhuzamosan összesen 16 ilyen jogi jegyzőkönyvet szerkesztettek meg. A dolgozatunkban ezek egy csoportjáról adunk ismertetést.⁴

2. A jogi jegyzőkönyvek

2.1. A jogi jegyzőkönyvek forrásai és tartalma

2.1.1. jogi jegyzőkönyvek elkészítésének forrásai⁵

A most tárgyalt jogi jegyzőkönyvek tartalmát, keletkezésének körülményeit a következő iratokból tudjuk megállapítani:

1.) A magyar-osztrák határ trianoni megállapítása során készült ú.n. jogi jegyzőkönyvek, továbbá az ezeknek keretegyezménybe foglalása alkalmával felvett jogi pótjegyzőkönyvekből (összesen 22 darab)

2.) A jogi jegyzőkönyvek eredeti francia szöveggel,

3.) A Nagykövetek Tanácsa által a határmegállapító bizottságok részére 1922. július 22-én kiadott „Általános utasítások”(Instructions Générales). Ezekre az utasításokra majdnem valamennyi jogi jegyzőkönyv bevezető része kifejezetten hivatkozik.

---

³ Elnöke André Jocard francia őrnagy, tagjai Arthur Craven brit ezredes, Enrico Calma olasz őrnagy, Yamagouchi japán vezérkari ezredes. Ausztriát dr. Neugebauer István miniszteri tanácsos, Magyarországot Keresztes Artúr vezérkari ezredes, 1921.nov.4-től dr. báró Villani Frigyes I. o. követi tanácsos, majd Traeger Ernő miniszterelnökségi osztálytanácsos képviselte. A határmegállapítás politikai része 1922. év folyamán befejeződött. Ez után a műszaki munkálatok (a határvonal kitűzése, felmérése és térképezése) folytak. Suba J. 1996., 1997).

⁴ A jegyzőkönyvek ismertetésénél a határvonal egészére érvényes megállapodásokat területi korlátok miatt most nem közöljük.

⁵ Felhasznált források lelőhelyei: Magyar Országos levéltár K. szekció: polgári központi kormányhatóságok levéltára (1867-1945) A Határmegállapító Központi Iroda iratai (1921-1925) reservált iratai K. 477, A Határmegállapító Központi Iroda általános iratai K. 478. A Miniszterelnökségtől áttett iratok (1920-1949) K. 479. A HMK. felszámoló bizottságának iratai. K. 480. A Magyar-Osztrák Határmegállapító Bizottság iratai K. 49. Hadtörténelmi Levéltár. A Határmegállapító Bizottságok katonai megbízottainak iratai (1921-1925) A magyar-osztrák HMB katonai megbízottainak iratai I. 51. A Határmegállapító Központ katonai meghatalmazottjainak iratai I. 48.fondjainak csomói.

4.) A soproni népszavazási területre vonatkozó, 1921. október 13-án aláírt Velencei Jegyzőkönyv⁶(francia szöveg).

5.) A magyar-osztrák határmegállapító bizottság üléseiről felvett azon jegyzőkönyvek, amelyek az egyes jogi jegyzőkönyvekre vonatkoznak, illetőleg az utóbbiakban szabályozott jogi kérdésekkel kapcsolatos határrész menetét leíró bizottsági határozatot foglalják magukban.

2. 1.2.A jogi jegyzőkönyvek tartalma

A jogi jegyzőkönyvek most tárgyalt csoportja, helyi jellegű kérdéseket szabályoz. Ezeket határszakaszonként⁷ csoportosítottuk.

A. Az "A" határszakasz. (A magyar-osztrák-csehszlovák triplex⁸től⁸ Fertőrákos, Fertőmeggyes és Ilmicz hármashatárpontig) - összesen 5 darab jogi jegyzőkönyv.

A.1 A Hanság csatorna Valla (Wallern) melletti hídjára vonatkozó 4. sz. jogi jegyzőkönyv.

A.2. Az Einser csatornától északra eső forgalmat szabályozó 13. sz. jogi jegyzőkönyv.

---

⁶ Velencei egyezmény: a Saint Germain-i és a trianoni béke által Ausztriának ítélt Nyugat-magyarországi területek miatt kirobbant osztrák-magyar vitát lezáró megállapodás, amelyet 1921.október 13-án kötöttek meg Velencében. A területi vitát a magyar reguláris, és irreguláris - 1921.október 3-tól - már csak irreguláris alakulatok jelenléte, valamint a megszálló osztrák Csenedőrséggel szemben az átadandó területeken folytatott eredményes harc váltotta ki. Magyarország (Sopron és környéke kivételével) kész lett volna az elcsatolt területek átadására, Ausztria viszont a kérdéses részterületekről való lemondását csak népszavazás formájában tudta elképzelni. Az olasz közvetítéssel létrejött velencei konferencia 1921.október 11-13-án zajlott. Magyarország vállalta, hogy önállósodott, s Nyugat-Magyarországot Lajtabánság néven önálló tartománnyá kikiáltó és védő irreguláris alakulatait leszereli és visszahívja, valamint Sopron és környéke kivételével az Ausztriának ítélt területeket átadja. Ausztria beleegyezett, hogy 8 nappal a teljes pacifikálás után előbb Sopron, majd környéke hovatartozásáról népszavazás döntsön; s vállalta, hogy a határmegállapítás kérdésében aláveti magát a Nemzetek Szövetsége döntésének. Magyarország diplomáciai sikerének számított az is, hogy Olaszország vállalta a közvetítő szerepét, hogy a konfliktus során, gazdasági megszorítások kilátásba helyezésével nyomást gyakorolt az osztrák félre. Érvényesítése a soproni népszavazás útján a második királypuccs miatt 1921.december14-re és 16-ra tolódott el, a Népszövetség Tanácsa pedig 1922.szeptember 17-i ülésén döntött a végleges osztrák-magyar határvonal kérdésében. (Suba J.)

⁷ A határt közös megegyezéssel munkavégzés, és a teherviselés szempontjából szakaszokra osztották. Az osztrák határszakaszt három, az ABC betűivel jelölt szakaszra osztották. Ezeket további hat alszakaszra (I-VI.) osztották. az alszakaszokon az egyik fél dolgozott, a másik ellenőrzött. (Suba J.)

⁸ triplex= hármashatárpont rövidített neve. A hármashatárookra lásd: Suba János A trianoni hármashatárok 1921-1925 In: *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok* IV. évf. 3-4. szám 2009. SZTE Mérnöki Kar. Ökónómiai és Vidékfejlesztési Intézet, 276-281.p.

A.3. A Féltorony (Halbturn) és az Oberes Fuchsenfeld közötti mezei közlekedés szabályozó 2. sz. jogi pótjegyzőkönyv.

4. A Kislajta vizének Márialiget mellett a határon fekvő terület öntözésére való felhasználására vonatkozó 3. sz. jogi pótjegyzőkönyv.

A.5. A Zeiselhofra vonatkozó 4. sz. jogi pótjegyzőkönyv.

B. A "B" határszakasz. (az A szakasz végétől - a 883-as magassági pontig (Írottkő)) - összesen 6 darab jogi jegyzőkönyv.

B.1. A brennbergi bányák művelésére vonatkozó (sorszám nélküli) jogi jegyzőkönyv.

B.2. A pinkavölgyi forgalmat szabályozó (sorszámnélküli) jogi jegyzőkönyv.

B.3. Sopron városának Lépesfalva (Lochersbach) osztrák község területén való átvitelt igénylő erdőtermékei szállítására vonatkozó 1. sz. jogi jegyzőkönyv.

B.4. Sopron város vízellátására szolgáló művek védelmére és befejezésére vonatkozó 5. sz. jogi jegyzőkönyv.

B.5. A locsmánde (Lutzmannsburgi) zsilip karbantartására és kezelésére vonatkozó 10. sz. jogi jegyzőkönyv.

B.6. Rótfalva (Rattersdorf) községnek fával és alommal való ellátási jogára vonatkozó (számozatlan) jogi pótjegyzőkönyv.

B.7. A harkai lakosságnak a sopronkeresztúri (Deutschkreuz) ásványvizzel való ellátására vonatkozó (sorszám nélküli) jogi pótjegyzőkönyv.

C. A "C" határszakasz (Írottkőtől-a magyar-osztrák-jugoszláv triplexig (Tóka)).- összesen 6 darab jogi jegyzőkönyv.

C.1. A 883-as magaslaton (Írottkő-Geschriebenstein) lévő kilátó megközelítésének szabályozására vonatkozó 2. sz. jogi jegyzőkönyv.

C.2. A szentimrei plébániához tartozó járgány használatára vonatkozó 3. sz. jogi jegyzőkönyv.

C.3. A Szombathely és Rohonc (Rechnitz) vízellátására szolgáló művek védelmére vonatkozó 6. sz. jogi jegyzőkönyv.

C.4. Kőszeg város vízellátásának szabályozásáról szóló 7. sz. jogi jegyzőkönyv.

C.5. A volt Eszterházy uradalom (Rótfalva-Rattersdorf) erdei termékeinek osztrák területen való átszállítására vonatkozó 9. sz. jogi jegyzőkönyv.

C.6. Kőszeg városnak a Zeigerbergtől nyugatra fekvő erdeiben vágott fa szállítására vonatkozó (sorszám nélküli) jogi pótjegyzőkönyv.

2.2. Helyi érdekű jogi jegyzőkönyvek tartalma⁹

2.2.1. A 883-as magaslaton (Írottkő) levő kilátó megközelítését szabályozó 2. sz. jogi jegyzőkönyv. Ugyanis a határvonal az Írottkőn álló kilátót kettévágja,

---

⁹ A jegyzőkönyvek ismertetése nem követi az előbb ismertetett felsorolást. (Suba J.)

úgyhogy a kilátóban van elhelyezve egy határvonal.¹⁰ Ennek II. cikke idevágóan szó szerint ezeket mondja: „Mivel a 883-as magaslát egyúttal igen fontos háromszögelési pont is, a két állam földmérő hivatalai minden geodéziai munkálattal akadálytalanul végezhetnek, mert a két kormány kötelezi magát, hogy megengedi, hogy a meghatalmazott állami földmérők a kilátó lapos tetején geodéziai műszereket és jelzéseket helyezzenek el. Az ilyen természetű munkálatok előzetes értesítés és engedély nélkül végezhetők”. A jogi jegyzőkönyvnek ez a fontos cikke nem tér ki arra, vajon a két Állam „Földmérési Hivatalai” részéről „meghatalmazott” állami földmérők (les geometres autorisés) hivatali meghatalmazása egymagában elegendő-e ahhoz, hogy a 883-as magaslát, szabadon mozoghassanak. E jogi jegyzőkönyv ezenfelül utalással arra, hogy a Magyarország és Ausztria közötti határ a 883-as magaslát halad át, a „lakosságnak” minden időben és minden alakítás nélkül megengedi a magaslát emelt kilátó megközelítését. A látogatóknak nem kell útlevelel, vagy átkelési igazolvánnyal ellátva lenniük.¹¹ Ez a rendelkezés jogilag nem szabatos. Különösen a „Lakosság” megjelölése laza.

2.2.2. Brennbergi bányák művelése

Topográfiailag szintén helyi jelentőségű, de tartalmánál fogva Sopron város és környékének szénellátása szempontjából helyi jelentőségén túlnő a brennbergi bányák művelésére vonatkozó (számozatlan) jogi jegyzőkönyv. Ennek a jegyzőkönyvnek létrejöttét hosszú és elkeseredett jogi viták előzték meg, földmérési (bányamérési) szempontból is fokozott figyelmet érdemel.

A brennbergi jogi jegyzőkönyv jelentőségének érzékeltetéséhez és a benne foglalt rendelkezések értelmezéséhez szükséges, hogy ismerjük az

---

¹⁰ A 883-as magassági pontra vonatkozóan a magyar biztos Vas vármegye alispánjának a következőket közölte: "

az új állami határvonal a 883-as magassági ponton megy keresztül. A vonal a B 122 /11 számú páros határvonalnál végződő Bozsok-Hammer közötti határúttól a kilátótorny belsejében elhelyezett C jelzésű szakaszpontra - ez azonos a 883 magassági ponttal -, halad át, honnan tört vonalban éri el a Bozsok-Rechnitz közötti: C. 0 /1. jelölt határút kezdetét. Úgy a B122/11. mint a C.0/1 határjeleknél a páros határvonalakat összekötő egyenes vonal felezése képezi a kiindulási, illetve végződési pontot az említett határutakra vonatkozólag. ... kilátótornynak csak kisebb része esik magyar területre. Az eredeti kitézés megváltoztatása révén Magyarország számára a kilátótornyból 21 m² és a rohanci községi erdőből 140 m², tehát összesen: 161 m² területet sikerült visszaszerezni." (Suba J. 1996, 1997.)

¹¹ A határszéli forgalom szabályozására lásd: Suba János: Határmenti forgalom szabályozása Magyarországon a két világháború között. In: *A Kárpát-medence politikai földrajza IV.* magyar politikai földrajzi konferencia, Pécs 2004. okt. 7-8. (szerk.: Pap Norbert - Végh Andor) Pécs 2005. 110-118 p. Suba János: Határátkelőhelyek vámtak a trianoni Magyarországon 1919-1938. In: *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság* (Szerk.:) Frisnyák Sándor-Gál András 539-556 p. Nyíregyháza-Szerencs 2003.

előzményeket, a magyar-osztrák határmegállapító bizottságban 1922-ben lefolyt vitákat az ú.n. brennbergi kérdés körül. Ezek annak idején a Nagykövetek Tanácsát is foglalkoztatták és gyökerükben visszanyúlnak a soproni népszavazás nemzetközi jogi alapjára: az 1921. október 13-án kötött ú.n. Velencei Jegyzőkönyvre.

Az előzmények a következők: A „brennbergi bányák” több művelési területet foglalnak magukban: ezek közül az ú.n. Ilona-Borbála akna (Helene-Barbara Schacht), illetőleg a felette lévő terület állami hovatartozása vitássá vált Magyarország és Ausztria között. Ennek a területét az osztrák határbiztos nézete szerint a velencei jegyzőkönyvnek egyedül megfelelő „velencei vonal” (ligne de Venise), a „népszavazási határ” (frontiere plebiscitaire) kettészeli; még pedig akként, hogy a „Borbála” akna még magyar, de az Ausztriához csatolt Réczény (Ritzing) község határában fekvő „Ilona” akna azonban már osztrák területre esik. Álláspontja alátámasztására az osztrák biztos a velencei jegyzőkönyvnek idevágó rendelkezésének szövegére hivatkozott. Eszerint a kérdéses határszakaszon a népszavazási területnek és a népszavazásnak Magyarországra kedvező eredménye folytán - a magyar-osztrák határ vonala is egybeesik Sopron város községi határával. Tiltakozását ennek kapcsán főként arra építette föl, hogy a velencei egyezmény által körülhatárolt területen lokális jellegű határ-korrekcióról sem lehet szó.

A magyar határbiztos ezzel szemben a Nagykövetek Tanácsa által a határbizottságnak adott általános utasításokra hivatkozva azzal érvelt, hogy a brennbergi bányák és ezek körében a Borbála-Ilona akna bányagazdasági egységet alkotnak. Gazdaságos művelésük veszélyben forogna, ha a magyar-osztrák határt Brennberg körül akként húznák meg, hogy ezáltal a réczényi „Ilona” aknarész osztrák területté válnék.

A bizottság 1922. február 23-án tartott ülésében a gazdasági érvet magáévá tette és - az osztrák biztos szavazata ellenében - 5 szavazattal akként döntött, hogy a fölötte lévő s az akkor Eszterházy uradalomhoz tartozó (kb. 600 holdnyi) erdő borította területtel az Ilona akna is visszacsatolandó Magyarországhoz.¹²

Az osztrák határbiztos ebbe a döntésbe nem nyugodott bele; ragaszkodott ahhoz, hogy a határ Brennbergnél szorosan a „velencei vonal”-at, vagyis Sopron községi határát kövesse. Az osztrák kormány a kérdést a Nagykövetek Tanácsa elé vitte. A Nagykövetek Tanácsa az osztrák kormányhoz intézett 1922. évi július hó 21-én kelt jegyzékében azt a választ adta, hogy a brennbergi határvonal, úgy amint az a velencei egyezményben foglaltatik, csak az esetben volna fenntartható, ha az osztrák kormány kész volna olyan biztosítékokat nyújtani, amelyek a brennbergi társaságnak a tárnák akadálytalan kiaknázását lehetővé teszik.

---

¹² A HMB döntése 15. sz. jegyzőkönyv (Suba J. 1996, 1997.)

Mivel az osztrák kormány tényleg nyújtott bizonyos mértékű biztosítékokat, a Nagykövetek Tanácsa 1922. évi október 20-án kelt határozatával felszólította a határmegállapító bizottságot, hogy a brennbergi kérést újabb tanulmány tárgyává tegye azoknak a garanciáknak a megvizsgálásával és alapulvételével, amelyeket az osztrák határbiztos kormánya nevében felajánlott arra az esetre, ha a bizottság - 1922. február 23-án hozott döntését megsemmisítve - a velencei jegyzőkönyvnek megfelelően állapítja határvonalát.¹³

Mivel ez a vonal Borbála-Ilona akna területét a két állam között megosztja, az osztrák részről felajánlott garanciák első pontja szerint: „Ausztria elismeri, hogy a Borbála-Ilona akna művelése továbbra is gazdasági egységet alkot (reste une unité économique) és az osztrák területnek azon a részén, amelyre a művelés jelenleg (1922.) és a jövőben kiterjed, a magyar bányagazgatás felügyelete és kezelése alatt marad”.¹⁴ A magyar kormány a Nagykövetek Tanácsához intézett jegyzékében tiltakozását jelentette be az ellen, hogy egy a határbizottság, mint illetékes fórum által az „Általános utasítások” értelmében hozott határozat - jogi műnyelven szólva - egy „res judicata”, újból tárgyalassék. A magyar biztos pedig a határmegállapító bizottságnak bejelentette, hogy a kérdés további tárgyalásán részt venni nem fog, s a február 23-i döntést véglegesnek, végrehajtandónak és annak minden módosítását illegálisnak tekinti.

A brennbergi bányagazgatóság és Sopron város tanácsa is beadvánnyal fordultak a bizottsághoz. A bányagazgatóság arra törekedett, hogy a tárnák kiaknázásának biztosítására osztrák részről nyújtott garanciák elégtelenségét bizonyítsa. A városi tanács beadványában kimutatta, hogy az „Ilona akna” Ausztriánál való meghagyása Sopron szénellátására járó katasztrófális következményekkel járna.

A határmegállapító bizottság december 5-én tartott ülésében meghallgatta a magyar és osztrák szakértőket. A magyar biztos újból tiltakozott és hangsúlyozta, hogy az újonnan hozott határozatot, eltekintve az általános jogi alap hiányától, már csak azért is kénytelen semmisnek tekinteni, mert a Nagykövetek Tanácsától annak október 20-án hozott határozata ellen a magyar részről benyújtott fellebbezésre válasz még nem érkezett. A bizottság ennek ellenére tovább tárgyalta az Ausztria által felajánlott további garanciákat.

A bizottság a garanciákat elegendőnek minősítette ahhoz, hogy ezek alapján a brennbergi bányák zavartalan működésének (bon fonctionment) biztosítékait magában foglaló jegyzőkönyv szerkesztessék, és úgy döntött, hogy a soproni népszavazási területre vonatkozó Velencei Jegyzőkönyvben leírt vonal, vagyis Sopron város községi határának Ausztria felé eső szakasza egyben a két állam közti határt is alkossa.

---

¹³ Vö. Proces Verbal No. 41. (Suba J. 1996, 1997.)

¹⁴ Teljes francia szövegét lásd: a Proces Verbal No. 45. 2. oldalán. (Suba J. 1996, 1997.)

A velencei egyezmény betű szerinti értelmezése kétségtelenül az osztrák álláspont és a bizottság második döntése mellett szól, amely kizárta azt a magyar részről támasztott és a bizottság eredeti döntésével teljesített magyar követelést, amely az Ilona aknáknak és a felette lévő területnek Magyarországhoz visszacsatolására irányult.

A Nagykövetek Tanácsa az Ilona aknára vonatkozó osztrák garanciális javaslat elfogadásában látta a kérdés kompromisszumos megoldását.

Felmerült az a gondolat, hogy a magyar kormány a Nemzetek Szövetsége elé vigye a kérdést. Ez a lépés azonban nem kecsegtetett eredménnyel és emellett kedvezőtlenül befolyásolta volna a genfi fórum elé terjesztett egyéb területi kérdések Magyarország javára leendő eldöntését. Mindezekre tekintettel a magyar kormány végül is elfogadta a brennbergi bányák művelésére vonatkozó jogi jegyzőkönyvet.

2.2.3. Az osztrák határmenti városok és községek vízellátásával kapcsolatos jogi jegyzőkönyvek.

A műszaki vonatkozású jogi jegyzőkönyvek külön csoportját alkotja az a három jogi jegyzőkönyv, amely Sopron, Szombathely és Kőszeg városok vízellátásának biztosítására vonatkoznak. (5., 6. és 7. sz. jogi jegyzőkönyvek) Mindhárom jogi jegyzőkönyv azonos rendelkezése szerint (Sopron, Szombathely, Kőszeg) város vízellátására is "a határzóna vízügyi viszonyai tárgyában a trianoni szerződés 292. cikke értelmében a Magyarország és az Ausztria kormányai között létrejött egyezmény első részében foglalt rendelkezéseket megfelelően kell alkalmazni".¹⁵

2.2.3.1. A 6. sz. jogi jegyzőkönyv a Sopron város vízellátására szolgáló művek védőterületének határát a következőképpen állapítja meg: "Délen és délkeleten Sopron város és Ágfalva község közigazgatási határa; észak-keleten a Dudleswald gerince; innen ez a vonal nyugatra a Sopronkertestől (Baumgartentől) délre fekvő dombok felé kanyarodik, Somfálvától (Schattendorftól) északra átmegy a Krippelbergen, majd a lépesfalvai (Loipersbach-i) major melletti dombon és a fraknónádasdi (Rohrbach-i) erdő mellett haladva, a vonal keletre a Herrentisch felé kanyarodik, áthalad a Viererriegelen, Loosmasion, Obertödelen, Bremsbergen és az ágfalvai erdő gerincét érinti. (II. Cikk.)

---

¹⁵ Vö.: a Trianoni békeszerződés 292. cikkelyével. (Suba J.)

A II. Cikk körülírt védőterületnek osztrák részére¹⁶ ugyanúgy kell alkalmazni a vízvezetékek védőterületére vonatkozó osztrák törvényeket, mint hogyha osztrák község vízvezetékéről lenne szó. (III. Cikk.)

Ha a Sopron város vízellátására szolgáló művek befejezéséhez osztrák területen építkezésekre (kutak, vízvezetékek, stb.) volna szükség, ezek az építkezések olyan elbírálás alá esnek, mint az osztrák községek hasonló építkezései. (IV. Cikk.)

2.2.3.2. A Szombathely és Rohonc (Rechnitz) vízellátására szolgáló művek védelmére és befejezésére vonatkozó 6. sz. jogi jegyzőkönyv szerint az osztrák kormány kötelezte magát, hogy az Írottkö (Geschrieben Stein) déli lejtőjén Rohonc (Rechnitz) község területén lévő forrásokból és talajvízből gyűjtött víznek zárt csövekben Szombathelyre való vezetését engedélyezi és ezzel kapcsolatban Szombathely városának mindazokat a kedvezményeket biztosította, melyek az osztrák törvények értelmében osztrák községeknek megadhatók.

A vízellátást biztosító források osztrák területen fekvő védőterületét a jegyzőkönyv így határolja körül: "II. Cikk: A határvonal a Rohonctól (Rechnitz) északra körülbelül 2 km-re fekvő Satzenriegeltől (523-as magassági pont) kelet-északkelet felé kanyarodik, áthalad az 527-es magassági pontokon, követi a hegygerincet észak felé egészen a Kalaposköig (Hut-Stein: 604-es magassági pont), majd északnyugat felé fordulva a 651-es, majd pedig a 691-es magassági pontokon át a gerincen haladó utat követi az Írottkö (Geschrieben-Stein) gerincéig. Innen a gerincen nyugat felé halad a 823-as, majd a 832-es magassági ponton át, egészen addig a gerincűtig, amely a 830-as és 858-as magassági ponton át a Budiriegelig (553-as magassági pont a Szt. Donáti 496. magassági ponttól körülbelül 500 méterre nyugat dél-nyugat irányában) Ettől a ponttól kezdve a vonal egyenes irányban halad a Satzenriegelig (523-as magassági pont).

Vízvezeték kiépítése esetében Szombathely városának kell gondoskodnia Rohonc (Rechnitz) község vízellátásáról is, oly módon, hogy Rohonc (Rechnitz) községig 24 óránként maximálisan 150 m² vizet vezessen. A vízmennyiségnek a község területén való elosztása és a kutak beállítása Rohonc (Rechnitz) községet terheli. (III. Cikk.)

A jogi jegyzőkönyv IV. Cikke kiköti, hogy a vízvezeték tervezetét be kell mutatni az illetékes osztrák hatóságnak és a tervezett munkálatok végrehajtásának megkezdéséhez ennek engedélye szükséges. A vízjogi eljárásnak és az e tárgyban hozandó határozatnak a védőterület megállapítására és Rohonc (Rechnitz) község vízellátására is ki kell terjeszkednie.

---

¹⁶ A Magyar-Osztrák Határmegállapító Bizottság magyar biztosa idevonatkozó 947/M.O.-1923. sz. jelentésében megemlíti, hogy a szóban forgó vízgyűjtőterület mintegy 55 km² kiterjedésű és kb. 3/4 részben. Somfalva és Lépesfalva határában fekszik, Sopron területére csak 1/4 része esik. (Suba J. 1996, 1997.)

Az V. Cikk biztosítja azt, hogy Szombathely város saját alkalmazottaival végeztesse és ellenőriztesse a részlettervekhez szükséges részletes tanulmányokat és felvételi munkálatokat (arpentages), valamint a vízvezeték építési és fenntartási munkálatait és kezelését (travaux d'entretien et l'administration de l'aquedne)

A VI. Cikkben - a Sopron vízellátására vonatkozó 5. sz. jogi jegyzőkönyv ugyancsak VI. cikkében foglaltakhoz hasonlóan - a magyar kormány kezességet vállal azért, hogy az osztrák érdekelteket kártalanítják.

3.3. Kőszeg város vízellátásának szabályozásáról a 7. sz. jogi jegyzőkönyv lényegében azonos rendelkezéseket tartalmaz, mint a Szombathelyi vízvezetékekre vonatkozó 6. sz. jogi jegyzőkönyv.

A II. Cikk első bekezdésében az osztrák kormány arra kötelezve magát, hogy megengedi az Írottkö északi oldalán eredő Hétforrásnak (Siebenbründl) Rótfalva (Rattersdorf) község területén át Kőszeg város területére vezetését. Az osztrák kormány erre a vízvezetékre vonatkozóan Kőszeg városnak mindazon kedvezményeket megadja, melyek az osztrák törvények értelmében az osztrák községeknek megadhatók. (II. Cikk)

A magyar kormány a kőszegi vízvezeték építése kapcsán is kezességet vállalt, hogy a vízvezeték építésével és annak működésével kapcsolatban esetleg kárt szenvedő osztrák érdekelteket teljes mértékben kártalanítják. (VI. Cikk.)

A két szerződő kormány által kiküldött szakértők a forrás védőterületét közös megegyezéssel meg fogják állapítani. Az osztrák kormány köteles ezt a védőterületet, amennyiben az a saját területére terjed ki, fenntartani.

A három határmenti magyar város vízellátásával kapcsolatos védő területek körülírása szempontjából a most ismertetett három jogi jegyzőkönyv közül a Szombathelyre vonatkozó 6. sz. jogi jegyzőkönyv látszik műszakilag legszabatosabbnak. Ez ugyanis II. Cikkében a magassági pontok egész sorával jelöli meg azt a vonalat, amelyen a vízellátás védőterületének határa végig halad.

Meg kell említenünk, hogy mind a három jogi jegyzőkönyv - mind műszaki, mind jogi szempontból - igen szorosan kapcsolódik a magyar-osztrák határmegállapító bizottságnak a magyar-osztrák államhatár menetét a három magyar város környékén megállapító határszakaszhoz. Mind a három jogi jegyzőkönyv címe alatt zárójelben utal a megfelelő bizottsági határozat keltére. Így a Sopron város vízműveire vonatkozó 5. sz. jogi jegyzőkönyv „kiegészítés (Complément) a bizottságnak a határ megállapításra vonatkozóan 1922. február 23-án hozott határozatához.”¹⁷ A Szombathelyi vízművekre vonatkozó 6. sz. jogi jegyzőkönyv „Kiegészítés a bizottságnak a határmegállapításra

---

¹⁷ Proces Verbal No. 15. (Suba J. 1996, 1997.)

vonatkozóan 1922. november 8-i határozatához.”¹⁸ A Kőszeg város vízellátásának szabályozásáról szóló 7. sz. jogi jegyzőkönyv "Kiegészítés a bizottságnak a határ megállapításra vonatkozó 1922. június 14-i határbizottsághoz." ¹⁹

2.2.3.4. A locsmándi (Lutzmannsburgi) zsilip karbantartására és kezelésére vonatkozik a 10. sz. jogi jegyzőkönyv. Ez a jogi jegyzőkönyv a bizottságnak a határmegállapításra vonatkozó 1922. június 14-i²⁰ és 1922. december 5-i²¹ határozatait egészíti ki.

A trianoni szerződésnek 292. cikke értelmében a határzóna vízügyi viszonyai tárgyában kötött magyar-osztrák egyezmény első részében foglalt általános rendelkezéseket per analogiam a locsmándi (lutzmannsburgi) vízművek (gát és zsilip) karbantartására és kezelésére is alkalmazni kell.

A szóban forgó jogi jegyzőkönyv ezenfelül a locsmándi zsilipet fenntartó társulatnak működésére és általában az érdekeltek érdekeinek biztosítására vonatkozó részletes megállapodásokat is tartalmaz.

2.2.3.5. A Kislajta vizének a Márialiget mellett a határon fekvő terület öntözésére való felhasználását az 1927. március 11-én Bécsben aláírt pótjegyzőkönyv biztosítja azzal, hogy az erre a célra szolgáló zsilip és vízvezető csatorna az említett cél szolgálatában meghagyandó. Az osztrák kormány kezességet vállal arra nézve, hogy a vízvezető csatornát nem fogják a Kislajta áradásainak a Rétárokba (Wiesgraben) való bevezetésére felhasználni.

2.2.3.6. Harka község lakosságának a sopronkereszturi (deutschkreuzi) ásványvízzel való ellátására vonatkozó (számozatlan) jogi pótjegyzőkönyv, mindennemű megadóztatástól mentesen (en franchise d'impôts de tout genre) annyi ásványvíznek Harkára szállítását biztosítja a magyar-osztrák határon át, amennyihez Harka lakosainak, a köztük és a nevezett osztrák község, vagy a forrás bérlői között fennálló szerződések, vagy megállapodások (contrats ou arrangements) alapján joguk van. Ezt a pótjegyzőkönyvet a keretegyezményre vonatkozó magyar-osztrák tárgyalások alkalmával írta alá a két állam meghatalmazottja.

---

¹⁸ Proces Verbal No. 38. (Suba J. 1996, 1997.)

¹⁹ Proces Verbal No. 29. (Suba J. 1996, 1997.)

²⁰ Proces Verbal No. 29. (Suba J. 1996, 1997.)

²¹ Proces Verbal No. 43. (Suba J. 1996, 1997.)

2.2.4. A magyar-osztrák áru- és személyforgalommal kapcsolatos jogi jegyzőkönyvek.²²

2.2.4.1. 1. sz. jogi jegyzőkönyv Sopron város erdőtermékeinek osztrák területen át való szállítására vonatkozik. A magyar-osztrák határmegállapító bizottság 1922. február 23-án hozott határozatával Sopron város környékén úgy vonta meg, hogy a város auwaldeni, wehrgrabeni és loswaldi erdeinek termékei az osztrák Loipersbach (Lépesfalva) község területén át rövidebb úton szállíthatók a városba, mint magyar területen át. Ezért az említett jogi jegyzőkönyv azt a kedvezményt biztosítja Sopron városának, hogy az erdei termékeket (ideértve a melléktermékeket is) kitermelési helyükről az osztrák Loipersbach községen át szállíthassa el. (I. Cikk.)

Az elszállítani kívánt erdei termékeket feltüntetető részletes jegyzéket minden évben közölni kell a mettersdorfi (nagymereni) járás közigazgatási hatóságával. Az osztrák hatóság ennek a jegyzéknek alapján az évi vágás és a melléktermékek rendes tervformának megfelelő átvételi igazolványt állít ki. Az osztrák hatóságnak jogában áll, hogy a jegyzék adatainak valóságát a kitermelés helyén előzetesen ellenőrizze. Az igazolvány a tulajdonosnak jogot ad arra, hogy a szóban lévő erdei termékeket a legrövidebb úton vámmentesen szállítsa Sopronba. (II. Cikk.)

2.2.4.2. 1927. március 11-én a magyar-osztrák határ megállapítása idején készült és aláírt jogi jegyzőkönyvek keretegyezménybe foglalása alkalmával a két kormány kiküldöttei a Kőszeg város erdeiben vágott fa osztrák területen át-szállítására is hasonló jogi jegyzőkönyveket írtak alá. E jegyzőkönyv bevezető indokolása szerint: "Kőszeg városnak a Zeigerbergtől nyugatra fekvő erdeiben (1 200 kat. hold) kitermelt erdőtermékek csak Hammern és Rotterdorf (Rötfalva) osztrák községek területén szállíthatók Magyarországra." A jogi jegyzőkönyv II. Cikke ezenfelül Rendek (Liebig) községet is megemlíti annak az osztrák útvonalnak megjelölésére, amelyen át Kőszeg városa ezeket az erdei termékeket (az I. cikk szerint: fa kéreg, fenyőtoboz, gyanta stb.) akár kocsin, akár vasúton vámmentesen elszállíthatja. A jogi jegyzőkönyv egyéb rendelkezései lényegükben azonosak az alábbi ismertetett soproni jegyzőkönyvben foglaltakkal.

---

²² A pinkavölgyi forgalom szabályozására vonatkozó (számozatlan) jogi jegyzőkönyv tartalmát külön dolgozatban szeretnénk tárgyalni, hiszen rendelkezései 34 (14 magyar és 20 osztrák) pinkavölgyi határközséget érintetett. (Suba J.)

2.2.4.3. A 9. sz. jogi jegyzőkönyv a volt Eszterházy féle uradalom Röttfalva (Rattersdorf) község határában lévő erdejével kapcsolatban biztosított ilyen kedvezményt Kőszegre szállításuknál.²³

2.2.4.4. Ez vonatkozik a Röttfalva (Rattersdorf) községnek és plébániának a volt Eszterházy uradalmi erdőkből fával és alommal való ellátási jogára is, amelyet egy 1927. március hó 11-én Bécsben aláírt pótjegyzőkönyv szabályozott.

2.2.4.5. Részben idevágó hasonló rendelkezést tartalmaz az ugyanakkor kelt pótjegyzőkönyv, amely a volt Lónyai uradalom egyik részére, a magyar-osztrák határvonallal a 11. és 15. főhatárkö között kettévágott, a "Zeiselhof"-ra vonatkozik. Ennek évi 400 m³ tűzifa szükségletét a birtokhoz tartozott "magyar területen lévő" erdő szolgáltatta.

2.2.4.6. A Hanság csatorna (Wallern) melletti hídjára vonatkozó 4. sz. jogi jegyzőkönyv, - amely "Kiegészítés" a bizottságnak a határmegállapításra vonatkozó 1922. november 15-i határozatához,- közlekedési kedvezményt biztosít a Hanság csatornának a Loblersee mellett lévő hídján át azoknak a Valla községbeli lakosoknak, akiknek földjei (mintegy 700 kat. hold), a csatorna déli oldalán, magyar területen vannak.

2.2.4.7. Az Einser csatornától északra eső forgalom szabályozására vonatkozó 13. sz. jogi jegyzőkönyv. (Kiegészítés a bizottságnak a határmegállapításra vonatkozó 1922. november 15-i²⁴ határozatához:)

1.) A Hanság csatorna északi gátja mentén húzódó utat az A 69. és A.70 főhatárkövek²⁵ között (kb. 2 1/2 km. hosszúságban), valamint a csatorna északi gátjának helyét az A. 62. és A. 71. főhatárkövek helyét az A. 62. és A. 71. főhatárkövek között, az osztrák csendőrség és vámőrség tagjai hivatásuk teljesítése közben gyalogosan mindenkor használhatják. E közeg az említett helyeken minden hatáskörükbe tartozó ténykedést gyakorolhatnak, de minden egyes esetben a legrövidebb úton jelentést kell tenniük az illetékes magyar hatóságnak. Az üldözési jog tekintetében az erre vonatkozó külön megjegyzés irányadó. (I. Cikk.)

---

²³ Tekintve, hogy az Esterházy uradalom magyar része - a nagybirtokok 1945. államosítása után - földreform folytán megszűnt, így ez a jogi jegyzőkönyv tulajdonképpen tárgytalanná vált.(Suba J.)

²⁴ Proces Verbal No. 41. A kérdéssel a Nemzetek Szövetsége is foglalkozott az osztrák-magyar vízügyi egyezmény kapcsán is. A Nemzetek Szövetsége Tanácsa 1922. szeptember 19-én hozott határozatával úgy döntött: a határbizottság "fektessen fel egy jegyzőkönyvet". (Suba J.)

²⁵ A határkövekre lásd: Suba János: Az állam szuverenitásának jelképe a földrajzi térben: az államhatár határjelei In: *Jogtörténeti Szemle* 2007. különszám 55-63.p.

2.) Pomogy (Pamhagen) község azon lakosainak, akik a csatorna északi oldalán lévő földeket művelik, a Hanság csatorna északi gátja mentén húzódó utat - az A. 62. és A. 71. főhatárvonalak között (2 1/2 km) akár gyalog, akár gazdasági kocsikkal használhatják, ha érvényes határigazolvány birtokában vannak.(II. Cikk.)

3.) Magyarország a helyi hatóságok - különösen a határszolgálatot teljesítőket-megfelelő utasításokkal látja el, hogy a fenn körülírt közlekedés akadályokba ne ütközzék.

2.2.4.8. A Féltorony (Halbthurn) község és az Oberes Fuchsenfeld közötti mezei közlekedés szabályozására vonatkozó (számozatlan) jogi jegyzőkönyv azok közé tartozik, amelyek a többi - már a határmegállapító bizottság működése idején elfogadott - jogi jegyzőkönyv keretegyezménybe foglalása idején - az osztrák kormány kezdeményezésére - pótlólag készültekkel és írták alá.(1927. március 11.)

E jogi jegyzőkönyvben Magyarország a Féltorony - mosonszolnoki műút magyar területén fekvő szakaszának (az A 39.-42. főhatárvonalak közötti szakasznak) akadálytalan szabad használati jogát (le droit d'utiliser librement et sans entrave) biztosítja a Féltorony községben lakó azoknak a földműveseknek, akiknek az "Oberes Fuchsenfeld" - en földjük vagy bérletük van. A jogi jegyzőkönyvben foglalt kedvezmény kiterjed az alább említett személyek gazdasági alkalmazottaira, valamint a gazdasági szerek és állatok, valamint a gazdasági gépek átvezetésére is. A rendes határigazolványon felül a fenti feltételek fennforgását tanúsító községi igazolvánnyal is kell rendelkezniük a szóban lévő útszakaszt használó féltoronyi lakosoknak.

2.2.5. Igen-igen helyi jellegű a 3. számú jogi jegyzőkönyvben foglaltak. A Vas megyei Szentgotthárdi járásban fekvő Felsőszölnök község Szent Imre plébániához tartozó papi földjét, amelyek Felsőszölnök, Rábfüzes és Inzenhof (Borosgödör) község határának érintkezési pontja körül kerülnek el, az új állami határ kettévágta, mert a három község közül Inzenhof (Borosgödör) községet Ausztriának ítélte a békeszerződés.

A papi birtok gazdasági épülete mellett van egy szárazmalom, ami nem más, mint egy ló által húzott járgány (göpoly) A járgány járatási körzetének (az a kör amit a ló körben megtesz) egy szakasza átkerült Ausztriához, amikor a községi határvonal állami határrá lett. Így a járgány használata alkalmával a körzeten belül a járgányt hajtó ló felváltva magyar és osztrák területen jár. Erre a visszas helyzetre a magyar delegáció felhívta az elnök figyelmét a határbejárás során.

Aki " kellő érzékkel bírt ennek az alapjába véve operettbe illő szituáció felismerésére," és 1922. december 19.-i ülésen határkiigazítást rendelt el.²⁶

Az osztrák fél javaslata szigorúan a járgány szélére vonatkozott, ami egy szoba nagyságú 14 m²-i háromszög átengedést jelentette. Az osztrák javaslat nem szolgálta a magyar érdekeket, mert a határkő áthelyezés többé került volna mintá amannyit a 14m² -i terület ér. Ezen kívül a papi birtok kettévágása sem szűnne meg. A szárazmalom kérdését jogi úton jegyzőkönyvben tisztázták. Amely szerint az országhatár Inzenhof és Rábafüzes, illetve a C 92/1 és a C 92/2 határkövek között metszi a Szent Imre plébániához tartozó járgányt. A járgány működése alatt a határátlépés az ott foglalatostkodó emberek és igavonó állatok részére minden alaktság nélkül megengedett.

2.3. A magyar-osztrák jogi jegyzőkönyvek jellemzése.

A jogi jegyzőkönyvek közül a magyar-osztrák határmegállapító bizottság - mint említettük - összesen 16-ot hagyott jóvá. Néhány további jogi jegyzőkönyv tervezetének elfogadására és jóváhagyására a határmegállapító bizottság feloszlása (1924.) folytán már nem került sor. Ez utóbbiak közül hat tervezetnek pótajegyzőkönyv formájába öntése és az előbb említett 16 jogi jegyzőkönyvvel együtt ú.n. keretegyezménybe foglalása három évvel később, 1927. tavaszán történt meg.

„A magyar-osztrák határmegállapítás kapcsán fölmerült jogi kérdések rendezése céljából szerkesztett jogi jegyzőkönyveket magában foglaló magyar-osztrák egyezmény”-t a két Állam meghatalmazottai 1927. évi március hó 11-én Bécsben írták alá. E keretegyezmény megerősítő okiratai kicserélésének és ezzel életbe lépésének napja 1928. március 26. volt.

A jogi jegyzőkönyvek csupán azt a záró rendelkezést tartalmazzák, hogy a vonatkozó jogi jegyzőkönyvben rendelkezések „a két Állam kormánya által történt megerősítés után lép életbe.”²⁷A pótajegyzőkönyvek még külön életbelépési záradékot sem tartalmaznak. Valamennyi jegyzőkönyvre a keretegyezményben megjelölt dátum (1928. március 26.) irányadó életbelépésük tekintetében. (Keretegyezmény IV. Cikke)

Feltűnő lehet, hogy az egyes jegyzőkönyvekben kifejezett felmondási záradék nincsen.

---

²⁶ Erre lásd: Suba János: Adalékok a trianoni határ megállapításához Vas vármegyében In: *Vasi Szemle* (A Vas megyei közgyűlés tudományos és kulturális folyóirata) LIV. évf. 2000. 3 szám. Szombathely 302 - 309. p.

²⁷ Egyik-másik jogi jegyzőkönyv egyes részletkérdéseket tart fenn külön megállapodásnak pld. a 7. sz. jogi jegyzőkönyv a Kőszeg vízellátását biztosító források védőterületének kijelölését. (III. Cikk utolsó bek.) (Suba J. 1996, 1997.)

A határmegállapításból kifolyóan fölmerült jogi kérdések rendezése a legszorosabban összekapcsolódik magának a határvonalnak menetére vonatkozó jogi helyzettel. Amíg ez a helyzet vagyis: maga a határvonal az egyes jogi jegyzőkönyvek által érintett határrészeken nem változik elvileg, hatályban marad a jogi jegyzőkönyvekben foglalt szabályozás is - „a nagyobb kedvezmény” nemzetközi jogi elvének alkalmazásával.

A szóban forgó jogi jegyzőkönyvek nagyobb része Magyarország, kisebb része Ausztria, illetőleg ezen államok határmenti lakossága szűkebb vagy tágabb köre javára - a régebbi nemzetközi jogi szóhasználatban - ú.n. nemzetközi szolgálatat biztosít, és túlnyomórészt helyi jellegű kérdéseket szabályoznak.

Irodalom

- SUBA J.(1994): A szétmarcangolt ország. A trianoni dráma egy felvonása. In: *100 rejtély a magyar történelemből.*(Főszerk.: Halmos Ferenc) Gesta kiadó 1994. 164 - 165. p.
- SUBA J.(1996): "Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése)" I. 1996. Budapest. Doktori értekezés (kézirat.) ELTE BTK könyvtár
- SUBA J.(1997): A magyar-osztrák határ kitűzése és határokormányai. In: *"Magyarok maradtunk"* 1921-1996. Konferencia a Soproni népszavazásról. A Soproni Szemle kiadványai Új sorozat 20.(szerk.: Turbuly Éva) Sopron. 1997. (112.p.). 71-82. p.
- SUBA J.(2003): Határátkelőhelyek vámutak a trianoni Magyarországon 1919-1938. In: *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság* (Szerk.:) Frisnyák Sándor-Gál András (556 p.) 539-556 p. Nyíregyháza-Szerencs 2003.
- SUBA J.(2003): Adalékok a trianoni határ megállapításához Vas vármegyében *IN: Vasi Szemle* (A Vas megyei közgyűlés tudományos és kulturális folyóirata) LIV. évf. 2000. 3 szám. Szombathely 302 - 309. p.
- SUBA J.(2004): Suba János: Határmenti forgalom szabályozása Magyarországon a két világháború között. In: *A Kárpát-medence politikai földrajza IV.* magyar politikai földrajzi konferencia Pécs 2004. okt.7-8. (szerk.: Pap Norbert - Végh Andor) Pécs 2005. 110-118 p.
- SUBA J.(2007): Az állam szuverenitásának jelképe a földrajzi térben: az államhatár határjelei *IN: Jogtörténeti Szemle* 2007. különszám 55-63.p.
- SUBA J.(2009): Nemzetiségi törekvések kartográfiai ábrázolása cseh és szlovák példák alapján *IN: Közép-Európai Közlemények* 2009/1. száma (II. évfolyam, 1. szám No.3.) 44-54.p.
- SUBA J.(2009): A trianoni hármashatárok 1921-1925 *IN: Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok* IV. évf. 3-4. szám 2009. SZTE Mérnöki Kar. Ökonómiai és Vidékfejlesztési Intézet, (292.p.) 276-281.p.,
- SUBA J.(2010): A „Trianoni határ” határokormányai *In: A Virtuális Intézet közép-Európa kutatására közleményei* II. évf. 2-3-. Szám (No.3-4) (főszerk.: Dr. Gulyás László) 308-321.p. Szeged 2010.

LAKÓTELEPI MIGRÁCIÓ AZ 1970-ES ÉVEK SZOMBATHELYÉN

BALOGH ANDRÁS – URFI KÁROLY

Housing migration in the 1970s in Szombathely

Housing estates were started to be built in the late 1960s and early 1970s to alleviate the housing shortage, mostly in the chief town of the counties. Most of them were created by panel technology. A similar process took place in Szombathely too, where there were three housing estates in the seventies. In our study we have chosen one of them which is called Joskar-Ola named after the capital of Mari El Republic. Joskar-Ola housing estate was built from the city centre to the east with four and ten-storey houses. The residents kept arriving during the whole 1970s. The migrants were a number of different groups by right of sending settlements, income situation, occupation, educational attainment and so on. Our research tries to find out the reasons and effects of these social and economic differences.

Bevezetés

Az 1970-es években a dinamikus gazdasági növekedés, a fejlesztések extenzív jellege – tömegesen létesített új munkahelyek és nagyarányú migráció – következtében beköszöntött a hazai nagyvárosok fejlődésének legdinamikusabb időszaka (BELUSZKY 1999). A migráció távolsága folyamatosan rövidült: a nagyobb országrészeken átívelő költözések helyett kezdtek dominánssá válni az egyes megyéken belüli tartós helyváltoztatások. Amíg 1970-ben a megyén belüli költözések aránya 35% volt, 1980-ra már elérte a 41%-ot (PERCZEL 2003). Ez azt is jelentette, hogy a korábban zömében csak az ún. szocialista városokra jellemző tömeges állami lakásépítés mellett szükségessé vált elsősorban a megyeszékhelyekre koncentrálnó nagyszabású lakásépítési programok elindítása. Az 1970-es évekre viszont nyilvánvalóvá vált, hogy az elvárt megépítendő lakásszám csak nagypaneles technológiával lesz teljesíthető (KOZMA 2004, LENNER 2011, MÁTHÉ 2015). A házgyári lakások összeszerelésének felfutásával kezdtek el gombamód szaporodni a lakótelepek.

Szombathely lakosság száma a második világháborút követően dinamikus növekedésnek indult: amíg 1949-ben mintegy 47 ezren, addig 1980-ban már több mint 82 ezren laktak a megyeszékhelyen, igaz, ehhez nagyban hozzájárultak a környező települések becsatolásai is (CSAPÓ – KOCSIS 2006). Mindezekről függetlenül azonban nem lehetett elvitatni azt, hogy Vas megye legnagyobb városában is óriási igény mutatkozott a tömeges lakásépítésre. Ennek eredményeképp a migráció szempontjából legjelentősebbnek számító 1970-es évtizedre már három lakóteleppel büszkélkedhetett a város. Tanulmányunkban e három lakótelep migrációs trendjeinek vizsgálata közül a

centrumhoz legközelebb fekvő Joskar-Olát választottuk, melynek beépítése és benépesülése egy évtizeden át tartott. Feltételezésünk szerint – mivel Szombathely sosem volt szocialista város – a beköltözések hajtóereje – főképp a községekből érkező új lakosok esetében – elsősorban olyan jövedelmekhez kapcsolódott, amelyek a második gazdaságban képződtek.

A második gazdaság

A második gazdaság több szempont alapján határozható körül. Az egyik lehetséges szempont a regisztrált, illetve nem regisztrált gazdaság megkülönböztetése: eszerint mindaz, amit az egyes országok statisztikai, illetve adóhivatalai nyilvántartanak, az első gazdaság részét képezi, míg a nem nyilvántartott tevékenységek az ún. rejtett vagy második gazdaságot jelentik (KEMÉNY 1983). Ennél gyakoribb – és a szocialista országokban döntően eszerint is értelmezték – az állami és a magánszektor szerinti megkülönböztetés. Vagyis az első gazdaságot alkotja az állami és a szövetkezeti szektor, a második gazdaság pedig a hivatalosan engedélyezett családi kisüzemekből álló magánszektor összessége. Ide sorolandó többek között a magánkiskereskedelem, a háztáji gazdálkodás, a különböző szellemi tevékenységek, mint például orvos, ügyvéd, nyelvtanítás, továbbá a személy- és teherfuvarozás, takarítás, ingatlanok bérbeadása stb. (KORNAI 1993). A második gazdaságban végzett tevékenység nem csak az egyénnek volt hasznos, de fontos pótlólagos forrást biztosított a gazdaság fejlődéséhez is. Ugyanakkor bizonyos területeinek lényegében ellenőrizhetetlen volta miatt sokan a szürke, illetve fekete gazdaság elődjének tekintik (GERMUSKA 2008).

Elemzésünkben második gazdaság alatt a munkavégző képességnek a szocialista gazdaság állami szektorán kívül eső hasznosítási módjait értettük.

Adatok, módszerek

Adatbázisunk alapadatai a Szombathelyi Járási Földhivatal levéltárában található tulajdoni lapokból, OTP-kölcsönszerződésekből, valamint az ehhez kapcsolódó, a hatályos törvények és rendeletek szerint kiállított nyilatkozatokból származnak. Ezek az adatok szinte hiánytalanul rendelkezésre állnak, köszönhetően annak, hogy a rendszerváltozás után ezek a lakóépületek társasházakká alakultak és az 1990-es évek elején a jogi szabályozások és egyéb rendelkezések miatt az iratokat rendszerezni kellett. Az információgyűjtést ugyanakkor nagyban nehezítette, hogy ezen időszakról nem áll rendelkezésre számítógépes katalógus (mindössze az 1996 óta bekövetkezett változásokról van elektronikus nyilvántartás).

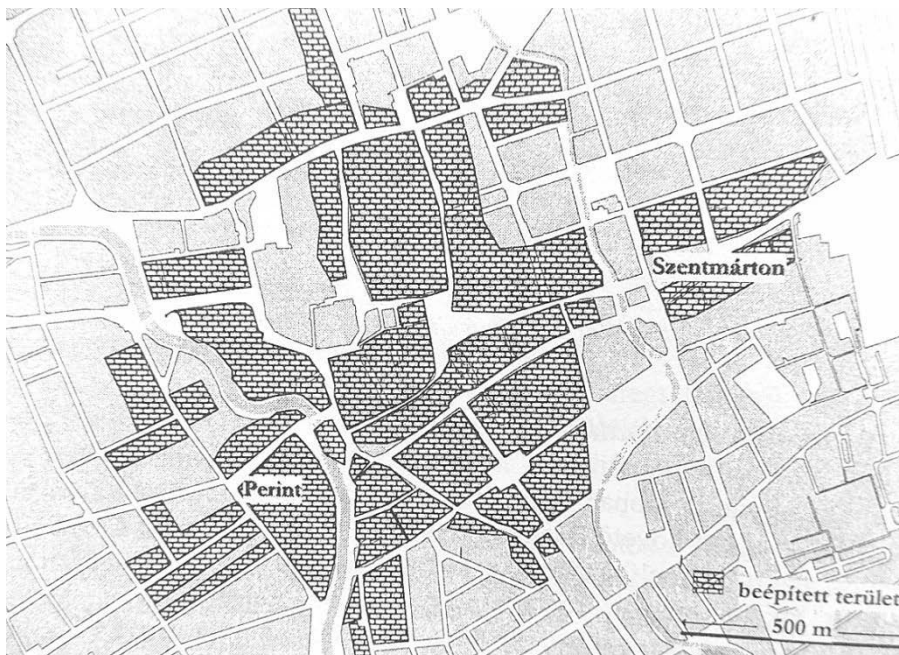
Mivel a kutatás során felhasznált dokumentumok egy teljes évtizedet felölelnek, így számolni kellett azzal is, hogy az iratok terjedelme, adattartalma

is módosul: a fiatalabb iratok sokkal több adatot tartalmaztak; előfordult hét-nyolc oldalas is, míg a legkorábbi mindössze négy oldalból állt. Az adatgyűjtés során 2065 lakás és 338 garázs, illetve a hozzájuk kapcsolható tulajdonosok adatai kerültek feldolgozásra (természetesen a személyes adatoktól eltekintve). Ez a lakásszám 34 épületet takar, és ezen belül 86 házsámot, 112 lépcsőházat. Az adatokat Excel-ben rögzítettük és rendszereztük.

A Joskar-Ola lakótelep

A lakótelep a város centrumától keletre, az 1885-ig önálló községnek számító Szentmárton területén létesült (1. ábra). Kiválasztásában előnyt jelentett a városközpont közelsége, viszont hátrányt a teherpályaudvar szomszédsága. A terület részletes rendezési tervét a VÁTI készítette el 1964-ben, s ennek alapelveit az egymást követő ütemek beépítésének megtervezésekor végig szem előtt tartották. Az OTP beruházásában épült városrész megvalósulása időben viszonylag elhúzódott és négy ütemben valósult meg. Ezek viszont a lakótelep megjelenése, változatossága szempontjából kedvező eredményt hoztak. A nem túlságosan nagy városrészben belül egymáshoz ugyan nagyon jól illeszkedő, mégis jellegében más-más részek, egységek alakultak ki ([www. retronom.hu](http://www.retronom.hu)).

1. ábra. Szombathely 1880-ban
Forrás: Csapó – Kocsis 2006

Az építés egymást követő ütemei különböző építéstechnológiával készültek, amivel a lakótelep összképének változatossága is fokozható volt. A kedvezőtlen környezeti adottságok vezettek a beépítés alap gondolatához, amelynek lényege a külső környezetnek hátat fordító, a belső centrum felé néző épületfüzerek létesítése. A füzerek mindegyikét a külső környezet zavaró hatásaitól és a szélről védett, kertészetileg kiképzett belső területek vették körül, amelyek teljes mértékben a gyalogos forgalom számára voltak fenntartva. Itt helyezkedtek el a korcsoportok szerint elkülönített játszótérek és az idősebbek pihenését szolgáló zöldfelületek (2. ábra). Az épületfüzerek járművel minden esetben a külső oldalról voltak megközelíthetőek. A lakótelep II. ütemének területén helyezték el a kommunális létesítményeket, az iskolát, az óvoda-bölcsődét, valamint az ABC áruházat magába foglaló kisméretű „főteret”.

A lakótelep meghatározó adottságai közé tartozik, hogy nem csatlakozik közvetlenül a történelmi városmaghoz, attól egy családi házas terület választja el. Ennek ellenére kedvező forgalmi összeköttetése van a centrummal. Érdekesség, hogy abban az időben a típustervekből megépített L és U alakú épületek újításnak minősültek (www.retronom.hu). Az épületek négy-, illetve tízemeletesek. A lakótelep északi részén húzódik az egykori Szentmárton valamikori főutcája. A városrész kialakításakor még falusias fésűs beépítésű, több mint száz éves házakat a IV. ütem során szanálták.

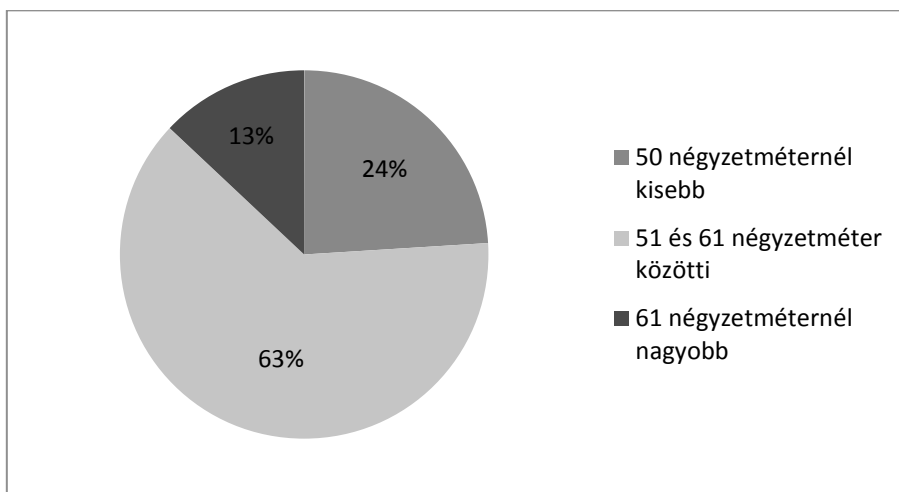

2. ábra. A Joskar-Ola lakótelep madártávlatból
Forrás: nyugat.hu

A lakótelep a nevét kezdetben a terület nyugati határát képező Hunyadi utca után kapta, 1973-ban nevezték át Joskar-Olára, a Mari Köztársaság – akkor Mari Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság – fővárosára, Szombathely testvérvárosának nevére.

A Joskar-Ola lakótelep lakásainak néhány jellemzője

A lakótelep építése már arra az időszakra esett – s ez különösen igaz a II. ütemben kialakított lakásokra –, amikor már figyeltek arra, hogy az egyes lakásnagyságokhoz eltérő szobaszámok és beosztások tartozzanak. Ennek is köszönhető, hogy a 25 m²-es mini garzontól kezdve egészen a 86 m²-es több szobásig széles palettája található a lakásoknak (3. ábra).

3. ábra A Joskar-Ola lakótelep lakásainak megoszlása alapterület szerint
Forrás: Szombathelyi Járási Földhivatal levéltári adatai alapján Balogh A szerk.

Döntően tehát közepes méretű lakások készültek, közel 2/3-uk 51 és 61 m² közé esik. A szórás azonban az egyes kategóriákon belül is meglehetősen nagy. Érdekes például az a 178 db, 25 m²-nél kisebb mini garzon, amely csupán egy tömbben található meg és annak ellenére nagyon népszerűek voltak kezdetben, hogy a tömb egyik oldala a rendező-pályaudvarra nézett. A legtöbb lakás (293) 61 m²-esnek épült, míg a legnagyobb alapterületű, 86 m²-es lakásokból mindössze 10 készült.

Mivel a legtöbb épület négyemeletes a lakótelepen, így összességében a lakások túlnyomó hányada is a földszinten (353), továbbá az első (382), a második (379), a harmadik (383) és a negyedik szinten (313) található. Együttes arányuk meghaladja a 85%-ot. A magasabb lakószintekkel rendelkező házak ún.

pontházak és a lakótelep szélein helyezkednek el. 10. emeleti lakás a Joskar-Olán mindössze 23 db van.

A lakótelepi lakások vonzerejéhez elméletileg hozzátartozott az is, hogy szinte kizárólag komfortosak és összkomfortosak voltak. Az összkomfortosság az 1970-es években még nem volt magától értetődő, egy nem mindenki számára elérhető magasabb színvonalú lakhatási körülményt jelentett. A városi általános és középiskolákban, valamint az emeletes lakóházakban is a jellemző fűtési mód még a cserépkályha volt, így meleg víz-szolgáltatás sem volt, szemben a lakótelepekkel. A vonzerő azonban azért csak „elméleti”, mert az építési technológia hiányosságai, a beépített anyagok rossz minősége, a rossz munkamorál, a szakképzetlen munkaerő nagyarányú alkalmazása stb. odavezetett, hogy a lakótelepi lakások már átadásuk pillanatában jelentős negatívumokkal rendelkeztek. Vagyis a lakótelepek jelentős hányadán a házak fizikai jellemzői lecsökkentették az összkomfortosság terén jelentkező előnyöket. A lakások átadása után minőségellenőrző bizottság járta be az ingatlanokat és készített feljegyzéseket a kivitelezési hiányosságokról, de az OTP-szerződéseken is volt olyan záradék vagy kiegészítés, amely a részletezett hibák ellenértékeit rögzítette. Természetesen a lakók csak igen jelentős és zavaró hibák esetében kérték a javítást, a többi esetben megelégedtek az anyagi ellenszolgáltatással is, ami természetesen azt jelentette, hogy a hibák nem kerültek kijavításra. Nem lehetett mit kezdeni egy rosszul toldott PVC-padlóval vagy rosszul záródó ablakkal. Ezek a kártérítés összegéből kijavíthatatlanok voltak, illetve a kivitelező által végrehajtott javítás sem jelentett volna teljes padló- vagy ablakcserét. Mindezek mellett az évek múlásával az építési technikával kapcsolatban is egyre több probléma merült fel, egyre rosszabb állapotba kerültek a szigetelések, szerelvények is stb.

A lakótelepre költözők társadalmi-gazdasági jellemzői

A tíz évet átölelő adatbázis arról tanúskodik, hogy 1980-ra a Joskar-Olán nőtöbbslet alakult ki. A házasságban élőknel a két fél átlagos életkora között jelentős eltolódás mutatkozott: a férfiak többsége rendszerint 3-4 évvel idősebb volt a nőknél. Főképp igaz ez a városhatáron kívülről, elsősorban községekből érkezők esetében. Az egyedülállók többsége egyszobás lakást kapott vagy igényelt, ugyanakkor a lakáskiutalások ellenőrzése és a központi szabályozás ellenére is nem egy esetben jóval nagyobb alapterületű lakás tulajdonosává váltak. Ők elsősorban Szombathely közigazgatási határain belül változtattak lakóhelyet, s költöztek az új lakótelepre. A kétfős családok valamennyi, a lakótelepen előforduló lakásfajtaból kaptak lakást, ami ellentmond annak, hogy a szabályozás tervszámok alapján és ellenőrzött keretek között történt. Ritka esetben bizony még mini garzont is kiutaltak részükre. Az ilyen szerződéseken záradékban szerepelt, hogy a vevő tudomásul veszi, hogy a lakás két főnek is

életvitelszerű lakhatást biztosít. A háromfős családoktól kezdve egyébként egyre jobban toódik el az arány a „vidéki” beköltözők javára a szombathelyiekkel szemben, igaz, az 50%-ot egyetlen esetben sem éri el (1. táblázat).

1. táblázat. Az 1970-es években a Joskar-Ola lakótelepre költöző családok megoszlása előző lakóhelyük szerint

Családok nagysága	Szombathelyen belül költözött (%)	Más településről költözött (%)
2 fős család	71,6	28,4
3 fős család	77,8	22,2
4 fős család	70,9	29,1
5 fős család	65,9	34,1
6 vagy több fős család	54,8	45,2

Forrás: Szombathelyi Járási Földhivatal levéltári adatai alapján Balogh A. szerk.

A háromfős családok esetében még elvétve, a négyfőseknél azonban már nem találkozunk egyszobás lakásokkal. Természetesen a hat fő feletti családtagból álló közösségek sem voltak homogének: a 8-9 fős családok például meglepő módon átlagosan mintegy 20 m²-rel kisebb lakáshoz jutottak, mint a hét főből állók. Ennek oka az volt, hogy ők zömében az 1970-es évek második felében érkeztek a lakótelepre, s arra az időszakra a nagyobb lakások már „elfogytak”. Igaz, nem is volt sok belőlük. A nagycsaládosok között egyébként csak egy roma származású család volt, sőt, egész Joskar-Olán ők voltak az egyetlenek.

Az egyes lakótelepek fizikai környezete, városszerkezeti helye és az először odaköltöztetett népesség társadalmi összetétele között szoros - a szocialista lakáspolitikai döntések változásaival magyarázható - kapcsolat volt. Mivel a szocializmus évtizedei alatt nem működtek a valóságos piaci viszonyok és ennek következtében valódi lakáspiacról sem beszélhetünk, ezért jogosan feltételezhető, hogy a lakótelepeket nem annyira a piaci értékük, mint inkább az először kialakult fizikai és társadalmi környezetük alapján ítélték meg. Az 1971. évi lakásrendelet a lakáskiutalást jövedelmi szinthez, illetve szociális helyzethez – főképp a gyermekek számához – kötötte. Így a szegényebbek is lakótelepi lakáshoz juthattak, ami azt eredményezte, hogy a lakótelepek társadalmi státusza csökkenni kezdett (EGEDY 2001). A Joskar-Ola lakótelep társadalmi státuszvizsgálatához hat kategóriát hoztunk létre a lakók foglalkozása és beosztása alapján (2. táblázat).

2. táblázat. A Joskar-Ola lakótelep társadalmi státuszának kategóriái az 1970-es években

Státusz-kategóriák	Férfiak aránya (%)	Nők aránya (%)
1. segéd- és betanított munkások, háztartásbeliek	5,3	12,5
2. gyári munkások, gépkezelők, rakodók, takarítók	8,6	12,4
3. szakmunkások, rendőrségi és honvédségi állományban lévők	61,6	48,9
4. adminisztratív területen dolgozók	13,3	18,2
5. tanítók, tanárok, osztályvezetők, főelőadók	5,4	5,1
6. orvosok, mérnökök, jogászok, főiskolai/egyetemi oktatók	5,8	2,9
Összesen	100	100

Forrás: Szombathelyi Járási Földhivatal levéltári adatai alapján Urfi K. szerk.

Az első két kategória a szakképzetlenek csoportjait öleli fel. E munkaköröket jelentős nőtöbbség jellemezte, míg a szakmunkások esetében férfitúlsúly mutatható ki. Nemeiken belül vizsgálódva az látszik, hogy a nők ¼-e nem rendelkezett szakképzettséggel, a férfiaknál ez az arány csupán 14%. A lakótelepen élők között nagy többségben voltak a szakmunkások és csak néhány százalékot tett ki a magasan képzett nők aránya, amely így el is maradt a hasonló iskolázottságú és beosztású férfiak arányától. Konkrét foglalkozásokat tekintve, a férfiak és a nők esetében a tízes „toplista” az alábbiak szerint alakult (3. táblázat):

3. táblázat. A Joskar-Ola lakótelepen élők foglalkozási toplistája nemek szerint az 1970-es években

Férfiak foglalkozása	fő	Sorszám	Nők foglalkozása	fő
gépkocsivezető	100	1.	betanított munkás	157
lakatos	96	2.	adminisztrátor	93
művezető	60	3.	eladó	81
segéd- és betanított munkás	59	4.	tanító, tanár	75
villanyszerelő	49	5.	gyári dolgozó	72
műszerész	41	6.	varrómunkás, varrónő	69
orvos	34	7.	asszisztens, ápolónő, nővér	68
motorvezető, mozdonyvezető	29	8.	háztartásbeli	67
festő	26	9.	szövőnő	46
BM-dolgozó	25	10.	gyors- és gépíronő	44

Forrás: Szombathelyi Járási Földhivatal levéltári adatai alapján Urfi K. szerk.

A férfiak esetében a gépkocsivezetők magas száma az akkori vállalati berendezkedéseknek volt köszönhető. A vállalatok nagyszámú gépkocsiállománnyal rendelkeztek, s minden magasabb beosztású személynek külön gépkocsija és hozzá gépkocsivezetője volt. Sok lakatos, villanyszerelő, sőt orvos élt az 1970-es években a Joskar-Olán. A nőknél nagy többségben voltak a betanított munkások, ami elsősorban a REMIX elektromos alkatrészeket gyártó vállalatnak volt köszönhető. Az első tízben tipikus női munkaköröket találunk, úgymint adminisztrátorok, eladók, egészségügyben dolgozók. A tanári pálya elnöiesedése már ebben a korban tetten érhető volt. Az adminisztratív munkakörök nagy számának oka, hogy számítógéppel támogatott irodai munka még nem létezett, így a dokumentumok elkészítése, kitöltése kézzel vagy írógéppel történt. Jól kiolvasható a fenti táblázatból egyrészt a könnyűipar megléte, másrészt pedig a nehézipar hiánya is.

Az 1970-es évtizedben az ország szinte valamennyi megyéjéből érkeztek Szombathelyre, a Joskar-Ola lakótelepre beköltözők. Mindössze három megye jelent ez alól kivételt: Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg. A Dunántúl valamennyi megyéjéből jöttek a vasi megyeszékhely új lakótelepére, jóllehet a számuk erős szórást takar (4. táblázat).

4. táblázat. A Joskar-Ola lakótelepre költöző dunántúliak megoszlása előző megyéjük szerint az 1970-es években

Megye	Személyek száma	Megye	Személyek száma
Baranya	3	Tolna	4
Fejér	3	Vas (Szombathely nélkül)	1434
Győr-Moson-Sopron	63	Veszprém	63
Komárom-Esztergom	5	Zala	54
Somogy	7		

Forrás: Szombathelyi Járási Földhivatal levéltári adatai alapján Balogh A. szerk.

Nagyon kevesen érkeztek a Dél-Dunántúlról, s zömében egyedülállók, illetve gyermek nélküli családok. A Közép-Dunántúl megyéi közül Veszprém messze kiemelkedik, azon belül is elsősorban a vasi határhoz közeli települések számítanak fő kibocsátónak. A távolabbi helyekről jellemzően városokból jöttek és ők zömében magasan képzett és vezető beosztású személyek voltak: orvosok, mérnökök, kutatók, zeneművészek valamint igazgatók, osztályvezetők. A három nyugat-dunántúli megye közül Győr-Moson-Sopron és Zala hasonló értékeket mutat Veszprémhez, annyi eltéréssel, hogy ez utóbbiból több gyermek érkezett, nagyjából ugyanannyi férfival és nővel, míg az előző két megyéből beköltözők között a nemek aránya eltolódik a nők javára, s kevesebb a gyermekes családok száma. Minden megyét messze megelőz azonban Vas

megye, amelynek településeinek $\frac{3}{4}$ -éből költöztek a Joskar-Olára. Közülük az alábbi 25 település adta a legtöbb új szombathelyi lakost (5. táblázat):

5. táblázat. A 25 legtöbb, a Joskar-Olára költöző lakost adó vasi település, s az elköltözők lakásbefizetéseinek településenkénti összegei az 1970-es években

	Település	Férfi	Nő	Gyerek	Eltartott	Összesen	Befizetés (Ft)
1.	Táplánszentkereszt	15	16	36	2	69	856 700
2.	Körmend	14	18	20	2	54	1 032 686
3.	Ják	13	15	21	2	51	947 600
4.	Sárvár	14	18	12	0	44	1 199 680
5.	Vasszécseny	10	17	11	2	40	455 250
6.	Vép	16	15	8	1	40	1 406 850
7.	Kőszeg	15	15	9	0	39	1 055 478
8.	Vasvár	11	13	13	1	38	582 050
9.	Söpte	8	8	17	1	34	624 700
10.	Celldömök	8	8	11	3	30	1 069 000
11.	Rum	6	7	13	2	28	415 400
12.	Egyházasköd	7	8	10	1	26	276 700
13.	Püspökmolnári	6	8	10	1	25	614 040
14.	Torony	7	9	9	0	25	557 800
15.	Rábahidvég	6	7	10	1	24	413 800
16.	Sorkifalud	5	7	11	1	24	314 600
17.	Csepreg	6	7	9	0	22	670 700
18.	Vassurány	4	7	9	1	21	287 700
19.	Gencsapáti	6	9	5	0	20	359 200
20.	Nárai	5	5	9	1	20	389 000
21.	Oszkó	6	6	7	0	19	466 150
22.	Szemenye	7	6	6	0	19	381 100
23.	Alsóújlak	6	4	6	2	18	237 600
24.	Búcsú	4	5	9	0	18	196 500
25.	Sorokpolány	3	7	7	0	17	303 550

Forrás: Szombathelyi Járási Földhivatal levéltári adatai alapján Urfi K. szerk.

Táplánszentkeresztről elsősorban nagycsaládosok érkeztek a lakótelepre. A gyermekek száma kimagasló értéket mutat a többi településsel összehasonlítva. A listán találunk néhány, napjainkra már várossá nyilvánított települést is: Sárvár 1968-ban lett város, Körmend 1978-ban, Vasvár és Celldömök 1986-ban. A vizsgált időszakban a megye területéről csak két városnál – Kőszeg és Sárvár – beszélhetünk beköltözésről. A nagyközségekből és községekből

érkezők gazdasági erejét jól mutatja, hogy néhányuk megelőzi a később városi és városias fejlődést mutató településekről származókat, hasonló népességszám esetén. Kimagaslóak ebben az összehasonlításban Vép, Ják, Söpte és Püspökmolnári mutatói. Gazdasági erőt a lakáshoz jutáshoz szükséges önerőt értjük, amit nem bővítettünk ki egyéb támogatások összegével, így a munkástámogatással, gyerekedvezményel, vállalati kölcsönökkel, amelyek sokat változtak még egy évtizeden belül is, s így hamis képet mutatnának.

A lakásokba elsőként beköltözők összlétszáma 5846 fő volt, ebből szombathelyi lakcímről beköltöző felnőtt, 2706 fő. Amennyiben összevetjük a korábban is Szombathelyen élő, de a Joskar-Olára költözők önerős befizetéseit a vasi községekből érkezők befizetéseivel, azt tapasztaljuk, hogy bár összességében a helyi lakosok több mint kétszer annyit áldoztak vagyonukból (72,3 millió Ft-ot szemben a 31,1 millió Ft-tal), az egy főre eső önerős befizetések tekintetében már máshogy alakul a kép. Ez ugyanis a vasi községek előnyét mutatja (293 ezer Ft/fő) a szombathelyivel szemben (267 ezer Ft/fő). Amennyiben a megyehatáron túli községekből beköltözők önerős befizetéseit is figyelembe vesszük, akkor az egy főre jutó összeg 346 ezer Ft lesz, ami még jelentősebb különbséget jelez. További, az adatbázis más jellegű kiegészítő adatait felhasználva, származásra és kezesre vonatkozó adatok, valamint az egyéb ingatlanok részletezését is figyelembe véve, ez az arány még jobban eltolódik a községek javára. A jövedelemarány-eltolódás a második gazdaságnak nevezett szektorból származik, amely nagyban különbözött a szabályozott szocialista állami elosztástól. A falvakban élő embereknek lehetősége volt az ún. háztáji gazdálkodásra, amely a saját szükségletek feletti többletet eredményezett. A háztáji gazdaságok a paraszti munka fő szinterei lettek, s a paraszti jövedelem több mint fele már az 1960-as években is ebből származott és az önellátáson túl jelentős szerepük volt az árutermelésben is. A falvakban megtermelt termékekből a felvásárlók szinte minden mezőgazdasági árut átvettek, ami jó lehetőséget nyújtott a vidéki lakosság jövedelmének növelésére. Mivel az akkori rendszer alacsonyan tartotta a fizetéseket, ezáltal a jövedelemszinteket, ezért olyan szélesebb rétegeknek, mint a falvakban élő mezőgazdaságban dolgozóknak a jövedelem-felhalmozáshoz a második gazdaság komoly segítséget nyújtott. Ezek a jövedelmek aztán megjelentek az ingatlanok vásárlásánál is. Sok esetben ez nem egy-egy személy jövedelme volt, hanem egy-egy család felhalmozott megtakarítása.

Összegzés

Az 1970-es évek a lakótelepek számának robbanásszerű emelkedését hozta, s hasonlóan alakult ez a vasi megyeszékhelyen, Szombathelyen is. A város az 1970-es években már három lakóteleppel büszkélkedhetett, ezek közül – a Derkovits, illetve KISZ (ma Ifjúsági) lakótelep után – utolsóként készült el a

Joskar-Ola, melynek beépítése, illetve benépesülése egy évtizeden át tartott. Tanulmányunkban e lakótelep migrációs sajátosságait tekintettük át.

A Joskar-Ola lakótelepre közel 150 Vas megyei településről, s országosan is – három kivételével – valamennyi megyéből érkeztek új lakók. A beköltöző népesség foglalkozási szerkezete és képzettségi szintje alapján azt mondhatjuk, hogy a lakótelep társadalmi státusza meglehetősen magas volt, az 1971-es lakásrendelet ellenére is. A migrációs folyamat alapját elsősorban a második gazdaságban keletkezett jövedelmek jelentették, amelyek a „vidéki” lakosság tőkeerejében látványosan megmutatkoztak. A falvakból tehát – legyenek azok megyén belüliek vagy akár más megyében lévők – rendszerint az átlagos jövedelemszintet meghaladó, relatíve „gazdagabb” családok érkeztek, esetükben volt lehetséges ilyen jellegű ingatlanok megszerzése. Megjegyzendő azonban, hogy ebben az időszakban más jellegű ingatlan-beruházások is történtek a községekben élők részéről Szombathelyen: sokan építettek családi házat vagy vettek építési telket, ezzel is előkészítve későbbi beköltözésüket. A vizsgálat egyik lehetséges továbbfejlesztését jelöli ki ez az irány.

Irodalom

- BELUSZKY P. 1999: Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 584p.
- CSAPÓ T. – KOCSIS ZS. 2006: Szombathely településföldrajza. Savaria University Press, Szombathely, 179p.
- EGEDY T. 2001: A társadalmi kirekesztés és a lakótelepek. In: Tér és Társadalom, 15. évf. 2001/1, pp. 91-110.
- GERMUSKA P. 2008: „De hát eszerint a szocializmus bedobhatja a törülközőt?” – Második gazdaság a Kádár-korszakban. In: Germuska P.-Rainer M. J. szerk.: Közelítések a kádárizmushoz. 1956-os Intézet, Budapest, pp. 66-84.
- KEMÉNY I. 1983: A második gazdaság Magyarországon. In: Magyar Füzetek 13, pp. 18-30.
- KORNAI J. 1993: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. HVG Kiadói Rt, Budapest, 670p.
- KOZMA G. 2004: A debreceni lakótelepek társadalmának átalakulása az 1990-es évtizedben. In: Rakonczai J. et al. szerk.: A magyar földrajz kurrens eredményei. Szeged, pp. 1080-1089.
- LENNER T. 2011: Lakótelepek a megyeközpontokban: Az OTK mint településfejlesztési koncepció. In: Csapó T.-Kocsis Zs. szerk.: Az 1971 évi OTK és hatása a hazai településrendszerre. Savaria University Press, pp. 95-103.
- MÁTHÉ D. 2015: Tér és tömeg viszonya a panellakótelepeken. PhD-értekezés, BME Építőművészeti Doktori Iskola, Budapest.
- PERCZEL GY. 2003: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 633p.

JERUZSÁLEM ÉS RÓMA: SZENT VÁROSOK KÖRNYEZETSZENNYEZÉSE AZ ÓKORBAN

GÁL ANDRÁS – MAKRA LÁSZLÓ

Abstract

Widespread environmental damages often occurred even in the earliest societies. They contaminated the air, water, devastated soils, destroyed plant and animal species. In general, it is true that many cultures emphasized the need to live in harmony with the environment, but even there, where it is constantly asserted (e.g. the eastern societies), environmental ideals are often lost on the surface of the material needs. A number of records are available on combination of urbanization and environmental problems from antiquity. From the time of the Roman Empire Vitruvius and Horace mention that the Roman buildings are becoming blacker from the smoke, and this problem has probably existed in several ancient cities. The environment is a natural part of the Jewish religion, and they are convinced that they have to live now, as is written in the Bible, the Torah and the Talmud. The following sentence can be read in the Talmud: "Do not destroy anything without purpose, which can cause anyone pleasure." This environment involved the trees, fields and rivers. They know that tree is very important and therefore they forbade deforestation around the cities. In addition, it was obligatory to irrigate the trees, and one had to take care of the environment. It was forbidden to live luxurious life because it is a kind of a waste. Beyond the prohibition of actual destruction, a series of laws in the Talmud deals with the maintenance of overall environmental quality of life.

1. Bevezetés

1.1 Környezetszennyezés az ókorban

Még a legkorábbi társadalmakban is gyakran fordultak elő széleskörű környezeti károk. Szennyezték a levegőt, a vizeket, pusztították a talajt, kiirtottak növény- és állatfajokat. A korai társadalmak által okozott környezeti változások mértéke viszont általában csekély volt. Emiatt manapság sokan nem tudnak ezekről, ami az embereket elnézőbbekké teszi a korai társadalmakkal szemben, összehasonlítva a mai városi környezetben élőkkel. Általánosságban igaz, hogy számos kultúra hangsúlyozta: a környezettel harmóniában kell élni, de még ott is, ahol ezt minduntalan hangoztatják (pl. a keleti társadalmakban), a környezeti ideálok gyakran elvesznek az anyagi szükségletek felszínén.

1.2 Környezetszennyezés az antik Rómában

A városiasodás és a környezeti problémák összekapcsolódásáról számos feljegyzés áll rendelkezésre az ókorból. A klasszikus kor nagyvárosainak

légszennyezési problémáiról a kor nagy költői is beszámoltak. Az Augustus császár korában élt Vitruvius (kr.e. 75-26) leírta a római városok éghajlatát és éghajlati feltételeit, amelyekre hivatkozást találhatunk a füstszennyezés kapcsán Horatius (kr.e. 65 – kr.u. 8) költeményeiben. Horatius (i.e. 65–i.u. 8) megemlíti, hogy a római épületek egyre feketébbek a füsttől, s ez a probléma még számos ókori városban is bizonyára fennállt. Róma városának népessége már a kr.e. 4. századtól kezdve kb. 40-50.000 fő volt, s messze a leginkább városiasodott településnek számított az antik világban. Horatius megemlíti, hogy a római épületek egyre feketébbek a füsttől, s ez a probléma még számos ókori városban is bizonyára fennállt. Seneca – Néró császár tanítója – egész életében betegeskedett, s orvosa gyakran tanácsolta neki, hogy hagyja el Rómát. Egyik levelében, i.u. 61-ben azt írta Luciliusnak, hogy el kell hagynia Róma nyomasztó füstjét és a konyhai szagokat, hogy jobban érezhesse magát (HEIDORN, 1978).

A római jog már arról is intézkedik, hogy a sajtkészítő műhelyeket úgy kell telepíteni, hogy azok füstjükkel a többi házat ne szennyezzék (Mészáros, 2002).

A római szenátus kb. 2000 éve hozott egy törvényt, mely a következőképp hangzik: „Aerem corrumpere non licet”, azaz „A levegőt szennyezni nem szabad.”

Az ókori időkben a bűz, a füst és a korom jelentette a légszennyezést (MAMANE, 1987).

A filozófus és fizikus Maimonides (1135-1204) úgy találta, hogy a városi levegő „*áporodott, füstös, szennyezett, homályos és ködös*”, továbbá úgy gondolta, hogy ezt az állapotot a városlakókban lévő „*megértést akadályozó tompaság, intelligencia-hiány, valamint emlékezet-kiesés*” hozzák létre (TURCO, 1997).

1.3 Környezetszemlélet az ókori Jeruzsálemben

A környezet a zsidó vallás természetes része. A Talmudban olvasható a következő mondat: „Ne pusztíts el semmit céltalanul, ami bárkinek örömet okozhat.” Ebbe a körbe beletartoztak a fák, mezők, folyók. Tudták, hogy a fa nagyon fontos, s ezért megtiltották a város körüli fák irtását. Továbbá a fákat kötelező volt öntözni, s a környezetre vigyázni kellett. Tilos volt luxus életet élni, mert az is egyfajta pazarlás. A tényleges pusztítás tilalmán túl törvények egész sora foglalkozik a Talmudban az általános környezeti életminőség fenntartásával. Ezek közül néhányat megemlítünk:

1. Nem lehet üzletet nyitni egy ház udvarában, ha a vásárlók zaja zavarja a szomszédok nyugalmát.
2. A galambdúcokat a városfaltól legalább 50 könyök (1 könyök $\approx$ 45 cm) távolságra kell elhelyezni, hogy a galambpiszok ne károsítsa a város zöldségekertjeit.
3. A szérűskertek csak bizonyos távolságra lehetnek a várostól, hogy mentesítse a várost a pelyva által okozott légszennyezettségtől.

Mózes V. könyve a zsidó ökológia alapja. Ebben többek között szerepel, hogy a katonáknak tilos volt a tábor területén elvégezni a dolgukat. El kellett azt hagyniuk, majd ásniuk kellett egy gödröt, s dolguk végeztével azt be kellett temetniük. Tilos volt latrinát építeni a lakóházhoz közel, mert az bűzt áraszt. Mivel a búz másként terjed télen, illetve nyáron, ezért nyáron tilos volt a szennyvízcsatornákat fölnyitni. Ha valaki másnak a szennyvizétől szenvedett, akár kártérítést is követelhetett magának. A szennyvizet nem lehetett a veteményesek közelében kiengedni, mivel az rontotta a terméshozamokat.

A természet a zsidóknak természetes és alapvető dolog, s azt vallják, hogy úgy kell most is élni, mint ahogy azt a Bibliában, a Tórában és a Talmudban is megírták. A bibliai városok körbe voltak véve egy mai értelemben vett zöldövezettel. Ez fás, parkosított terület volt, mely a városfalától egészen 1000 könyök távolsáig húzódott. Ezt a területet még szántóföldnek sem volt szabad használni, mert véleményük szerint nemcsak egészséges ez a zöldövezet, hanem esztétikai értéke is van. Megtiltották, hogy olajfát és szőlőtőkét használjanak a templomi oltárokon, mert felfigyeltek arra, hogy ezek a fák égetéskor nagy mennyiségű füstöt képeznek. Jeruzsálemben, mint a legszentebb városban is szigorú környezetvédelmi szabályozás volt érvényben. Pl. a trágyadombok teljesen ki voltak tiltva a város területéről. A cserzőműhelyeket a várostól legalább 60 könyök távolságra kellett telepíteni, mert igen bűdösek voltak. Arra is felfigyeltek, hogy ezek a műhelyek csak a város keleti oldalára építhetők, mivel Izraelben általában az északi és a nyugati szelek a leggyakoribbak, s így nem kerül vissza a városba a bűz. A malmokat is csak 50 könyök távolságra lehetett építeni a várostól, mivel ezekből rengeteg por jut a levegőbe, s ez az emberi szervezetre ártalmas, ha véletlenül belégzésre kerül. Leírják továbbá, hogy a búzapor nemcsak az emberekre ártalmas, hanem a szántóföldeknek sem tesz jót. Így lehetőség szerint azoktól is messze kellett építeni a malmokat. A szemetet csak a város határain kívül volt szabad kidobni, égető- és szárítókemencét pedig a városfalakon kívül, azoktól legalább 50 könyök távolságra volt szabad működtetni, mivel az rengeteg füstöt bocsátott ki, valamint vonzotta magához a kártevő rágcsálókat. A Talmud ugyanakkor arról is ír, hogy a füst nemcsak rossz és ártalmas, hanem tönkreteszi Isten édenkertjét is, és így Isten és ember kapcsolata megromlik egymással, távolságuk növekszik. A Talmud kimondja azt is, hogy Istennek a lelke mindenben ott lakozik. Az állatokban éppúgy, mint a növényekben, vagy esetleg a kövekben, ezért őt nem szabad megbántani, mert ez az ő világa. Ha ugyanis füstös világot akart volna, akkor világát eleve olyannak teremtette volna.

Tosefta törvénykönyvében olvasható, hogy az ivóvizekben nem volt szabad mosni. Minden kútra fedelet kellett rakni, hogy a kígyók, rovarok és a gonosz lelkek ne támadhassák meg a kút vizét. Nem volt szabad szennyvízgödröt ásni a szomszéd kútjához közel.

Foglalkoztak a zajszenyezéssel is. A malomkövek működés közben nagy zajt és vibrációt okoztak. Ezért sem volt szabad a malmokat a város közelébe telepíteni. A környék lakóitól függött, hogy működhetett-e egy nagynak számító (50 fős) iskola a közelben. Ugyanis a gyerekek nagy hangzavart okoztak, s ez zavarhatta az ott lakókat.

Felvetődik a kérdés, mi az oka annak, hogy a régmúltban élt rabbik olyan sokat foglalkoztak a környezettel, s hogy ez a környezet-érzékenység később háttérbe szorult? A válasz erre talán az, hogy a zsidóknak nem volt sokáig földjük, így nem érezték magukat igazán közel a természethez. Annak értékét nem becsülték meg oly mértékben, mint azt elődeik sokáig tették. De most, hogy visszatérhettek igazi otthonukba, talán jobban odafigyelnek a természetre, környezetükre. Úgy tartotta a mondás, hogy: „A tiszta zsidók jobban foglalkoznak a környezetükkel, mint a piszkos rómaiak.”

Hivatkozások

- HEIDORN, K.C., 1978: A chronology of important events in the history of air pollution meteorology to 1970. Bulletin of American Meteorological Society, 59, 1589-1597.
- MAMANE, Y., 1987: Air Pollution Control in Israel during the First and Second century. Atmospheric Environment, 21, 1861-1863.
- MÉSZÁROS, E., 2001: A Föld rövid története. Vince Publisher Ltd, Budapest, 168 p, ISBN 963 9192 88 0;
- TURCO, R.P., 1997: Earth and Seige: From Air Pollution to Global Change. Oxford University Press, Oxford

DÓKA KLÁRA MUNKÁSSÁGÁNAK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI VONATKOZÁSAI

SZULOVSKY JÁNOS*

Historical geographical aspects of the oeuvre of Klára Dóka

The historian-archivist Klára Dóka's oeuvre (1944-2012) comprises works on economic history of the 18-19th centuries and includes more than 400 publications of which one third has some connection with historical geography.

She wrote dozens of studies regarding water- and landscape regulations. From among the numerous studies two monographies entitled „*The execution of water regulation works and their significance in the economy of the country (1772-1918)*” and „*The organisation and activity of hidrological services (1919-1985)*” and other two books dealing with water regulation works on Körös and Berettyó rivers have to be mentioned. Her summary on the transformation of this landscape during the 18-19th centuries has merits of using detailed statistical data (1997), and the collected archival sources of 150 settlements enabled her to write a comparative synthesis on the landuse, land-tenure systems prior to and after the regulatory works (2006). Another field of her interest included the economic system operated by the Church. She summarized her research regarding the archbishopric of Kalocsa, Esztergom and Eger, the episcopate of Veszprém and Vác in a book entitled „*Ecclesiastical estates in Hungary in the 18-19th centuries*” in 1997. Furthermore, she had inevitable merits in creating the catalogue of maps of ecclesiastic-parochial archives in 18 volumes between 1989 and 1992.

A történész-levéltáros Dóka Klára gazdag életműve¹ több ponton is kapcsolódik a történeti földrajzi kutatásokhoz. Jelen dolgozat ennek felvázolására vállalkozik.

1944-ben Léván született (ma: Levice, Szlovákia), szüleivel 1947-ben költöztek át Magyarországra, és egy Budapest melletti községben, Csömörön telepedtek le. A középiskolát a XVI. kerületi Corvin Mátyás Gimnáziumban végezte el. Mivel erősen érdekelte az irodalom, ezt követően az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar-történelem szakára jelentkezett. Harmadévesen *Sinkovits István* és *Szabad György* szemináriumainak köszönhetően kötelezte el magát a történelem, illetve a levéltári kutatás mellett. Ekkor, 1965-ben kezdte el kézművesipar-történeti kutatásait. Az első, a „*Céhes és céhen kívüli iparosok konkurencia harca Pesten az 1840-es években*” című dolgozata lett az alapja későbbi, szakmai elismerést hozó munkáinak. Ebből a teljes forrásanyaggal kibővítve ugyanis előbb szakdolgozat (1968), majd doktori

---

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársa

¹ Munkáinak jegyzéke 2004-ig: Szulovszky 2004.

disszertáció (1969), s 1974-ben pedig sikeresen megvédett kandidátusi értekezés lett.

Diplomája megszerzésétől élete végéig levéltári területen dolgozott. Előbb a Fővárosi Levéltárba került, majd 1974-ben megbízták az Országos Vízügyi Levéltár megszervezésével és vezetésével. 1981-től visszatért a Fővárosi Levéltárba, majd 1984-től az Új Magyar Központi Levéltárban dolgozott, amely 1992-ben beleolvadt az Országos Levéltárba. Kutatási területeit a forrásanyag közelsége és a rendelkezésre álló idő minél jobb kihasználása miatt a mindenkori munkahelyi kötöttségek befolyásolták. Az 1980-as évek második felében kezdte meg az egyháztörténeti kutatásait. Az egyházi levéltárak fáradhatatlan kutatója, rendezője és segítője, a Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesületének egyik oszlopos tagja volt. 1996-ban lett az MTA doktora.

1973-ban ő volt az első, aki noha nem volt intézményvezető, mégis a főváros Pro Urbe díjában részesült. 1992-ben Pauler Gyula-díjat, 2003-ban Széchenyi Ferenc-díjat, 2006-ban Ember Győző-díjat kapott.

Megjelent művei között igen nagy számban szerepel – mások kutatásait előmozdítandó – levéltári segédlet, illetve a közép- és felsőfokú levéltári tanfolyamokhoz készült tankönyv. Oktatóként – még nyugdíjba vonulása után is – jelentős szerepet vállalt a levéltárosok képzésében. Tudása és munkabírása mellett jóindulata és segítőkészsége miatt a kollégái megbecsülése övezte. Nem panaszkodott súlyos betegsége előre haladtával sem, csak kevesen tudták, hogy halálos kór támadta meg a szervezetét. 2012. november 15-én hunyt el. A Magyar Levéltáros Egyesület (MLE) 2013 májusában szakmai elismerést nevezett el róla: a Dóka Klára-díjat első ízben 2013. június 17-én, az MLE Vándorgyűlésén adták át.

Dóka Klára publikációinak száma meghaladja a négyszázat. Az általa feldolgozott témák alapvetően a 18-19. századi gazdaságtörténetre vonatkozó ismereteinket teszik teljesebbé. Két történeti földrajzi konferencián szerepelt előadóként. 1998 áprilisában „Folyószabályozás a Felvidéken” címmel tartott referátumot (DÓKA K. 1998c), az államalapítás 1000. évfordulója alkalmából az Alföldről rendezett tanácskozáson pedig a Körös- és Berettyó-völgyre vonatkozó kéziratok térképek tanulságairól szolt (DÓKA K. 2000). Ezekon túlmenően százas nagyságrendű azon publikációnak a száma, amelyek eredményeiből a történeti földrajz művelői is meríthetnek. Az ilyen művei megszületésében vitathatatlan szerepe van az Országos Vízügyi Levéltárban töltött éveinek, ám az e tematika iránti érdeklődése voltaképpen élete végéig megmaradt Dóka Klárának.

A Vízügyi Levéltár létrehozása során (DÓKA K. 1975a, 1977c, 1977e, 1983f) rengeteg olyan archivális anyagot ismert meg és rendszerezett (DÓKA K.

1978a, 1981a), amelyekre egyrészt igyekezett felhívni a kutatók figyelmét (pl. DÓKA K. 1978b, 1979a, 1982a, 1982b, 1982e, 1982f, 1986c, 1986a), másrészt amelyeket ő maga is tudományos feldolgozásra érdemesnek ítélt. Így láttak napvilágot intézménytörténeti áttekintései a vízügyi szakigazgatás (DÓKA K. 1977-1978b, 1978c, 1981c, 1982-1983, 2001), illetve a vízmesterképzés múltjáról (DÓKA K. 1980a, 1980c), valamint a kultúrmérnöki (DÓKA K. 1980-1981b, 1982d) és folyammérnöki hivatalok (DÓKA K. 1981b, 1983b) történetéről. A vízrendezés kapcsán foglalkozott az ártéri gazdálkodás kérdéseivel is (DÓKA K. 1982c, 1983d, 1996b). Tanulmányokat szentelt mérnökök, geodéták szerepének is (DÓKA K. 1995b, 1996d),² és nemcsak a vízrendezés terén olyan kimagasló személyek munkásságának, mint amilyen Mikoviny (Mikovini) Sámuel (1698-1750), Vedres István (1765-1830) és Herrich Károly (1818-1888) volt (DÓKA K. 1980e, 1981e, 1990). A vízimalmokra vonatkozó források és adatok közlésén túlmenően (DÓKA K. 1983c, 1989a, 1991b, 1992b) is kiterjedt a figyelme a víz erejének a felhasználására (DÓKA K. 1980-1981a).

Számos cikket írt többek között a Rába- (DÓKA K. 1976, 1977-1978b, 1979b, 1980d), a Lajta- (DÓKA K. 1983a), a Bodrog- (DÓKA K. 1977a), valamint a Sárvíz és Sió (DÓKA K. 1978b) vízszabályozásáról, a Tolna megyét (DÓKA K. 1979c, 1983e) vagy éppen Vas megyét érintő ((DÓKA K. 1977b, 1979d, 1981d) öntözést biztosító vízi munkálatokról, lecsapolásokról, gátépítésekről. Jellemző Dókára, hogy a kisebb résztanulmányok idővel nagyobb összegzésekké, nem egyszer könyvvé bővültek, s fontosnak tartotta a helyi- vagy szakperiodikákban közölt írásai eredmények tanulságainak szélesebb körben való megismertetését. Ezt mutatják „A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918)”, illetve „A vízügyi szolgálat szervezete és tevékenysége 1919-1985” című monográfiái (DÓKA K. 1987, 2001), valamint Honismeret hasábjain 1997-ben publikált „Vizeink szabályozásának hatása az ember és a táj kapcsolatára” című tanulmánya (DÓKA K. 1997c).

Egyre mélyülő kutatásait szemléltetik a Körös- és Berettyó-vidékére vonatkozó publikációi is. Előbb számba vette az Országos Vízügyi Levéltárban Körös-vidékre vonatkozó helytörténeti forrásait (DÓKA K. 1979a), azután mintaszerű forráskiadásban közreadta Huszár Mátyás vízrajzi értekezését (DÓKA K. 1985), majd pedig egy tanulmányban a Körös-, Berettyó-völgy vízszabályozás előtti arculatát rajzolta meg (DÓKA K. 1995c). Ezt egy alapos monográfia követte a vízszabályozások következtében e táj 18-19. századi átalakulásáról

---

² Ahol csak lehetett, igyekezett legalább a fontosabb életrajzi adataikat felsorolni a vízszabályozásokban közreműködő mérnököknek. Ld. pl. Dóka K. 1997: 302-314.

(DÓKA K. 1997a). E példamutató, gazdagon adatolt monográfiájában 14 fejezetben tárgyalta témáját. Előbb a Körös-, Berettyó-völgy kialakulását és természeti viszonyait vázolta föl, majd a középkori Körös-vidéket mutatta be. Ismertette a szabályozások előtt vízrajzot, s az akkori gazdálkodás lehetőségeit. Számba vette 1744 és 1802 között a vármegyei törvényhatóságok irányításával végzett vízszabályozási munkálatokat. Kitért Vay Miklós királyi biztos 1802 és 1818 közötti tevékenységére, illetve a Huszár Mátyás irányításával végrehajtott vízrajzi felmérésre (1818-1824). Ezt követően szólt a Körösök felmérése utáni vízszabályozásról (1824-1831), valamint Vargha János 1831 és 1836 közötti körösi tevékenységéről. A 9. fejezetben az 1836-tól a polgári forradalomig tartó időszak szabályozásait mutatta be, majd áttekintette a polgári forradalom utáni bő évtized sikeres munkálatait. Az 1861-től 1879-ig tartó időszakban új igények merültek fel: többek között a Felső-Tisza és a Körösök közötti hajózó út kérdése. Az 1863. évi aszály hatása felvetette az öntözés, az élővízellátás problémáit is, s az 1870-es években a belvíz-szabályozás jelentett gondot. Az 1879 és 1895 közötti éveket Dóka Klára a szabályozás eredményeinek a megszilárdítása időszakaként könyvelte el. A 13. fejezetben a Körös-szabályozás jelentőségét és gazdasági hatásait összegezte. A monográfia – jegyzetek nélküli – mintegy 220 oldalnyi főszövege egy rövid kitekintéssel zárult a vízrendszer 20. századi továbbfejlesztésére. A könyv mellékleteiben nyolc szemelvényt közölt a Körösök és a Berettyó vidékére vonatkozó 1451 és 1888 közötti szövegekből. Felhasználta többek között Janus Pannonius nevezetes Búcsú Váradtól című versének, illetve mintegy 200 évvel később Evlia Cselebi a leírását is. Táblázatok (267-288. old.), időrendi tábla (289-301. old.), a szabályozásban részt vevő mérnökök adatai (302-314. old.), a felhasznált irodalom jegyzéke (315-317. old.), valamint helységnév- (318-330. old.) és vízrajzi mutató (330-342. old.) és 32 térképmelléklet növeli a kötet használhatóságát.

„A gazdálkodás átalakulásának vizsgálata a 18-19. században a Körös- és Berettyó-völgy mintegy 150 érintett községében azonban már külön tanulmányt, illetve kötetet igényel, így e kérdéssel csa érintőlegesen foglalkozunk” – írta az 1997-ben megjelent könyve bevezetésében (DÓKA K. 1997a: 12). Jó ideig csupán egy konferencia-előadás jelezte (DÓKA K. 2000), hogy e vidék problematikája továbbra is foglalkoztatja. 2006-ban viszont megjelent az új, a korábbihoz hasonlóan gondos forrásfeltáráson nyugvó összegzés: „A Körös- és Berettyó-völgy gazdálkodás az ármentesítés előtt és után” címmel, ugyancsak a Békés Megyei Levéltár kiadásában (DÓKA K. 2006).

E kötete öt nagyobb fejezetre tagolódik. Bevezetőjében bemutatja a vizsgált területet a vízszabályozások előtt, ismerteti az előzményeket és a munka módszerét, röviden felvázolja a vízszabályozás történetét, valamint számba veszi az érintett ártéri településeken működött ármentesítő és vízszabályozó

társulatokat. A második fejezet a Körös- és Berettyó vidékének viszonyait tekinti át a 18. század első felében. Megrajzolja a történelmi hátteret, majd ismerteti az 1705-ös, illetve az 1720-as összeírás térségre vonatkozó adatait. Az újjátelepülés után szól a Harruckern-birtok gazdálkodásáról, illetve az Esterházy-család birtokba iktatását követően (1745) a derecskei uradalom viszonyairól. A Körös- és Berettyó-völgyben a 18. század közepére a telepítések gyakorlatilag lezárultak. A lakosság száma így már alapvetően nem a külső okok miatt növekedett a század második felében. Amint azt Dóka a harmadik fejezetben adatozza, a népesség növekedésével a települések lakói között tovább folytatódott a 18. század elejétől már tapasztalt differenciálódás. Egyre élesebben elkülönült a szabad költözködési joggal rendelkezők és az örökös jobbágyok csoportja, de még ennél is nagyobb súllyal esett latba: az úrbéres népességen belül megnőtt a csak házzal és minimális földterülettel rendelkező, illetve teljesen nincstelen zsellérek aránya. Dóka részletesen bemutatja a vizsgált területen a Mária Terézia-féle az úrbérrendezés eredményeit, s az agrárviszonyokat a 18. század végéig. A negyedik fejezet a 19. század első felében a megfogalmazódó igényeket és a gazdaság lehetőségeit összegzi. Hangsúlyozza, hogy a népességszám alakulása jelentős mértékben befolyásolta a gazdálkodást. Az 1828-as regnicolaris összeírás elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy a 19. század első felében átalakult a paraszti gazdálkodás. Úgy véli, korántsem volt olyan jelentős az ártéri jövedelemszerzés ekkor, mint ahogy azt a későbbi szerzők romantikus leírásai láttatták. Ugyan a lakosság növekedésével észlelhető az ártérnek egyfajta felértékelődése, ám korántsem vált ez szélesebb rétegek számára a megélhetés forrásává. Az uradalmak gazdálkodása szintén átalakult, ám itt a konjunkturális változásokat – előbb a gabona, majd a gyapjú árának növekedését – sokkal jobban ki tudták használni. „A viszonylagos földbőség, a földművelésnél jövedelmezőbb állattartás és főként a feudális birtokstruktúra miatt sem a lakosság, sem a birtokosok nem érezték sürgetőnek a természet átalakítását. Társadalmi és gazdasági változásoknak kellett végbemennie ahhoz, hogy a szabályozás ügye a megoldás igényével napirendre kerüljön” – szögezi le (DÓKA K. 2006: 110).

Amint azt a záró fejezet bemutatja, a polgári forradalmat követő gazdasági és társadalmi változások után ez meg is történt. A vizsgált térség települései nem egyforma adottságokkal rendelkeztek. A szárazabb településeken a termelés biztonsága miatt nagyobb volt a szántók aránya, míg a víznek jobban kitett részeket inkább rétként vagy legelőként használták. Ha az igényekhez képest kevesebb volt a szántó, a növelése elsősorban a rétek rovására történt. 1895-re a művelési ágak arányainak alakulását a végrehajtott vízszabályozás nagy mértékben befolyásolta. Összességében a szántók aránya megnövekedett, csökkentek a rétek, nem változott, vagy helyenként nőtt a legelők részesedése. A vízszabályozás előtt az ártéren a gazdálkodás szintenként folyt, és ez a

sajátosság megmaradt a munkálatok befejezése után is. Vagyis a víztől felszabadított területeket az első évtizedekben még nem lehetett szántóként használni, azok először legelők, rétek voltak. Csak miután a talajvíz lejjebb szállt, azt követően kerülhettek eke alá. Az 1895-ös statisztika adatai a Körös és a Berettyó vidékén éppen erre az átmeneti időszakra utalnak: „az árvízveszély már nem fenyegette a területeket, de a frissen mentesített határ jó része még csak legeltetésre alkalmas, és így a földművelés kiterjesztésének a korábban még nyirkos, de a talajvíz süllyedésével leghamarabb kiszáradó rétek estek áldozatul” (DÓKA K. 2006: 126). Ezzel összefüggésben az állattartás terén nagyobb föllendülés az 1890-es években következett be, amikor a frissen lecsapolt vagy mentesített területeken még nem lehetett földművelést folytatni.

A természetátalakító munka nemcsak a parasztság, hanem a nagybirtok gazdálkodását is megváltoztatta. A gazdálkodás átalakulását jelzi, hogy pl. Arad megye valamennyi ártéri településén megjelentek a kertek, s egyre több helyen ültettek szőlőt is. Az állattenyésztésben visszaesett a korábban hagyományos sertéstartás, tovább csökkent jelentőségéből a juhászat. Megnőtt a szarvasmarha- és lótarítás, elsősorban a szükséges igaerő pótlása és a másra nem hasznosítható legelőterület kihasználása érdekében. 1851 és 1910 között a vizsgált ártéri területeken a lélekszám mintegy 70%-kal nőtt. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a víztől megszabadított területek megműveléséhez rendelkezésre állt munkaerő, másrészt viszont a megnövekedett népességet el is kellett tartani. Igaz ugyan, hogy a munkálatok nyomán a nincstelen vagy kevés földdel rendelkező rétegek is új lehetőségekhez jutottak, ám a leginkább érintett Békés megye a Viharsarokkal, illetve Bihar megye keleti része mégis az ország legszegényebb vidékei közé tartozott.

A mérnök Korbuly József 1916-ban írt tanulmányában a Körös- és Berettyó-vízrendszerének átalakítását korszakos jelentőségű munkának, „második honfoglalásnak” nevezte. Mint azt Dóka Klára leszögezi, műszaki szempontból valóban kiváló létesítmény volt – a trianoni határok előtt. Az első világháborút lezáró békeszerződés alapján megrajzolt új határ átszelte vizsgált térséget, „az árteret, megosztotta a vízszerkezeteket, kettévágta a védműveket fenntartó társulatok területét, sőt, a szabályozási munka szerves részét képező, az Erdély felől lefutó vizek befogadására épített Felfogó-csatorna is Romániába került” (DÓKA K. 2006: 152). Ahogy Dóka műveinél megszokott, e monográfiája is jól adatolt: a főszöveghez kapcsolódó 14 melléklet több mint 100 oldalt tesz ki.

Jóllehet, Dóka Klára több fontos tanulmányt publikált az egyházi gazdálkodással kapcsolatban is (ld. pl.: DÓKA K. 1994-1995, 1998a), terjedelmi okok miatt most csak az ezek összegzésének tekinthető, az „Egyházi birtokok Magyarországon a 18-19. században” című monográfiájára térek ki (DÓKA K.

1997b). Könyve első részében felvázolja a felmérések, birtokrendezések történetét, s azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy e folyamatok mennyiben tükrözték, illetve segítették elő a birtokok összetételében, megoszlásában bekövetkezett változásokat? Ezt követően a 18. századi újjátelepítéstől a 19. század végéig tekinti át az egyházi birtoklás történetét – nemcsak a katolikus egyház, hanem valamennyi felekezet viszonyait is tárgyalja, a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján ismerteti országosan és megyénként is az egyházi birtokok arányát, művelési ágak szerinti megoszlását. A dolgozat harmadik fő egységében képet kapunk a vizsgált egyházi birtokokról: az esztergomi, a kalocsai és az egri érseki területről; a váci és veszprémi püspökségi; a veszprémi és a pécsi káptalan, valamint az egri és kalocsai főkáptalan birtokáról. A birtokok nagyságának és jellegének megfelelően ismerteti az egyes községek természeti adottságait, az úrbérrendezés előtti jobbágy-földesúri viszonyt. Taglalja az allódiумok kialakulásának és gazdálkodásának a kérdéseit, majd a jobbágyfelszabadítást követő átrendeződést elemzi, megvizsgálva azon gazdasági feltételeket, amelyek az egyes birtokok gazdálkodását meghatározták. E kérdések tárgyalása közben azt is bemutatja, hogy miként változott meg az emberi beavatkozások hatására a táj, az élettér, s a változások milyen lehetőségeket nyitottak meg.

A vizsgált kilenc birtok sokszínű gazdálkodását elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az uradalmak kialakítását, megszervezését tekintve az egyházon belül nem volt hierarchia: az esztergomi vagy a kalocsai érsekség gazdálkodása nem volt mintá még az egyházjogilag alárendelt püspökségeknek sem, az egyes javadalmak e tekintetben teljes önállóságot élveztek. A világi uradalmakkal szemben az egyházi birtokok nagyfokú stabilitás jellemezte. A majorságok kialakulásánál döntő tényező volt, hogy a török kiűzése után a jogaikba visszakerült javadalmak milyen állapotban találták birtokaikat. A Hódoltságtól északra fekvő megyékben gyakorlatilag folyamatos volt e fejlődés. A török időkben elnéptelenedett pusztákon a tényleges majorsági gazdálkodás az állattartó telepek – allódiумok – létesítésével kezdődött meg. Az 1760-as évektől a korszerűsögre törekvés az egyházi birtokokon is éreztette hatását, egy sor olyan jelentős egyházi személyiség került érseki vagy püspöki székre, akik jó gazdaként bántak a rendelkezésükre bocsátott egyházi birtokaikkal, többek között folyamatosan alkalmazott uradalmi mérnökökkel felméréseket készítettek, s okszerű gazdálkodásra törekedtek, példát adva ezzel másoknak is.

A polgári forradalom megrendülést jelentett az egyházi birtokok számára, mivel az úrbéres szolgáltatások mellett a tizedtől is elestek. A robot megszűnése miatt jelentkező problémát azokban az uradalmakban lehetett a legkönnyebben megoldani, ahol a szántók a településekhez közel voltak, és azokban nagyszámú zsellér élt. Dóka hangsúlyozza, hogy a 19. századi változások értékelésénél

tekintettel kell lenni arra, hogy az egyházak esetében kötött forgalmú birtokokról volt szó, s azok célvagyon jellege miatt kölcsönök felvétele, az adóssággal való megterhelés vagy netán eladás különleges engedélyeket kívánt és sok nehézségbe ütközött. „A kapitalista fejlődés kihívásaira így saját kezdeményezéssel, helyi erőkkel kellett válaszolni” – hangsúlyozza, majd összegzésként leszögezi: „A válaszadást befolyásolta egyrészt a birtokosok és az egész struktúra konzervativizmusa, másrészt viszont az a tény, hogy éppen az állandóság miatt a befektetések kisebb kockázattal jártak, azok hasznosulására a világi birtokoknál biztosabb lehetőség volt” (DÓKA 2006: 292).

Végezetül feltétlenül szólni kell Dóka Klára szerepéről a térkép-katalógusok közreadásában. Az Országos Levéltár Térképtára (S szekció) gyűjteményében a hajdani kamarai birtokok igazgatására, a 18. században végrehajtott úrbérrendezésre, bányák feltárására, erdőrendezésre vonatkozó dokumentumokat őriznek. Az itt található térképek leírását és katalógusban való közreadását még Lakos János kezdte meg (LAKOS J. (szerk.) 1978). Az 1978-ban publikált első kötet folytatásában, a további kamarai térképek közreadásában Lakos mellett Dóka Klára is részt vett (DÓKA K.–LAKOS J. (szerk.) 1987, 1988). Az 1980-as évek második felétől kezdve jelentős feladatot vállalt az egyházi levéltárak anyagának feltárásában és rendezésében, kutatási segédletek gondozásában. Oroszlánrésze volt abban a nagyszabású vállalkozásban is, amelyik 1989-1992 között az Új Magyar Központi Levéltár kiadásában 18 kötetben közreadta a magyarországi egyházi levéltárakban őrzött térképek katalógusát. Először 1989-ben a protestáns egyházi levéltárak térképeinek feltárása készült el (DÓKA K. (összeáll.) 1989b, 1989c, 1989d), majd 1990-ben a Kalocsai Érseki Tartomány térképeinek (DÓKA K. (összeáll.) 1990b, 1990c, 1990d), rá egy évre az Egri Érseki Tartomány (DÓKA K. (összeáll.) 1991d), valamint a rendi levéltárak térképeinek katalógusa (DÓKA K. (összeáll.) 1991e, 1991f). készült el. A legnagyobb merítést jelentő Esztergomi Érseki Tartomány összesen nyolc kötetben publikált katalógus-sorozata kiadási munkálatai 1992-ben fejeződtek be (DÓKA K. (összeáll.) 1990a, 1991a, 1991b, 1991c, 1992a, 1992b, 1992c, 1992d). Természetesen Dóka Klára külön tanulmányok és konferencia-előadások révén is törekedett e forráscsoportra felhívni a kutatók figyelmét (DÓKA K. 1991a, 1991c, 1992a, 1995a, 1996a, 1998b).

Irodalom

- DÓKA K. 1975a: Az Országos Vízügyi Szaklevéltár előkészítő munkáiról. Vízügyi Híradó, 1-4. sz. 40 p.
DÓKA K. 1975-1976: A pesti vízvezeték tervei (1857-1868). Technikatörténeti Szemle, VIII. pp. 19-39.
DÓKA K. 1976: A Rába-szabályozás kérdése 1786-ban. Soproni Szemle, 1. sz. 5 pp. 5-60.

- DÓKA K. 1977a: A Bodrog szabályozása. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. Miskolc, pp. 105-131.
- DÓKA K. 1977b: A nicki gát építése. Vasi Szemle, 1. sz. pp. 129-137.
- DÓKA K. 1977c: A segédgyűjtemények szerepe a vízügyi levéltári munkában Levéltári Szemle, 3. sz. pp. 427-434.
- DÓKA K. 1977d: A Szegedi Királyi Biztosság (1879-1884). In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976-1977. 1. sz. Szeged, pp. 365-386.
- DÓKA K. 1977e: Az Országos Vízügyi Levéltár munkájáról. Levéltári Szemle, 2. sz. pp. 273-278.
- DÓKA K. 1977-1978a: A vízügyi szakigazgatás kezdetei (1772-1788). Levéltári Közlemények, pp. 81-100.
- DÓKA K. 1977-1978b: A Rába felmérése a XIX. század első felében. In: Arrabona 19-20. Győr, Xantus János Múzeum, pp. 345-379.
- DÓKA K. 1978a: Az Országos Vízügyi Levéltár iratainak alapleltára. – Budapest, Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet. 276 p.
- DÓKA K. 1978b: A Sárvíz és Sió szabályozása. In: A Dunántúl településtörténete III. Székesfehérvár, (A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője). pp. 84-87.
- DÓKA K. 1978c: Adalékok a vízügyi szakigazgatás történetéhez (1788-1848) Levéltári Szemle, 3. sz. pp. 259-267.
- DÓKA K. 1978d: Az Országos Vízügyi Hivatal szervezete és iratainak forrásértéke. Levéltári Szemle, 3. sz. pp. 525-532.
- DÓKA K. 1978e: Vízügyi térképkatalógus készítése. Geodézia és Kartográfia, 1. sz. pp. 48-49.
- DÓKA K. 1979a: A Körösvidék helytörténeti forrásai az Országos Vízügyi Levéltárban. Levéltári Szemle, 3. sz. pp. 415-424.
- DÓKA K. 1979b: A Rába szabályozása (1762-1895). Technikatörténeti Szemle, IX. pp. 85-101.
- DÓKA K. 1979c: Folyószabályozás Tolna megyében a 19. században. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből IX. Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár, pp. 229-245.
- DÓKA K. 1979d: Régi öntözések Vas megyében. Vasi Szemle, 2. sz. pp. 254-266.
- DÓKA K. 1979e: Szeged árvíz utáni újjáépítésének szervezete. Hidrológiai Közlöny, 6. sz. pp. 266-269.
- DÓKA K. 1980a: A magyarországi vízmesterképzés múltjából. Vízügyi Közlemények, 1. sz. pp. 97-108.
- DÓKA K. 1980b: A Tisza-szabályozás szervezete (1946-1879). Levéltári Szemle, 3. sz. pp. 325-331.
- DÓKA K. 1980c: A vízmesterképzés 100 éves története. Hidrológiai Tájékoztató, október. pp. 4-6.
- DÓKA K. 1980d: Adalékok a Rábaszabályozó Társulat történetéhez I-II. Soproni Szemle, 1. sz. pp. 17-28., 2. sz. pp. 117-128.
- DÓKA K. 1980e: Mikoviny Sámuel elképzelése a Tisza – Duna – Sió – Balaton – Dráva hajózható csatornáról. Hidrológiai Tájékoztató, április. pp. 6-7.
- DÓKA K. 1980-1981a: Adalékok az energiaellátás történetéhez. A vízerő kérdése 1919-ben. Technikatörténeti Szemle, XII. pp. 11-21.
- DÓKA K. 1980-1981b: A kultúrmérnöki hivatalok 1879-1948. Levéltári Közlemények, 1-2. sz. pp. 233-256.

- DÓKA K. 1981a: Az Országos Vízügyi Levéltár iratainak fondjegyzéke. Bp., Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet, 28 p.
- DÓKA K. 1981b: A folyammérnöki hivatalok története. Vízügyi Közlemények, 1981. 4. sz. pp. 559-574.
- DÓKA K. 1981c: A vízrajzi szolgálat szervezete. Levéltári Szemle, 2-3. sz. pp. 303-312.
- DÓKA K. 1981d: Adalékok a Vas megyei vízellátás történetéhez (1890-1945). Vasi Szemle, 3. sz. pp. 432-441.
- DÓKA K. 1981e: Vedres István, a vízimérnök. Hidrológiai Tájékoztató, április. pp. 3-5.
- DÓKA K. 1982a: A kultúrmérnöki hivatalok iratainak forrásértéke. Levéltári Szemle, 2-3. sz. pp. 299-314.
- DÓKA K. 1982b: Az Országos Vízügyi Levéltár gyűjteményei. Hidrológiai Tájékoztató, október. pp. 29-31.
- DÓKA K. 1982c: Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle, 3-4. sz. pp. 277-303.
- DÓKA K. 1982d: Kultúrmérnöki tevékenység a Dunántúlon (1879-1900). In: A Dunántúl településtörténete IV. Veszprém. (A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője) pp. 218-227.
- DÓKA K. 1982e: Nyugatdunántúli iratok az Országos Vízügyi Levéltárban. In: Vas megye múltjából. Szombathely, Vas Megyei Levéltár. 195-204. p. (Levéltári Évkönyv '82).
- DÓKA K. 1982f: Helytörténeti források az Országos Vízügyi Levéltárban. Honismeret, 2. sz. pp. 17-20.
- DÓKA K. 1982-1983: A vízügyi szakigazgatás története (1772-1976) I-III. Vízügyi Közlemények, 4. sz. pp. 515-529., 1983. 1. sz. pp. 54-68., 2. sz. pp. 220-233.
- DÓKA K. 1983a: A Lajta szabályozása (1786-1935). In: Győri Tanulmányok 5. köt. Győr., Győr megyei város tudományos kutató csoportja, pp. 219-234.
- DÓKA K. 1983b: A vízépítő mérnökképzés 200 éves történetéből. Hidrológiai Közöny, 1. sz. pp. 56-59.
- DÓKA K. 1983c: A vízimalmok történetének levéltári forrásai. Gabonaipar, 2. sz. pp. 78-80.
- DÓKA K. 1983d: Ártéri gazdálkodás a Közép-Tisza mellett a 19. század első felében. Jászkunság, 1. sz. pp. 25-30.
- DÓKA K. 1983e: Lecsapolások, öntözések Tolna megyében. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből X. Szekszárd. Tolna Megyei Levéltár, pp. 381-406.
- DÓKA K. 1983f: Országos Vízügyi Levéltár. In: Magyarország levéltárai. Szerk.: Balázs Péter. Bp., Új Magyar Központi Levéltár, pp. 254-261.
- DÓKA K. 1984: Vízimunkálatok a Dunántúlon a gazdasági válság idején. In: A Dunántúl településtörténete V. (A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője) Veszprém. pp. 51-58.
- DÓKA K. 1985: Vízrajzi értekezés. Huszár Mátyás leírása a Körösvidékről. – Körösvidéki Vízügyi Igazgatóság, Gyula. 84 p.
- DÓKA K. 1986a: A „vízrajzi leírások” forrásértéke. Vízügyi Közlemények, 2. sz. pp. 163-171.
- DÓKA K. 1986b: A karlsruhei térképek vízrajzi tanulságai. Vízügyi Közlemények, 1. sz. pp. 64-77.
- DÓKA K. 1986c: A tollrajztól a műszaki dokumentációig. In: Új Magyar Központi Levéltár Közleményei II. Budapest. pp. 19-43.

- DÓKA K. 1986d: XVII. századi térképek a karlsruhei levéltárban. *Geodézia és Kartográfia*, 2. sz. pp. 140-141.
- DÓKA K. 1987: A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918). – MŰSZI, Budapest. 384 p.
- DÓKA K. 1989a: A Somogy megyei vízimalmok történetéből. In: Somogy megye múltjából. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, pp. 163-209. (Levéltári Évkönyv 20.)
- DÓKA K. 1989b: Beszámoló az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgozásával kapcsolatos előkészületekről. *Levéltári Szemle*, 3. sz. pp. 99-100.
- DÓKA K. 1989c: Egyházi levéltárak és társadalomtörténet. In: A Hajnal István Kör kutatás-módszertani konferenciája, Gyula, 1987. augusztus 26-28. Gyula, Békés Megyei Levéltár, pp. 385-396. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.)
- DÓKA K. 1990: Herrich Károly élete és működése (1818-1888). In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVI. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. pp. 159-195.
- DÓKA K. 1991a: A Kalocsai Érseki Gazdasági Levéltár térképei. *Geodézia és Kartográfia*, 2. sz. pp. 97-101.
- DÓKA K. 1991b: Baranya megyei vízimalmok a vízjogi törvény (1885) kiadása után. In: VII. Kézművesipar-történeti Szimpózium. Veszprém 1990. november 12-14. Veszprém, Veszprémi Akadémiai Bizottság, pp. 41-54.
- DÓKA K. 1991c: Összefoglalás az egyházi levéltárak térképeinek feldolgozásáról. *Levéltári Szemle*, 1991. 1. sz. pp. 51-58.
- DÓKA K. 1992a: Térképgyűjtemények az egyházi levéltárakban. (Levéltári módszertani füzetek 15.) *Magyar Országos Levéltár*, Budapest. 272, XXX. p.
- DÓKA K. 1992b: Adalékok a baranyai vízimalmok történetéhez. *Hidrológiai Közöny*, 1. sz. pp. 45-51.
- DÓKA K. 1994: Matematikusok, geometrák, földmérők a XVIII-XIX. században az egyházi birtokokon. In: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 1. sz. pp. 125-151.
- DÓKA K. 1994-1995: Egyházi nagybirtok a Hegyháton. (A Pécsi Káptalan uradalma a felmérések tükrében 1720-1893). In: Baranya, pp. 45-74.
- DÓKA K. 1995a: A kisvárosok ábrázolásai a későfeudális térképeken. In: Mezőváros – kisváros. A Hajnal István Kör konferenciája. 1990. június 23-25. Debrecen, pp. 245-264.
- DÓKA K. 1995b: Mérnökeink a XVIII. század végétől a polgári forradalomig. In: KAJÁN I. (szerk.): *Vásárhelyi Pál és a reformkori mérnökgeneráció* (katalogus). Budapest. pp. 18-21.
- DÓKA K. 1995c: The Körös and Berettyó Valleys before the regulation of the waterways. *Acta Ethnographicae Hungariae* 40. 1-2. sz. pp. 41-57.
- DÓKA K. 1996a: A XVIII-XIX. századi kéziratos térképek forrásértéke. In: *Helytörténész könyvtárosok II. Országos Tanácskozása*. Sopron, 1995. július 26-28. Budapest – Szentendre, pp. 79-121.
- DÓKA K. 1996b: Mezőgazdaság a Tisza völgyében az ármentesítés előtt és után (1790-1918). In: *Tisza szabályozás 150. évfordulója és annak eredményei*. Debrecen, 1996. augusztus 29-31. (konferencia előadásai) *Magyar Hidrológiai Társaság*, Budapest. pp. 272-290. p.
- DÓKA K. 1996c: Térképezés az egyházi birtokokon a 18-19. században. In: CSEPREGI Sz. (szerk.): *Magyar Térképésztivál*. Székesfehérvár 1996. május 2-5. Tudományos Konferencia. Program, előadások összefoglalói. Székesfehérvár. pp. 18-19.

- DÓKA K. 1996d: Vízépítők, földmérők, útépítők: mérnökeink a 18. század végétől a polgári forradalomig. Hidrológiai Közlöny, 3. sz. pp. 149-157. p.
- DÓKA K. 1997a: A Körös-Berettyó vízrendszer szabályozása a 18-19. században. (Egy táj átalakulása) – Békés Megyei Levéltár, Gyula. 382 p. (Közlemények Békés Megye és környéke történetéből 7.)
- DÓKA K. 1997b: Egyházi birtokok Magyarországon a 18-19. században. – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) 1997. 468 p. (METEM Könyvek 19.)
- DÓKA K. 1997c: Vizeink szabályozásának hatása az ember és a táj kapcsolatára. Honismeret, 3. sz. pp. 35-41.
- DÓKA K. 1998a: Az egyházi uradalmak iratainak hasznosítása a kutatásban. In: Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesülete Konferenciája. Nyíregyháza 1997. augusztus 27. Nyíregyháza, pp. 125-134.
- DÓKA K. 1998b: Egyházi levéltárak térképgyűjteményei. In: Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Budapest. 30. p.
- DÓKA K. 1998c: Folyószabályozás a Felvidéken. In: In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 1998. április 1-3-án megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyháza. pp. 83-92.
- DÓKA K. 2000: A Körös-, Berettyó völgy kéziratos térképeken. In: FRISNYÁK S. (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 481-493.
- DÓKA K. 2001: A vízügyi szolgálat szervezete és tevékenysége 1919-1985. Pro Aqua Alapítvány, Budapest. 194 p.
- DÓKA K. 2006: A Körös- és Berettyó-völgy gazdálkodása az ármentesítés előtt és után. – (Közlemények Békés Megye és környéke történetéből 10.) Békés Megyei Levéltár, Gyula. 283 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1989a: Bevezetés. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 1.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 81 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1989b: Protestáns egyházi levéltárak térképeinek katalógusa. Zsinati, dunamelléki, dunántúli református egyházkerületi levéltárak térképei. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 2.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 218 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1989c: Protestáns egyházi levéltárak térképeinek katalógusa. Tiszáninneni, tiszántúli református egyházkerületi levéltárak és az evangélikus levéltárak térképei. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 3/1.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 189 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1989d: Protestáns egyházi levéltárak térképeinek katalógusa. Mutatók. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 3/2.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 191-346. p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1990a: Az Esztergomi érseki tartomány térképeinek katalógusa 5., A Győri egyházmegye térképei. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 8.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 292 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1990b: A Kalocsai érseki tartomány térképeinek katalógusa. A Kalocsai Érseki Gazdasági Levéltár térképei No. 1-től No. 470-ig. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 13.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 214 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1990c: A Kalocsai érseki tartomány térképeinek katalógusa. A Kalocsai Érseki Gazdasági Levéltár térképei No. 471-től No. 826-ig. A Szeged-Csanádi Püspöki

- Levélár és a kapcsolódó intézmények térképei No. 827-től No. 895-ig. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 14/1.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 195 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1990d: A Kalocsai érseki tartomány térképeinek katalógusa. Mutatók. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 14/2.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 197-273. p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1991a: Az Esztergomi érseki tartomány térképeinek katalógusa 6. A Pécsi egyházmegye térképei. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 9.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 280 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1991b: Az Esztergomi érseki tartomány térképeinek katalógusa 7. A Veszprémi, Székesfehérvári, Szombathelyi egyházmegye térképei. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 10.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 224 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1991c: Az Esztergomi érseki tartomány térképeinek katalógusa 8. A Váci egyházmegye térképei. A Hajdúdorogi görögkatolikus egyházmegye térképei. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 11.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 108 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1991d: Az Egeri érseki tartomány térképeinek katalógusa. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 12.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 258 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1991e: Rendi levéltárak térképeinek katalógusa 1. A Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár térképei. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 15.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 267 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1991f: Rendi levéltárak térképeinek katalógusa 2. Pálos és piarista térképek. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 16.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 172 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1992a: Az Esztergomi érseki tartomány térképeinek katalógusa 1. Az Esztergomi Prímási Levéltár térképei. Törzsanyag, birtokrendezési térképek. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 4.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 262 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1992b: Az Esztergomi érseki tartomány térképeinek katalógusa 2. Az Esztergomi Prímási Levéltár térképei: a kataszteri térképek, erdőterképek, mezőgazdasági térképek. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 5.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 199 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1992c: Az Esztergomi érseki tartomány térképeinek katalógusa 3., Az Esztergomi Prímási Levéltár térképei : általános térképek, mutatók. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 6.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 156 p.
- DÓKA K. (összeáll.) 1992d: Az Esztergomi érseki tartomány térképeinek katalógusa 4., Az Esztergomi Főkáptalani Levéltár térképei. (Magyarországi egyházi levéltárak térképei 7.) – Új Magyar Központi Levéltár, Budapest. 187 p.
- DÓKA K.–LAKOS J. (szerk.) 1987: A Magyar Országos Levéltár térképeinek katalógusa 2. Kamarai térképek I. rész. – Magyar Országos Levéltár, Budapest. 276 p.
- DÓKA K.–LAKOS J. (szerk.) 1988: A Magyar Országos Levéltár térképeinek katalógusa 2. Kamarai térképek II. rész. – Magyar Országos Levéltár, Budapest. 294 p.
- LAKOS J. (szerk.) 1978: A Magyar Országos Levéltár térképeinek katalógusa 2. : Kamarai térképek I. rész 1–699. szám. – Magyar Országos Levéltár, Budapest. 217 p.
- SZULOVSKY J. 2004: Dóka Klára tudományos munkássága 1970–2004. (Kutatói életművek 1.) – MTA VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottsága, Budapest – Veszprém. 28 p.

UTAZÁS VONATTAL. A SZEMÉLYFORGALOM JELLEMZŐI A 19. SZÁZAD VÉGÉN

FRISNYÁK ZSUZSA

Abstract

In order to analyze the connections between railroad, man, and space, that is, to analyze the spatial processes of the transportation chain of goods (as between public roads and railroads), I built up an extremely complex, 70,000-line-long, relational database. This database fundamentally contains three types of statistical sources: the population census of 1890 and 1900, the agricultural census of 1895, and the statistics of railroad goods traffic. The statistical data of as many as 958 stations along 121 railroad lines (9047km) has been included—according to various criteria—in the database. By connecting these different statistical sources, a database was brought into existence, the interpretation and analysis of which can revolutionize our understanding of the effects of railroad spatial configurations, and its relationship to the transportation of commodities between public roads and railroad. This database contains data that are not explicitly listed in the original sources. However, it cannot be fully utilized without the aid of computer analyses and various computer processes.

Typically, within the vicinity of a Hungarian railroad station, one can find 1-5 settlements and a population of 2-10 thousand people. We can see two distinct, though to some extent overlapping, sets of railroad stations. 9% of all railroad stations have a population of 2,000 or less in their neighborhood. Districts with such low population can hardly join in the rate of production that normally involves railroad transportation. The railroad stations with the largest area of interest are Szászrégen (70 settlements, pop. 100,000), Szeged (2 settlements, pop. 97,000), Nagybecskerek (22 settlements, pop. 94,000), and Szabadka (1 settlement, pop. 77,000) stations. A railroad station of a given micro-region can serve its purpose the best, if it is able to provide adequate transportation for goods of nearby settlements with large population. The effective appeal of railroad stations evinced itself in everyday actions (such as the number of passengers getting on trains or the volume of goods being transported). The configuration of train utilization and the spatial arrangement of the railroad lines reflect the social and economic relations of the population in the vicinity of any given station. The railroad's capacity for mobilizing the population reaches a remarkable level in two micro-regions of the country. The heaviest passenger traffic on railroad is in the highlands of Brassó County and the micro-region of upper Pest-Pilis-Solt-Kiskun around Vác. Typical characteristic of the latter region (especially the Palota-Újpest station) are the commuter railroads into the capital. The intense maintenance of relations between Brassó County and its neighborhood is realized in a 40km radius sphere, larger than the capital's own zone of interest. This relatively large distance indicates more than a "mere" commuter transit to Brassó; rather, it is the spatial expression of the commercial attractiveness of industrialized Brassó. This attractiveness expands to the population of Romanian settlements as well.

Approximately half of the micro-regions display an incredibly low level of railroad utilization; the number of railroad travels falls between 0-2 per inhabitant per year. The population of Bánlak and Módos district in Torontál County hardly even uses the lines between Zsebely–Csákovár–Bóka or Versec–Kubin Zsebely for transportation. In 35% of railroad stations the annual number of passengers fails to reach 10,000. Another 40%, a total of 425 stations, transports between 10-40 thousand passengers, and only the remaining 25% can take pride in transporting more than 40,000 people annually.

*

Ma már szinte közhely, hogy a 19. században kiépült vasutak megváltoztatták az árucikkek piacra jutásának feltételeit, kitágították a népesség árubeszerzési–értékesítési szokásrendszerét, mobilizálták a munkaerőpiacot, és eltüntették a helyhez kötött emberek világát. Az viszont már nem köztudott, hogy a vasutak ezen hatásai csak hosszú időtávlatban, számottevő térbeli különbségekkel jelentkeztek. A fejlődés ti. korántsem volt olyan robbanásszerű, mint ahogy a vasútert rajongó, azért lobbizó 19. századi polgárok elképzelték. A vasút, mint innováció térbeli terjedése és tényleges használata között különbség létezett. Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy a vasút személyszállítással összefüggő mutatóinak elemzésével bemutassa azokat a tér- és időbeli folyamatokat, amelyek a népesség 19. századi térbeli mobilizációját jellemezték. Értelemszerűen a rendelkezésre álló adatsorok a térbeli mobilitást a maga komplexitásában¹ nem képesek feltárni, de meghatározott szempontrendszeren belüli állapotát hűen tükrözik. Az elemzésbe nem vontam be a fővárost, mert a világvárossá növekvő Budapest Kárpát-medencei vonzóerejével egyetlen vidéki város sem tudott vetekedni, és így a fővárossal összefüggő utasforgalom érdemi taglalása szétfeszítette volna a tanulmány kereteit. Ezt a döntést megkönnyítette, hogy ezzel összefüggő publikációk rendelkezésre állnak. A vasúttal rendelkező lakott helyek közötti áramlások, és a felszálló és leszálló utasforgalom legfontosabb forrását a vasúttársaságok éves üzletjelentései jelentik. A 19. század vasúti személyforgalmáról nem lehet maradéktalanul egységes adatsorokat összeállítani: a legkevésbé adathiányos az 1891–1914 közötti periódus.

1850-ben 210 ezren, 1855-ben egy millióan, 1860-ban 1,9 millióan utaztak vasúttal Magyarországon. A szállított utasok száma 1870-re érte el 4,9 milliót, 1874-re a hat, 1880-ra pedig megközelítette a tízmilliót. 1885-ben már 13,5 millióan szálltak vonatra hazánkban. Egy ilyen – látszólag imponáló fejlődést sugalló – adatsor azonban nem képes az értékek mögött álló valódi tartamot feltárni. Az utasforgalom növekedésének alapját ugyanis a hálózat intenzív

---

¹ A térbeli mobilizációról az igénybe vett közlekedési eszközök (vonat, hajó, szekér) használatával összefüggő adatsorokból alkothatunk képet. Az egyes közlekedési ágazatok forgalmi adatairól eltérő minőségű, szempontrendszerű és részletezettségű – igen gyakran strukturálatlan – adatok léteznek.

bővülése képezte, a növekedés pedig nem egy polgárosodó társadalom tömegesedő újszerű szükségleteiből fakadt. Mindez kiderül, ha a pálya-kilométerenkénti utasforgalmat vizsgáljuk. Az egy pálya-kilométerre² eső szállított utasok száma ti. az 1860–1888 közötti évtizedekben – a gazdasági válságokra reagáló – időszakos kilengésekkel³ együtt szinte állandósulni látszott. A teljes hazai vasúthálózat pályakilométerein 1860-ban átlagosan 1247, két évtized múlva, 1880-ban pedig 1371 utast szállítottak. Hasonló eredményeket kapunk, ha a vasúthálózat hosszának növekedését és az utasforgalom növekedésének ütemével hasonlítjuk össze. 1866-tól 1880-ig a vasúthálózat növekedését lassuló ütemű személyforgalmi növekedés követte.

A vagyonos polgári életmódnak ez idő tájt még nem része a rendszeres fürdőhelyre járás, és kirándulás.⁴ A MÁV üzletjelentései az 1880-as években szerepeltetik a körutazási, idény- és fürdőjegyekről kiadott kimutatásokat is, de ezek az értékek szinte elhanyagolhatók. 1884-ben pl. a MÁV 4,9 millió utasából kedvezményes fürdő-utazási jegyet alig 2800-an váltottak, körutazást 1200-an tettek, a dobsinai jégbarlanghoz szóló rendkívüli jegyváltási akció pedig 119 személyt érdekelt. Nagyobb volt az érdeklődés a nyári idényben felhasználható mérsékelt áru, oda-vissza szóló menetjegyek iránt, amiből 42 ezer darabot váltottak ki. 39 ezren pedig kedvezményes áru, tíz napig érvényes menettérti jegyeket vásároltak. A 39 ezer jegy mintegy 315 viszonylat között oszlik meg. A viszonylatok sajátossága, hogy egymástól nagy, esetenként több száz kilométer távolságra fekvő települések között nincs forgalom, leszámítva a főváros–vidéki város közötti kapcsolatokat. Legnagyobb számban (1934 darab) Hajdúszoboszlóról Debrecenbe utaztak a tíznapos érvényességű menetjeggyel. Hatvanból és Békéscsabáról 1300–1400-an utaztak a fővárosba ezzel a többnapos tartózkodást feltételező jegytípussal. A kabaiaknak erős érdeklőségeik (rokonai, vagy üzleti) léteztek Debrecenben, mert mintegy ezren vásároltak tíznapos jegyet. Visszafelé ez a kapcsolat már közel sem volt ilyen fontos, csak 250 debreceni vett tíz napig érvényes menetjegyet. 800–900 utas vásárolt tíznapos jegyet Károlyvárosból Zágrábra, Kétegyházáról Aradra, Debrecenből Nyíregyházára, Mosonból Győrbe. A tíznapos jeggyel utazók egyre gyérülő forgalmi viszonylatai alsó halmazában feltűnően sok erdélyi város szerepel. Nagyváradról Medgyesre tizenegyen utaznak, Segesvárról Nagyváradra tizenöt, Marosvásárhelyről Nagyenyedre nyolcan, Balázsfalváról Nagyszebenbe heten, Medgyesről Kolozsvárra négyen stb.

---

² A pályakilométer a vasutak üzleti hossza, amely kisebb, mint az építési hossz.

³ Az 1870-es évek első fele gazdasági válságának utasforgalmi mélypontja 1878-ban következett be. Ebben az évben a MÁV kihasználtsága az 1872-es volumen (2013 utas/pályakilométer) alig 35%-a (715 utas/pályakilométer) volt.

⁴ Az első hazai társasutazásra 1862 nyarán került sor, amikor is mintegy ezerkétszáz ember Budáról Triesztbe kirándult vasúttal Az úti program szervezője Hollán Ernő volt.

A térbeli mobilizáció 1889 után

Tömeges vasúthasználatról csak 1889 után beszélhetünk Magyarországon. Az 1889-ben bevezetett tarifa meghatározott díjvezetekre – 14 zónára – osztotta az utazási távolságokat. Legnagyobb árcsökkenést a 25 km-nél rövidebb és a 225 km-nél hosszabb utazási távolságoknál vezettek be. 225 km-nél hosszabb utazás esetében teljesen mindegy volt, mekkora a beutazott távolság: egyforma menetjegyek léteztek. Ez volt az ún. „végtelen zóna”. Mindez azt jelentette, hogy ugyanannyiba került Kolozsvárról (400 km) felutazni Budapestre, mint Brassóból (731), vagy Aradról (255 km). Mindezzel az államnak az volt a célja, hogy a személyforgalmat a főváros felé irányítsa, sőt itt tartsa: minden budapesti átutazáskor a távolság számítása megszakadt, majd újra kezdődött. A 225 km-es végtelen zóna előnyeit két vidéki állomás egymás közötti forgalmában az utasok tehát csak akkor tudják élvezni, ha a vonat útközben nem érintette a fővárost.⁵ Idővel az állam az 1889-es zónatarifa részletein sokat finomított, de az alapelvek változatlanok maradtak. A helyi érdekű vasutak egyéni adottságaik figyelembevételével csatlakoztak a zónadíjszabáshoz, az 1910-es évekre a helyi érdekű vonalakon több mint harminc féle változatban létezett a zónadíjszabás.

Az 1889-es zónadíjszabás bevezetése után a szállított személyek száma dinamikusan növekedett: 1890-ben 29, 1891-ben 35, 1892-ben 41, 1893-ban 45, 1894-ben pedig már majdnem 50 millió utast vittek a vonatok. Azonban a személyforgalomnak még ez az erős fellendülése sem volt elegendő arra, hogy az egy pályakilométerre eső szállított utasok számában Magyarország megközelítse Ausztria, Németország stb. viszonyait. 1895-ben a Magyarországon az egy pályakilométerre eső utasok száma 3556 fő, ugyanez Ausztriában 6093, Németországban 12034, Nagy-Britanniában 26268. A magyar utasforgalom sűrűsége ez idő tájt körülbelül az olaszországgal volt azonos szinten.

Összefoglalóan elmondható, hogy az 1889 utáni vasúti forgalomnövekedés alapját már egy polgárosodó társadalom növekvő szükségletei képezték. Ezek az újszerű, életmódbeli, gazdálkodási szükségletek a vasúthasználatban viszont csak akkor tudtak tömegessé válni, amikor az állam beavatkozott a vasutak díjszabásába. Ez a mesterséges, térformáló tarifapolitika stimulálóan hatott a tradicionális paraszti felhasználó keretei között élőkre, és kiszélesítette a vasúthasználók bázisát.⁶ A zónatarifa pozitív hatást az egy főre eső beutazott

---

⁵ Érdekes módon, a fővárosba irányuló belföldi idegenforgalom mesterséges eszközökkel támogatott megélénkítése hiába ért el a vasúti személyforgalomban hihetetlen eredményeket (1890-ben a fővárosba érkező utasok száma 2,5, 1895-ben már 4,7 millió) mindez nem tükröződik a város panzióiban, szállodáiban megszálló utasok számában.

⁶ Az új személydíjszabás forgalomélénkítő hatására tömegével kezdtek olyanok is használni a vasutakat, akik korábban a vasúti utazásról nem szereztek tapasztalatokat. Az új élethelyzetekből

távolságok növekedésére nem fejtett ki, hanem éppenséggel lerövidítette azt. 1888-ben a MÁV első osztályú utasai átlagosan 124 km-re, a második osztályon 63, harmadik osztályon pedig 58 km-re utaztak. Tíz év múlva ugyanezen volumenek 102, 58, és 35 km volt.

1. ábra. A magyarországi vasúti személyszállítás jellemzői⁷

Év	Az utasok száma, ezer fő	Egy pályakilométerre eső utasok száma	Az utasok által megtett átlagos úthossz, km
1888	14 147	1 361	52,43
1889	18 990	1 782	49,47
1890	29 161	2 633	42,41
1891	35 886	3 097	41,92
1892	41 079	3 390	40,69
1893	45 582	3 704	41,01
1894	49 578	3 866	40,88
1895	53 181	3 966	39,32
1896	57 452	4 012	38,40
1897	56 982	3 781	37,30
1898	60 312	3 744	37,27
1899	61 581	3 636	37,22
1900	64 412	3 727	36,02
1901	67 044	3 833	36,30
1902	68 608	3 906	35,44
1903	72 423	4 081	35,07
1904	78 452	4 360	34,89
1905	86 485	4 755	34,11
1906	96 079	5 172	34,93
1907	107 171	5 605	34,21
1908	111 714	5 789	33,63
1909	124 234	6 150	32,49
1910	140 002	6 783	31,46

1895-re a vasút népességmobilizáló ereje Magyarország két kistérségében (Brassó megye felvidéki és Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye váci felső) ért figyelemre méltó szintet. (2. ábra) A váci felső kistérségben (különösen Palota-Ujpest állomás) a fővárosba irányuló hivatásforgalom a jellemző, azaz az itt

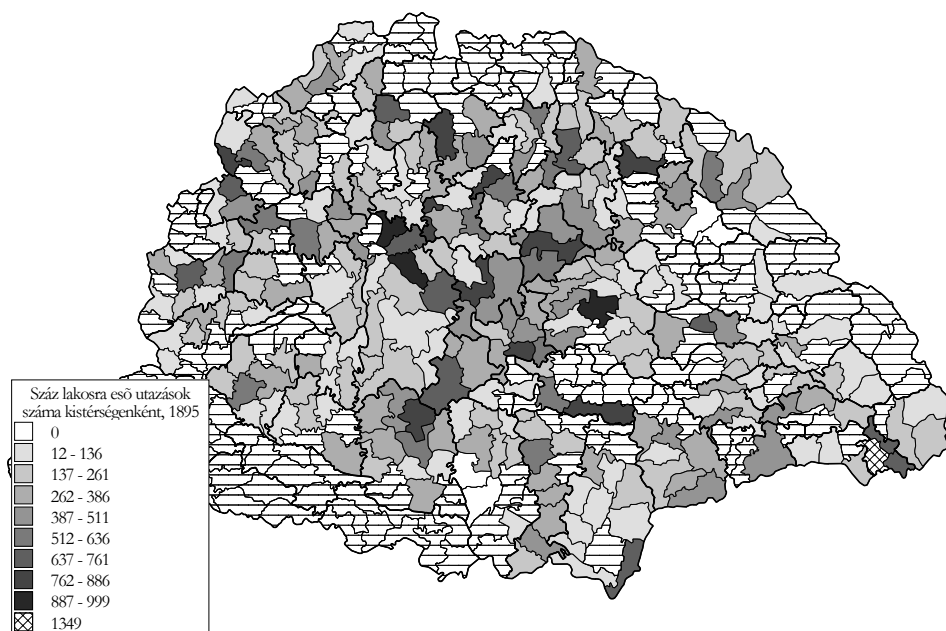
---

fakadó szituációkra a korabeli élclapok is rámozdultak. Nem véletlen, hogy az élclapok 19. század utolsó évtizedében lettek tele olyan történetekkel, melyek a vasút működési jellegzetességeit nem ismerő parasztemberek csetlés-botlását örökítette meg. Menetjegyek áráról úgy alkudoztak a jegypénztárban, mint egy vásárban, megzavarodtak az indóházi várótermek „nagyvilági” környezetében, úgy intették le a vonatot a nyílt pályán, mint egy szekereset, több órával a vonat indulása előtt kiértek az állomásra, nem tudták értelmezni a menetrendet stb.

⁷ Az adatok a Magyar statisztikai évkönyvekből származnak.

élők már napi munkába járásra is használják a vasutat. Némiképp más volt a helyzet a Brassó megyei felvidéki kistérségben (1349 utazás/száz lakos), mert Brassó város és környezete közötti intenzív vasútforgalom egy a főváros környékénél szélesebb, mintegy 40 km-es övezetben bonyolódott. Ez a távolság mutatja, hogy a térbeli mobilizáció alapját nem a hivatásforgalom jelenti, hanem sokkal inkább a polgárosult Brassó kereskedelmi vonzóerejének térbeli kifejeződéséről van szó. Brassó vonzóereje a román területek népességére is áterjed: a várostól 30 km-re fekvő Predeal határállomáson a 26–40 km-es zónára érvényes jegyet megvásároló mintegy 39 ezer ember úti célja Brassó.

2.. ábra. Száz lakosra eső utazások száma kistérségenként a MÁV és a kezelésében álló helyiérdekű vasutak hálózatán 1895-ben, 1251 vasútállomás forgalmi adatai alapján

1895-ben 1251 megvizsgált vasútállomás közül 458 utasforgalma nem érte el az évi tízezret. Az alacsony utasforgalmú állomások kisméretű falvakat szolgáltattak ki. Nagykondoroson, Murányban, Betlérben évi 8–10 ezer utas száll vonatra. Napi egy–két utassal működött az állomás Balatonszentgyörgyön, Szécsényben. Még ennél is kisebb volt a forgalom – havi egy–két utas – Lepsényben, Felsőnyéken, Balatonfőkajáron. Az állomások további 40%-ának (425 db) utasforgalma a tíz–negyvenezer között mozgott, és csak a maradék 25%-nak az utasforgalma haladja meg az évi 40 ezret. 1895-ben a legnagyobb felszálló utasforgalmú vidéki városok Szeged (700 ezer fő), Pozsony (609 ezer

fő), Brassó (600 ezer fő), Szabadka (526 ezer fő) és Debrecen (500 ezer fő). E városok közös jellemzője, hogy a felszálló utasforgalmat nem egyetlen állomás, hanem a város több állomása együttesen bonyolítja le. Összességében 62 vidéki vasútállomás felszálló utasforgalma haladta meg az évi százezer főt. Közöttük feltűnően nagy számban találunk több vasútvonal csomópontjában fekvő állomást, azaz utasforgalmukat nem lehet kizárólag vonzaskörzetük népességéhez kötni. A több vasútvonal metszéspontjában fekvő állomásokon ti. jelentős az átszálló utasok száma. Ilyen például Párkányána (104 ezer felszálló), Újszász (124 ezer felszálló), Biharpuspöki (105 ezer felszálló), Horgos (102 ezer felszálló), Füzesabony (152 ezer felszálló). Ezen csomóponti állomások mögött azonban nem volt egy számottevő funkciókkal bíró város, az itt leszálló utasok néhány órai várótermemben vagy restiben eltöltött várakozás után továbbutaznak. Regionális, vagy megyei központok csomóponti helyzetű vasútállomásai már inkább funkcionáltak gyűjtőpontként: az ezekbe az állomásokba befutó szerelvények mellékvonali utasai elvétve utaznak tovább, ti. az összetett funkciókat ellátó városok képesek voltak kielégíteni a hétköznapi beszerzői, bevásárlói igényeket, ügyintézői feladatokat stb.

A zónatarifa nem minden elemében alakította át ezeknek a városoknak az utasforgalmi viszonyait. Aradnak például változatlanul rendkívül erősek maradtak a kapcsolatai közvetlen környezetével. 1895-ben az városban felszállók 98%-a nem utazott messzebb 25 km-nél. Arad utasforgalmi kapcsolatainak ez szélsőséges szerkezete a város és a környékbeli gazdálkodók közötti erős kapcsolatot, és némileg egy befelé forduló várost mutat. Aradnak a hozzá legközelebb, az 56–70 km-es zónában fekvő Temesvárral is gyengék voltak az utasforgalmi kapcsolatai, 1895-ben alig kilencezer felszálló utazott Temesvárra.⁸ Az Arad és vonzaskörzete népessége 1895-ben még nem lépett ki az egy napi járóföld távolságból, azzal a különbséggel, hogy a vasút az egy napi járóföld kilométerben mérhető hosszát kitágította. A térhasználatnak ez a sajátossága – a szomszédos forgalom szélsőségesen erős primátusa – azonban rohamosan eltűnik Arad életéből. A szomszédos forgalom aránya egyre csökken, 1900-ban már csak 60%, 1905-ben 55%, 1910-ben már 49%. Mindez nem azt jelentette, hogy a város és vonzaskörzete közötti utasforgalmi kapcsolat gyengült: a szomszédos forgalomban egy lakosra eső éves utazások száma ti. szinte változatlan maradt: 1900-ban 3, 1905-ben 3,4, 1910-ben 3,7. A növekedés a távolabbi úti célok tekintetében következett be.

Érdeemes összehasonlítani Szeged és Hódmezővásárhely helyzetét is. 1895-ben Hódmezővásárhely és környezete vasúti személyforgalmának 86%-a az 1–25 km. közötti zónában bonyolódott. A város és vonzaskörzetének lakossága ritkán lépett ki ebből a szűk földrajzi térből. A vasúthasználatnak ez a koncentrált térbeli

---

⁸ Mindez fordítva már nem érvényes, Temesvárról Aradra a városban felszállók majdnem tíz százaléka (36 ezer utas) utazott.

szerkezete a paraszti térhasználat jellegzetességeit villantja fel. A vasúthasználat szerkezete az 1900-as években sem változik meg. A szomszédsági zónákban utazók száma 83–85% között mozog az 1900-as évtizedben is. Viszont a felszállt utasok, ill. az egy főre eső utazások száma meredeken növekszik. 1900-ban 200 ezer, 1905-ben már 333 ezer, 1910-ben 368 ezer utas száll vonatra a Hódmezővásárhelyen. A szomszédsági viszonylatban az egy főre eső utazások száma 4–5 alkalom. Szeged utasforgalmi kapcsolatai – Hódmezővásárhellyel összehasonlítva – intenzívebbek és nagyobb hatókörűek.⁹ Ez a jellegzetességét Szeged a következő évtizedben is megőrizte, bár az vasútállomásainak felszálló utasforgalma a századforduló elején csökkent, és csak 1904-től emelkedett meredeken. 1904-ben 665 ezer, 1910-ben pedig 989 ezer utas szállt fel valamelyik szegedi állomáson. A 25 km alatti zónákban zajló forgalom viszont csökkenést mutatott, voltak évek, amikor a teljes forgalom 68–71% bonyolódott a város és közvetlen vonzaskörzete között.

1895-ben a Debrecenben felszállt félmillió utas 77%-a húsz km-nél rövidebb távolságra utazott. A több vasútvonal metszéspontjában is álló város vonzóereje a 11–20 km-es zónában fekvő településekre a legerősebb, az egy főre eső utazások száma megközelítette a hat alkalom/év értéket. Debrecen azonban mérhető hatást gyakorolt a szomszédsági kapcsolaton túli zónákban fekvő egykori mezővárosok árutermelőire is, Hajdúdorog, Balmazújváros és Újfehértó lakosai (26–40 km-es zóna) nagy számban utaztak a cívisvárosba. Debrecen vonzóereje – a korábbiakban bemutatott Araddal összehasonlítva – a közép-távolságú forgalom rövidebb zónáiban (70 km-ig) még jelentős. Debrecen vonzóerejének térbeli kiterjedésével Nagyvárad sem tudta felvenni a versenyt.

A legnagyobb személyforgalmat lebonyolító városok 1900–1910 közötti összesített adatai (218 millió utazás) szerint Budapest primátusát semmi sem tudta megrendíteni, 57 millió utazást a fővárosból indítottak. A második legforgalmasabb város Pozsony¹⁰, a maga 12 millió utazójával. Harmadik és negyedik a fent említett Temesvár és Debrecen. A rangsorban őket Szeged, Nagyvárad, Szabadka, Miskolc és Szolnok követte. Nagyvárad utasforgalmának sajátossága, hogy 1908-ban az előző évhez képest 20%-al megnőtt a városban felszálló utasok száma, és ennek következtében 1908–1910 közötti három évben Nagyváradon akkora az utasforgalom, mint Pozsonyban. Szabadka összforgalma 1900–1910 között megközelítette a hétmilliót. Szabadkát Miskolc követte 5,6 milliós forgalommal. A négymilliós utasforgalmú városok csökkenő

---

⁹ 1895-ben Szeged és környezete vasúti személyforgalmának 76%-a bonyolódott az 1–25 km közötti zónában.

¹⁰ Pozsonynak a zónatarifa – a város földrajzi fekvése miatt – relatíve nem jelentett akkora hasznot, mint a többi városnak. A végtelen zóna előnyeit a fővárostól 210 km-re, Bécsből viszont szinte egy ugrásra fekvő város nem tudta élvezni. Az országosan kiemelkedő pozsonyi személyforgalom bázisát egyértelműen a város és környezete közötti modern termelői és fogyasztói kapcsolatok nyújtották, hivatásforgalomnak viszont még nincs nyoma.

sorrendben: Szolnok, Nagyszeben, Győr, Arad, Szatmárnémeti, Szombathely. Szatmárnémeti forgalma 1908-ban az előző évhez képest majdnem megduplázódott. A látványos forgalomnövekedést a Szatmárnémeti és Mátészalka közötti vasútvonal megnyitása eredményezte. Győr személyforgalma bár abszolút értékben emelkedő tendenciájú, a város vonzó energiái megcsappantak, a korszakban Győr fokozatosan lejjebb csúszik a városok utasforgalmi rangsorában: 1900-ban még kilencedik, 1905-ben tizenkettedik, 1910-ben tizenhatodik. Hárommillió utas fordult meg a vizsgált évtizedben Nyíregyháza, Kecskemét, Újvidék, Brassó, Hódmezővásárhely, Pécs, Kaposvár, Kassa, és Cegléd állomásain. Az évtizedben erősen feltörekvő város Nyíregyháza és Kecskemét. Nyíregyháza az 1900-as utasforgalmi rangsorban 21-dik, 1910-ben 14-ik. Még nagyobb ugrást hajtott végre Kecskemét, a huszonnegyedik helyről egy évtized alatt a tizedik helyre került.

Mindent egybevetve, úgy látom, hogy a vasúthasználat szerkezete, annak térbeli elrendeződése az adott vasútállomások vonzáskörzeti népessége társadalmi, gazdasági kapcsolatainak térbeli megjelenése. A vasút térszervező ereje a hálózat kitüntetett pontjain (csomó- és/vagy végpontjain) nagy erővel jelentkezett, más pontjain (vasútállomásain), vagy szakaszain hatásuk viszont alig-alig kimutatható. A vasút utasforgalmi „hasznossága” nem a nagy távolságok (országrészeket, vagy államhatárokat átlépő) viszonylag rövid idejű és kiszámítható áthidalásában rejlett. A vasút össztársadalmi szinten az egy napi járóföldön belüli térhasználatot tette intenzívebbé, gyorsabbá és kevesebb fáradsággal lebonyolíthatóvá. A vasút úgy vált a paraszti térhasználat részévé, hogy a tradicionális térhez fűződő érdekeltségeket nem változtatta meg. A térbeli mobilizáció e szűk kereteit átlépő modernebb térhasználatot az iparosodó, kereskedő vidéki városaink esetében lehet kimutatni.

Felhasznált statisztikai források

- Az Alföld–Fiumei Vasút Nagyvárad–Eszéki része 1871. évi közgyűlése. Pest, 1871.
A cs. és kir. Kassa–Oderbergi Vasút igazgatóságának jelentése az 1892. évi üzletéről. Budapest, 1893.
HIMMEL R.: A magyar királyi államvasutak 1870–1898. évi üzleti eredményei. H. n. 1899
Közgazdasági és statisztikai évkönyv 1894–95. Szerk. Jekelfalussy József és Vargha Gyula. Budapest, 1896.
Magyar Királyi Államvasutak: Az igazgatóság jelentése az 1884. évi üzletről a Közmunka- és Közlekedési m. k. miniszter úrhoz. Budapest, 1885.
A Magyar Királyi Államvasutak 1895. évi üzleti és forgalmi eredményei. Budapest, 1896.
Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. Budapest, 1893–1910.
Statisztikai adatok a magyar korona területén lévő vasúti és hajózási vállalatok üzleteredményei és fejlődéséről. 1872. Budapest, 1874.
Theiss–Eisenbahn Gessellschaft. Geschäftsbericht für das Jahr 1860, 1865, 1868, 1872

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT MOHOLI KÁROLY GEOGRÁFUS PROFESSZOR

FRISNYÁK SÁNDOR

Száz esztendővel ezelőtt, 1916. augusztus 10-én született Szabadkán Dr. Moholi (Karakasevich) Károly geográfus, az általános iskolai földrajztanárképzés és az Alföld-kutatás kiemelkedő egyénisége. Életrajzáról, tanári és tudományos alkotó tevékenységéről először 2010-ben, halálának 15. évfordulóján az egykori tanítványai és munkatársai tartottak előadásokat (GYŐRI F. 2011). Az ünnepi konferencián elhangzó életmű-összegző írások és visszaemlékezések emlékkötetben jelentek meg (BAGDI S.- PÁL Á.- ZSIGA A. 2010).

Az ünnepi rendezvényen több előadó említette Moholi Károly szerb nemesi származását és állampárti tagságát, sőt a főiskolán belüli pártmunkáját (politikai szeminárium-ok szervezését és vezetését) is, de nem magyarázták az okát: az *önvédelmet*. Talán ez utóbbi tényezővel magyarázható, hogy halála után senki sem írt róla nekrológot, ahogy ez egy ilyen kiemelkedő tanár, tudomány és intézményfejlesztő személyiség esetében a pályatársak alapvető kötelessége.

Nem beszéltünk arról, hogy Moholi Károly – a magyar értelmiség többségéhez, vagy szűkebb szakterületünk legjelentősebb művelőihez, vezetőihez hasonlóan, *alkalmazkodó ember volt, de megtartotta vallási hitét és őseitől, tanáraitól örökölt értékrendjét*. S azt is kevesen tudják, hogy az 1947/48-as hatalmváltást követő szemlélet- és módszerváltoztatások idején, Moholi Károly és az intézmény idősebb professzorai, docensei *átörökölték a szegedi főiskola hagyományait*, kialakult rendjét, az értékalkotást és -közvetítést, vagyis az értelmiségi szakemberképzés és a tudományművelés összekapcsolódó követelményét, a teljesítmények tiszteletét és a haza szolgálatát. Ide kívánczósággal megjegyzés, amit sokan megerősíthetnek, a szerb szülőktől származó Moholi Károly *magyar hazafi* volt és ezt nyíltan is megvallotta, életútjának tetteivel is

bizonyította, amikor a proletárinternacionalizmus erősítése volt a főiskola legfontosabb nevelési feladata.

1963-ban, amikor adjunktusként a Szegedi Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékére kineveztek, rövid időn belül nagyon közeli kapcsolatba kerültem Moholi Károllyal, aki (abban az időben Szabó László /1903-1976/ tanszékvezető professzor helyetteseként) nem csak főnököm, példaképem és tanítómesterem is volt. Miskolcra ingázó oktatóként a hét első három napján reggeltől estig a tanszéken (a könyvtárszobában) dolgoztam, sőt egy idő után – igazgatói engedéllyel – az éjszakáimat is ott töltöttem. Napjában többször is bejött hozzám Moholi Károly és hosszasan beszélgettünk részben a fent említett dolgokról és szakmai-pedagógiai, kutatási kérdésekről. Megismertette velem a főiskola 1873-ban Budán kezdődő, 1928-tól Szegeden folytatódó történetét, s annak részeként a földrajztanárképzést, a nagy elődök, pl. Littke Aurél (1872-1945) és Schilling Gábor (1887-1957) munkásságát. Úgy éreztem, és ma is úgy látom, *Moholi Károly minden feladatkörében, oktató, kutató és tudományszervező tevékenységében folytatója és továbbfejlesztője volt a példaként említett elődöknek.* Többször kapott kedvező, magasabb beosztást jelentő állásajánlatot, de hűséges maradt a rajongásig szeretett munkahelyéhez és az önmegvalósítást-kiteljesedést jelentő folyamatossághoz. Nem sokáig maradtam Szegeden, mert a lakás- és egyéb problémáimat nem tudtam megnyugtatóan megoldani, de magammal vittem a *főiskola szellemiségét, a tanszéki műhely értékrendjét, melyet követendő példának tekintettem,* amikor az élet megajándékozott egy szép feladattal, a nyíregyházi földrajz tanszék megszervezésével és vezetésével (KÓKAI S. 2016). Moholi Károllyal később sem szakadtak meg a kapcsolataim: tanszékvezetői kinevezése után együtt dolgoztunk a Művelődési Minisztérium mellett működő Egyetemi és Főiskolai Földrajzi Szakbizottságban, a tantervi koncepciók kimunkálásában és néhány főiskolai tankönyv írásában is.

1991. november 12-én a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke és a Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya rendezésében tudomány- és oktatástörténet-jellegű előadást tartottam a 75 éves Moholi Károly sokrétű munkásságáról. Nagy meglepetés és öröm volt számomra, hogy a beteg, járni alig tudó professzor két kedves kollégája, Pál Ágnes és Bagdi Sándor kíséretében eljött a rendezvényünkre, melyet jelenléte emlékezetes ünneppé emelt. Ekkor találkoztunk utoljára. 1995-ben Kókai Sándorral a temetésén is megjelentünk, de arra már nem mertem vállalkozni, hogy szegediektől kapott felkérés alapján beszédet is mondjak. Hazatérve, ahogy ez ilyen esetekben szokás volt a tanszéken, minden évfolyamon megemlékeztünk elhunyt pályatársunkról, *Moholi Károly tanári, tanszékvezetői, főigazgató, intézményfejlesztő és Alföld-kutató munkásságáról, amely szervesen beépült a honi földrajztudomány és tanárképzés történetébe.*

Moholi Károly emléke előtt tisztelgő rövid előadásomban¹ nem térek ki azokra az életrajzi adatokra és munkásságának egy-egy részterületét ismertető írásokra, amelyek az emlékkötetben összefoglalják gazdag életművét (BAGDI S. - PÁL Á. - ZSIGA A. 2010). Megemlékezésem egyrészt figyelemfelhívás a 100. évfordulóval kapcsolatos feladatokra, élettörténetének tudományos igényű feldolgozására, másrészt a szakirodalmi munkásságában fellelhető hisztogeográfiai elemek rövid ismertetésével Moholi Károlyt is elismerjük a szűkebb szaktudományunk művelőjeként.

Az emlékkötet Moholi Károly legfontosabb publikációi c. fejezetében hatvan tétel szerepel. Az első 1942-ben, a többi 1956-tól 1984-ig terjedő időben jelent meg. A főiskolai tankönyvfejezetek és önálló jegyzeteken kívül a tudományos közleményei az Alföld népesség-, település- és gazdaságföldrajzi kérdéseivel foglalkoznak. Az említett tárgykörben végzett kutatási eredményeit a felsorolások között nem szereplő kandidátusi értekezésében foglalta össze (1976). A tanulmányok egy része valamely területi egység (település, mikro- és mezorégió) komplex gazdaságföldrajzi szintézise. Műveinek többsége *agrár földrajz*, melyet általában az agroökológiai adottságok rövid összefoglalása és értékelése alapozza meg, másrészt pedig érvényesíti a fejlődéstörténeti módszert, megjelenítve a *tájhasználat idő- és térbeli változásait*. Tehát a helyzetelemző és értékelő írásaiban a jelen állapot előzményeit, ok-okozati összefüggéseit – egyik tanulmányában pl. Csongrád megye területhasználatának egy évszázados változás-folyamatát – a történeti földrajz módszereivel tárja fel. Az agrár földrajzi és komplex gazdaságföldrajzi dolgozataiban a történeti földrajzi-jellegű részek az integrált környezetátalakító munkálatok kezdetétől a jelenig tartó időmetszetek. Sokat foglalkozik a homoki kultúra kialakulásával és térhódításával, az agrárium hatékonyságát vizsgálva pedig felvázolja az ágazati és térszerkezeti változtatások szükségességét. Megállapítható, hogy *Moholi Károly művei nem csak a geográfiai ismereteinket gazdagítják, a terület- és településfejlesztéshez is tudományos alapot képeznek.*

A felsorolt tények, pontosabban az 1956-tól folyamatosan megjelenő – hisztogeográfiai elemeket is tartalmazó – munkái és egy, háromnegyed évszázaddal ezelőtt publikált műve, a Marosszög földrajzi szintézise, a korabeli történeti földrajzi munkákkal is összehasonlítva olyan alkotásnak tekinthető, amely alapján szerzőjét a szűkebb szakterületünk művelőjeként is számon tarthatjuk.

A Maros-Tisza szög földrajza c. doktori értekezése műfaját tekintve ma már teljesen terjedelmében, a megjelenés idején (1942-ben) talán felerészben *történeti földrajz*. A disszertációban feldolgozott 268 km²-es mintaterület egy nagyobb, az országhatáron túl is folytatódó agrárvidék olyan területrésze, amelynek a Moholi által írt természet- és emberföldrajzi jellemzése az egész

---

¹ Elhangzott Budapesten, az MTA Társadalom-földrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága 2016. június 29-én tartott ülésén

természetes tájegységre is érvényes. A természet és a társadalom kölcsönhatás-rendszerét vizsgáló emberföldrajz ekkor éli virágkorát és az 1930-as évektől kezdődően egyre több történeti földrajzi (tájrekonstrukcióra összpontosító) tanulmány is megjelenik, többnyire a település- és tájmonográfiák bevezető fejezeteként, ritkábban egy-egy lokális vagy mikroregionális egységről. Feltehetően ezek a kezdemények és a történeti geográfia tudományelméleti kérdéseiről megjelent írások, Bulla Béla és Mendöl Tibor munkái (1938) váltották ki Moholi Károly érdeklődését e tárgykör iránt. Szerepe lehetett annak is, hogy Moholi Károly a főiskolai diploma megszerzése után, 1940-1942-ben a szegedi tudományegyetemen folytatta tanulmányait, ahol Kogutowicz Károly (1886-1948) szellemi műhelyében többen is foglalkoztak a régi kéziratos térképek (az első katonai felmérés) interpretációjával egyes kistájak történeti földrajzi kutatásaival is.

Moholi disszertációjában a Tisza-Maros szög oknyomozó-jelenségmagyarázó földrajzi szintézisére törekedett, alkalmazva a fejlődéstörténeti (genetikai) elvet is. A táj eredeti képét, majd az őstájból kialakult kultúrtájat jeleníti meg. Az ember tájformáló-természetátalakító munkáját az 1930-40-es években publikált művek a honfoglalás korától vizsgálják, Moholi pedig – felhasználva a régészet eredményeit – a neolitikumtól, a termelő gazdálkodás kezdetétől vázolja fel a létfenntartási tevékenységeket, megállapítva a tájművelésre és megtelepedésre alkalmas térszintípusokat. S ezt követően több idősíkra tagolva – a társadalom- és gazdaságtörténeti korszakok, illetve makro-folyamatok szerint – elemzi a Tisza-Maros szög tájtörténetét, a kultúrtáj-fejlődés folyamatát, a társadalmi-gazdasági jelenségeket, jelenségcsoportokat. A doktori értekezés mintegy fele „A táj mai képe” c. nagyfejezet, melyben korának népesség-, település- és gazdaságföldrajzát foglalja össze, és a változás-folyamatok irányát ötven-száz évre visszamenően statisztikai adatokkal szemlélteti. S ebben a fejezetben is hangsúlyozza, hogy a Tisza-Maros szög termőtalaja („az őstáj természetes ereje”) elsősorban a mezőgazdasági termelésnek kedvez. Művének befejező részében – az agroökológiai és az ökonómiai feltételrendszer alapján – a Tisza-Maros szög jövőjét, településeinek fejlődési lehetőségét a széleskörű szántóföldi növénytermesztésről a belterjes kertgazdálkodásra való áttérésben látja.

Moholi doktori értekezéséről az emlékülésen Kókai Sándor egyetemi magántanár „A táj és az ember kapcsolata a Maros-szög területén (18-19. század) c. előadásában hangsúlyozta, hogy *e kistáj komplex szintézisét elsőként a fiatal Moholi Károly – 1942-ben megjelent művében – írta le.*

Összegzésként megállapítható, hogy Moholi Károly főiskolai professzor munkáséletének minden szakaszában, feladatvállalásának minden területén maradandó értéket alkotott. Tudományos-szellemi örökségét felvállalva, tisztelettel ápoljuk emlékét.

Irodalom

- BAGDI S. – PÁL Á. – ZSIGA A. (szerk.) 2010 Dr. Moholi Károly emlékkötet. Szeged, 206 p.
- BERECZKI S. 1973 A Tanárképző Főiskola 100 éves története (1873-1973) In: *Megyeri J. – Moholi K. szerk. A Szegedi Tanárképző Főiskola centenáriumi évkönyve (1873-1973)*. Szeged, pp. 5-77.
- GYÖRI F. 2011 Moholi Károly emlékülés. *Földrajzi Közlemények* 135. évf. 1. pp. 94-96.
- KÓKAI S. (szerk.) 2016 A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). Nyíregyháza, 176 p.
- KÖVES J. (szerk.) 1973 25 éves az általános iskolai tanárképzés. Jubileumi évkönyv a tanárképző főiskolák 25 éves fennállására. Budapest, 580 p.
- MEGYERI J. –MOHOLI K. (szerk.) 1973 A Szegedi Tanárképző Főiskola centenáriumi évkönyve (1873-1973). Szeged, 165 p.
- SIMON GY. 1979 A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés Magyarországon. Budapest, 289 p.

MEGALAKULT AZ MTA TÁRSADALOMFÖLDRAJZI TUDOMÁNYOS BIZOTTSÁG TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI ALBIZOTTSÁGA

KÓKAI SÁNDOR

Előzmények

Hazánkban a történeti földrajz, mint a szintetikus geográfia része, az 1930-as években jelenik meg. A korabeli felfogás szerint nem tekinthető önálló diszciplínaként, s e témakörben írt művek, az egyes területi egységek múltbeli állapotrajza a regionális (tájföldrajzi) monográfiák bevezető fejezete lehet. Az emberformálta táj kialakulását és a természeti erőforrások használatának idő- és térbeli változásait a történelmi Magyarország teljes területére kiterjedően elsőként *Mendöl Tibor* foglalta össze a *Bulla Bélával* közösen írt „*Kárpát-medence földrajza*” (1947) c. könyvükben.

A geográfusok által művelt történeti földrajz kialakulási folyamata az 1948-as politikai hatalomváltáskor megszakadt, e témakörben – politikai okokból, a szomszéd népek „érzékenysége” hivatkozva – nem lehetett további kutatásokat folytatni.

A történeti földrajz nyíregyházi műhelye

Öt évtizeddel ezelőtt, amikor a Nyíregyházi Tanárképző Főiskolán megalakult a Földrajz Tanszék, az oktatási feladatok ellátása mellett, megkezdtük a régiókatást, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzi vizsgálatát is. Tájkutató munkánk első periódusában nem kaptunk kellő támogatást (a hivatalos statisztikai forrásokat meghaladó információkat), így az 1970-es évek közepén témát váltottunk, a társadalom- és gazdaságföldrajzi jelenségek és folyamatok helyett a megye gazdasági elmaradottságának (hátrányos helyzetének) történelmi gyökereit igyekeztünk feltárni. A Nyírség, a Szatmár-Beregi-síkság és a Rétköz 18-19. századi rekonstruált állapotrajza egy szegénységzóna létezését tárta fel, amely összefügg a Kárpát-medencére jellemző nyugat-kelet irányú kultúr- (fejlettségi-) lejtő meglétével. A hisztogeográfiai kutatómunkánk szükségessé tette az összehasonlító vizsgálatokat is, amelyek kiterjedtek a Bodrogtó, Taktaköz, a Zempléni-hegység, majd a Hernád-völgy és a Csereháti-dombvidékre is. A lokális és mikroregionális terek történeti földrajzi kutatáseredményeit folyamatosan publikáltuk.

Nagyobb szakmai közönség előtt először 1980-ban, Mendöl Tibor születésének 75. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencián kaptunk lehetőséget kutatómunkánk ismertetésére. Frisnyák Sándor történeti

földrajzi előadását a jelenlevő vezető geográfusok, Enyedi György, Kádár László, Rónai András és Tóth József pozitívan értékelték és a munkák folytatását javasolták. 1983-ban Frisnyák Sándor – korábbi kutatási eredményeit összefoglalva – elkészítette és sikeresen megvédte „*A Szatmár-Beregi-síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18-19. századi földrajza*” c. kandidátusi értekezését. Frisnyák tudományos minősítésével az MTA a történeti földrajzot legitimálta, s ennek hatására a magyar földrajztudomány műhelyeiben, az egyetemi tanszékeken és a kutatóintézetekben egyre többen kezdtek történeti földrajzi (tájtörténeti) kutatásokkal foglalkozni.

Frisnyák az 1980-as évek vége felé, először speciálkollégium, majd az 1989/90-es tanévben már kötelező tantárgyként tanította hazánk történeti földrajzát. Az előadások anyagából – és az évtized elejétől a Kárpát-medence teljes területére kiterjedő kutatási eredményeinek felhasználásával – megírta és a Nemzeti Tankönyvkiadó megjelentette a *Magyarország történeti földrajza* (1990) c. egyetemi-főiskolai tankönyvét, mely a pályatársak megítélése szerint *alapl mű*, e témakörben írt *első tudományos szintézis*.

Frisnyák munkatársai és más intézményekben dolgozó tanítványai közül többen foglalkoznak tájtörténeti, történeti földrajzi (és ezekhez kapcsolódó néprajzi, gazdaságtörténeti) kutatásokkal. A geográfusok által művelt történeti földrajz a kultúrtáj kialakulásával és térbeli diffúziójával, az antropogén tájalakítással, táj- (természeti erőforrás-) használat és a gazdasági térszerveződés (régioformálódás) folyamatával, a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásával, a népesség számbeli változásaival, területi, etnikai és vallási megoszlásával, a településhálózattal és mindazon témakörökkel foglalkozik, amelyek az aktuális földrajz vizsgálódási körébe is tartoznak.

A tanszéken belül *Boros László* kandidátus a Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajzát dolgozta fel, továbbá a Tokaj-hegyaljai történelmi borvidékről, a nyírségi homoki kultúra kialakulásáról, a Bodroghköz 18-19. századi tájhasználatáról és más mikrorégiók történeti geográfiájáról írt könyveket, tanulmányokat. *Dobány Zoltán* a Taktaköz, az Alsó-Hernád-völgy, a Csereháti-dombvidék és a Sajó-Bódva köze hisztogeográfiáját dolgozta fel, és eredményeit hat kötetben foglalta össze, egyes részfeladatok megoldásáról pedig a szakmai folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben számolt be. *Kókai Sándor* habilitált egyetemi magántanár Bihar vármegyéről, az Alföld 19. századi tértagolódásáról, a Marosköz történeti tájhasználatáról és a Bánság történeti földrajzáról (1718-1918) írt monográfiái mellett sok tanulmányt publikált az észak-magyarországi, nyírségi és bodroghközi településekről is.

A tanszék tudományos kisugárzó hatását jelentős mértékben növelte a magyar honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója tiszteletére rendezett, a Kárpát-medence és egyes régióinak (Alföld, Felvidék, Dunántúl és a Kisalföld, Kárpátalja, Erdély, Délvidék, továbbá Nyíregyháza, a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék) történeti földrajzával foglalkozó nemzetközi konferencia-

sorozat (1995-2004). Az előadások anyagát terjedelmes kötetekben jelentettük meg és azokat eljuttattuk a hazai szakmai műhelyeken kívül a határon túl élő magyarság kulturális-tudományos központokba is. A gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920) c. nemzetközi szimpóziumunk anyagát a tanszék és a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület közös kiadványaként jelentettük meg 2004-ben.

A tanszék történeti földrajzi kutatásokkal foglalkozó tagjai – immár több mint három évtizede – rendszeresen tartanak konferencia-előadásokat, tanártovábbképző tanfolyamokat külföldön is.¹

A tanszéket és a történeti földrajzi kutatásokat 1968-tól 2000-ig Frisnyák Sándor vezette-irányította, majd beosztott egyetemi tanár, 2004-től professor emeritusként folytatja – az intézet történeti földrajzi műhelyéhez kapcsolódó – alkotó- és tudományszervező munkáját. A geográfus szakma – hivatalosan 2000-ben, az MTA doktora minősítés megszerzésekor – *Frisnyák professzort tudományos iskolateremtő tudósként*,² a *történeti földrajz megújítójaként*, a közelmúltban egy tájökölógiai tanulmány³ a *tájtörténeti kutatás legeredményesebb művelőjeként értékeli*.

A tanszéki tudományos műhely Mendöl Tibor történeti földrajzi irányzatának folytatója. *Győri Róbert* tanszékvezető egyetemi docens, tudományszakunk nemzetközileg is elismert művelője úgy vélekedik, hogy a Mendöl iskola „örökösének – elsősorban a német tájrekonstrukciós hagyomány magyarországi továbbéltetőjének – tekinthető Frisnyák Sándor és munkatársainak köre (mindenekelőtt Kókai Sándorra /1999/, Boros Lászlóra /1999/ és Dobány Zoltánra /1999/ gondolok). A 'nyíregyházi iskola' bevallottan merít a magyar emberföldrajz eredményeiből, és ez nem merül ki csupán a nagy nevekre való hivatkozásban. Tanulmányaikban éppúgy tetten érhető az emberföldrajz fogalomkészlete – pl. a helyi-helyzeti energiák, kultúrtáj stb. –, mint a társadalom és természet kölcsönhatásait vizsgáló szemlélet. Tevékenységük a mai történeti földrajzban meghatározó: *Frisnyák Sándor nevéhez fűződik a történeti földrajz újjáélesztése*, ők szervezik a történeti földrajzi konferenciák többségét, menedzselik a konferenciaköteteket, kiadványokat; a történeti földrajzi publikációk többségét ők jegyzik. Kutatásaikat részben szűkebb régiójuk területén

---

¹ Bővebben: Frisnyák Sándor – Kókai Sándor: A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). In: Pap Norbert szerk.: Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban, 1989-2014. Publikon Kiadó, 2015. pp. 9-23.

² Marik Sándor: Professzori vizsga életművel. In: Marik Sándor: Az én milleniumom. Válogatott írások, Nyíregyháza, 2001. pp. 155-157; Marik Sándor: A történeti földrajz megújítója. In: Marik Sándor: A lefényképezett gondolat. Nyíregyháza, 2011. pp. 73-77.; Gál András – Hanusz Árpád szerk.: A történeti földrajz megújítója. Dr. Frisnyák Sándor munkássága. Nyíregyháza-Szerencs, 2010. 134 p.

³ Csorba Péter – Kerényi Attila: Érintkezési pontok Pécsi Márton életműve és a táj kutatás között. Földrajzi Közlemények 137. évf. 2013. pp. 225-232.

– Nyírség, Szatmár, Hegyalja, Zemplén stb. – folytatják, de nem hiányoznak munkáik közül az országos összefoglalások sem”.⁴

A tanszéket – a tudományos minősítésekkel, könyvekkel és egyéb teljesítményekkel mérhető – eredményei alapján a *magyar történeti földrajzi kutatások központjaként* tartják számon. S ennek az általános elismertségnek köszönhető, hogy – az innen induló kezdeményezés alapján – megalakulhatott e szakterület művelőinek tudományos testülete.

A sárospataki alakuló ülés

Frisnyák Sándor 2014. november 3-án az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság ülésén az előzőkben vázolt nyíregyházi eredmények és a többi kutatóhely teljesítményei alapján egy Történeti Földrajzi Albizottság létrehozását kezdeményezte. Szakterületünk e legmagasabb tudományos fóruma 2014. december 2-án tartott ülésén engedélyezte az albizottság létrehozását, és az első három évre Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanárt az elnöki, Csüllög Gábor egyetemi adjunktust a titkári teendők ellátásával megbízta. A felhatalmazás alapján megkezdtük a szervező munkát és kidolgoztuk az előzetes – az akadémiai bizottságok működési gyakorlatát követő – munkatervünket.

Az alakuló ülésünket 2015. április 24-én a sárospataki várban tartottuk. A helyválasztásnak szimbolikus jelentőséget tulajdonítunk: Sárospatak a középkortól iskola- és tudásközpont, és mint ilyen, a földrajztudomány egyik legrégebbi hazai műhelye, környezete a Tokaj-hegylajai borvidék pedig történeti kultúrtáj.

Tamás Edit geográfus-történész, a pataki vármúzeum igazgatója, számos tanulmány és könyv írója, nem csak helyet biztosított a rangos grémium tanácskozásához, a reprezentációs költségeket is felvállalta. A kitűnő munkaebéd után az alakuló ülés résztvevőinek bemutatta a várat és a nemrég rekonstruált 17. századi ágyúöntő műhelyt (új kiállítási csarnokot).

Az alakuló ülésen – a megnyitó beszédek és köszöntések után – Frisnyák professzor tartott előadást a sárospataki földrajzoktatás és földrajzírás történetéről, a 15. század végétől kezdődően az 1868-as közoktatási törvény megjelenéséig. A mezővárosi plébániai iskola, majd a 16. századtól a református kollégium tanárai – több diszciplína művelése mellett – munkásságukkal a magyar földrajztudomány és -oktatás fejlődéséhez is jelentősen hozzájárultak.⁵

---

⁴ Györi Róbert: Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz. Földrajzi Közlemények CXXIX. (LIII.) kötet, 2005. pp. 103-116.

⁵ Frisnyák Sándor: Adalékok a sárospataki földrajzoktatás és földrajzírás történetéhez. In: Gál András szerk.: Az abaúji és zempléni tájak tudományos feltárói. Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza-Szerencs, 2015. pp. 117-128.

Kókai Sándor előadásban felvázolta a történeti földrajz hazai történetét, részletezőbbben a nyíregyházi műhely alkotó és tudományos szervező tevékenységét. *Dövényi Zoltán* professzor, a pécsi egyetem Földtudományi Doktoriskola igazgatója, az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság elnöke tudománytörténeti és -elméleti alapozással meghatározta a történeti földrajzi kutatómunka feladatait, fontosabb tárgyköreit és biztosította a részt vevőket további támogatásáról. S ezt követően az albizottság alapító tagjai véleményezték a munkatervet, s olyan megvalósítandó célokat is megfogalmaztak, amelyek majd a következő hároméves programnak lesznek az alkotóelemei.

Az albizottság célja – a megállapodásunk szerint – a Kárpát-medence történeti földrajzával foglalkozó kutatók támogatása, egyrészt szakmai konferenciák és tudományos szimpóziumok szervezésével, másrészt publikálási lehetőségekkel. A történeti földrajz geográfus művelőin kívül, ahogy ezt korábban is tettük, aktivizálni szeretnénk a régészeket, etnográfusokat, kartográfusokat és a gazdaságtörténeti kutatókat is. Működésünk, az értéktartó és közvetítő tevékenység (az átfogó jellegű, makroregionális témafeldolgozások mellett a kistérségek, olykor településszintű vizsgálatok folytatása), amelyek összességünkben alapozó, építőelemeit képezhetik majdan – esetleg csak évtizedek múlva – sorra kerülő Kárpát-medence történeti földrajzával foglalkozó nagymonográfiának.

Az albizottság a következő három évben az alábbi témakörök meghirdetésével szervez tudományos konferenciákat: 2015-ben Regionalizmus és regionalizáció – Térszerveződések a középkori Magyarországon, 2016-ban A Kárpát-medence történelmi régiói, 2017-ben Integrált környezetátalakító-területfejlesztő munkák a Kárpát-medencében (1846-1920). S ezeken kívül az évente megrendezésre kerülő Nyírségi Földrajzi Napok keretében történeti földrajzi szekcióülést is rendezünk. A szekcióülésen elhangzó előadásokat a nyíregyházi kutatóműhely évnegyedes folyóiratában, a Történeti Földrajzi Közleményekben fogjuk megjelentetni.

Az albizottság működési területe Magyarország (rendezvényeinek helyszínei az egyetemek és főiskolák), az irányító-szervező központ az első három évben a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, a jelenlegi elnök munkahelye.

Az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága – a leírtak alapján – a szakmai-tudományos küldetésének teljesítésén túl, *erősíteni fogja a Nyíregyházi Főiskola (2016-tól Egyetem) tudásközpont-jellegét és kisugárzó szerepét.*

TARTALOM

NAGY MIKLÓS MIHÁLY Politikai képletek a történeti földrajzban (A politikai földrajz és a történeti földrajz kapcsolatáról)	1
RÁCZ LAJOS Mi a kis jégkorszak?	15
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA Bolhád, Erdőhát, Barkóság. Tájnevek északon.....	47
VIGA GYULA Dél-Zemplén népének táji kapcsolataihoz és fogalmához.....	57
KORMÁNY GYULA A nyírségi csatornarendszer építéstörténete.....	69
KÓKAI SÁNDOR A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18-19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban	84
GULYÁS LÁSZLÓ – CSÜLLÖG GÁBOR Koszovó története az első Balkán-háborútól a második világháború végéig 1912-1945	108
SUBA JÁNOS Mindennapi élet jogi szabályozása a trianoni magyar-osztrák határ mentén.....	125
BALOGH ANDRÁS – URFI KÁROLY Lakótelepi migráció az 1970-es évek Szombathelyén	141
GÁL ANDRÁS, MAKRA LÁSZLÓ Jeruzsálem és Róma: szent városok környezetszennyezése az ókorban	153
SZULOVSKY JÁNOS Dóka Klára munkásságának történeti földrajzi vonatkozásai	157
FRISNYÁK ZSUZSA Utazás vonattal. A személyforgalom jellemzői a 19. század végén.....	170
FRISNYÁK SÁNDOR Száz éve született Moholi Károly geográfus professzor	179
KÓKAI SÁNDOR Megalakult az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága	184

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk a Kárpát-medence történeti földrajzával vagy a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat közöl. A közlésre szánt műveket a szerkesztő e-mail címére (kokai.sandor@nye.hu), Word-fájlban kérjük elküldeni. Az angol nyelvű tartalmi összefoglalóval ellátott, táblázatokkal, vonalas ábrákkal és fényképekkel is illusztrált tanulmányokat a Földrajzi Közlemények c. folyóirat formai követelmény-rendszerének megfelelően szíveskedjenek összeállítani. A formai követelmények elérhetők:

http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/tfk_form.pdf

A beérkező dolgozatokat a szerkesztőbizottság lektoráltatja.

A Történeti Földrajzi Közlemények egyelőre évente két alkalommal (esetleg összevont számként), később évnegyedes folyóiratként jelenik meg. A folyóirat az Interneten is elérhető: http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek5.pdf